T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

VEGANLARIN MANEVİYAT ANLAYIŞLARI ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Yüksek Lisans Tezi

Derya EREN CENGİZ

İstanbul-2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

VEGANLARIN MANEVİYAT ANLAYIŞLARI ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Yüksek Lisans Tezi

Derya EREN CENGİZ

Danışman: Doç. Dr. H. Şule ALBAYRAK

İstanbul-2021

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Derya EREN CENGİZ

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Bilim Dalı : Din Sosyolojisi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. H. Şule ALBAYRAK

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – 2021

Anahtar Kelimeleri : Din Sosyolojisi, Veganlık, Maneviyat, Din Dışı Maneviyat, Holistik Bakış

ÖZ

VEGANLARIN MANEVİYAT ANLAYIŞLARI ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Bu çalışma, veganların maneviyat anlayışlarını konu edinmektedir. Araştırmanın temel amacı, veganlığın manevi bir akım olabilme ihtimalini tartışarak veganların maneviyat anlayışlarını daha yakından incelemektir. Nitel bir araştırma olan çalışmada derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Amaçlı ve kartopu yöntemiyle ulaşılan 25 vegan ile yarı-yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş, görüşmeler sonucu elde edilen veriler MAXQDA 2020 programıyla analiz edilmiştir. Araştırmada, veganların doğaya karşı holistik bakış açısının gelişmiş olduğu ve bunun sonucunda gezegene, hayvanlara, doğaya ve gelecek nesillere karşı ahlaki bir sorumluluk hissettikleri saptanmıştır. Vegan olmak katılımcılar tarafından bu sorumluluğu yerine getirmenin tek yolu olarak görülmekte ve hayata anlam katmaktadır. Kendinden olmayana karşı geliştirilen bu holistik bakış ve bağlılık hissi, veganların maneviyata eğilimli olduklarını göstermekle kalmaz; aynı zamanda veganlığı manevi hareket olarak düşünmeye olanak sağlar. Bu maneviyat, daha çok ekolojik ve seküler değerlerin benimsendiği din dışı bir maneviyat olarak karşımıza çıkmakla beraber veganlık ve dini değerlerin uyumu da görmezden gelinemeyecek kadar açıktır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname : Derya EREN CENGİZ

Field : Philosophy and Religious Sciences

Programme : Sociology of Religion

Supervisor : Doç. Dr. H. Şule ALBAYRAK

Degree Awarded and Date : Master of Arts - 2021

Keywords : Sociology of Religion, Veganism, Spirituality, Non-Religious Spirituality, Holistic Perspective

ABSTRACT

A QUALITATIVE RESEARCH ABOUT VEGANS' UNDERSTANDING OF SPIRITUALITY

This study discusses vegans' understanding of spirituality. The main purpose of this study is to examine vegans' understanding of spirituality by discussing the possibility of veganism as a spiritual movement. As it is a qualitative research, in-depth interview technique was used in the study. The semi-structrued interviews were conducted with 25 vegans through purposive and snowball sampling method. The data obtained from interviews was analyzed via MAXQDA 2020. It has been detected that, vegans are inclined to have imporved holistic perspective toward nature and as a result of this, it has been determined that they feel moral responsibility for the planet, animals, nature and future generations. Being vegan is seen as the only way to fulfill this responsibility by the partcipants and adds meaning to life. This holistic view and the sense of connection to others not only display that vegans are inclined to spirituality but also enable veganism to be considered as a spiritual movement. Even though this spirituality is more likely non-religious one, which embraces ecological and secular values, harmony of religious values and vegaism are too obvious to ignore.

ÖNSÖZ

Çalışılmaya yeni başlamış konular her zaman için heves uyandırır. Ancak bu heves temkinli ve titiz bir araştırmayla birleşmezse ortaya çıkan çalışma akademik doygunluğa ulaşmakta eksik kalacaktır. Maneviyat ve veganlık ikilisini çalışma fikrinin başta bende heves uyandırdığını söylemeliyim. Maneviyat kavramının nereye çekersen oraya gidebilecek kadar kaygan olduğunu gördükten ve veganlığın arkaplanındaki düşünceleri kavradıktan sonra akademik hevesime dikkat ve titizlik de eklenmiş oldu. Her iki kavram da kulağa ilk gelen anlamlarından çok daha başka anlamlar taşıyabiliyordu; hatta bu başka anlamlar yer yer daha baskın olarak karşıma çıkabiliyordu. Bu farklılıklar bireylerin dünyaya bakışaçısında, günlük yaşam tecrübelesinde, sıradan faaliyetlerinde kendini göstererek, onların maneviyat anlayışlarını anlayabilmemi mümkün kıldı. Bu çalışma da bu çeşitliliği sunma çabasının bir ürünüdür. Tezi yazmaya başlamadan önceki düşünsel süreçten bitene kadar teşekkürü borç bildiğim birkaç ismi anmam gerekiyor. Araştırmanın başından sonuna kadar değerli katkılarını benden hiç esirgemeyen, desteğini üzerimden eksik etmeyen, bakış açısı sayesinde kendisinden çok şey öğrendiğim sayın hocam Doç. Dr. H. Şule Albayrak'a teşekkür ediyorum. Araştırmanın yolunu çizmemde büyük katkı sağlayan araştırmamı her zaman ilgili ile takip eden değerli hocam Doç. Dr. Sevde Düzgüner'e şükranlarımı sunuyorum. Araştırmama yaptığı katkılarla bu araştırmayı daha iyi bir hale getiren tez jürisinde yer alan sayın Prof. Dr. İsmail Demirzen'e teşekkür ediyorum. Salgın ile mücadele ettiğimiz zor günlerde kendisinden kaynak konusunda yardım istediğim Profesör Bernard Spilka'nın, kızıyla birlikte bana olan yardımlarını da anmadan geçemeyeceğim. Bu süreçte yaşadığım tüm zorlukları aşmamda bana yardımcı olan ve yüklerimi hafifleten sevgili eşime ve biricik anneme minnettarım. Son olarak, araştırmaya katılıp değerli vakitlerini ayıran, bu araştırmanın direğini oluşturan tüm veganlara canı gönülden teşekkür ediyorum. Onlar olmasaydı bu araştırma da olmazdı.

Derya Eren Cengiz

İstanbul- 2021

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER ..... **i**
ÖZ ..... **i**
GENERAL INFORMATION ..... **ii**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
TABLO LİSTESİ ..... **vi**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **vii**
GİRİŞ ..... **viii**
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi viii
2. Araştırmanın Problemi xi
3. Araştırmanın Amacı xi
4. Araştırmanın Sınırları xi

BİRİNCİ BÖLÜM
MANEVİYAT

1. Geçmişten Bugüne Maneviyatı Anlamlandırmak 1
1.1. Maneviyatın Sözlük Tanımları 1
1.2. Literatürde Maneviyat 2
1.3. Maneviyatın Temel Unsurları 4
1.4. Din ve Maneviyat İlişkisi 8
1.4.1. Dini Maneviyat *13*
1.4.2. Din Dışı Maneviyat *17*
1.5. Modern Dönem Maneviyat Anlayışını Şekillendiren Gelişmeler 20

İKİNCİ BÖLÜM
VEGANLIK

2. Beslenme Biçimleri 25
2.1. Vejetaryenlik 26
2.1.1. Vejetaryenliğin Kökenleri *27*
2.2.Veganlık 30
2.2.1. Veganlığın Karşıt Olduğu Bakış Açıları 33
2.2.1.1. Türcülük *33*
2.2.1.2. Irkçılık *35*

2.2.1.3 Cinsiyetçilik *37*
2.2.1.4 Doğa Sömürüsü *40*
2.2.3. Kimlik Olarak Veganlık 45
2.2.4. Veganlığın Yaygınlaşması 50
2.2.5 Vegan Maneviyatın İmkânı 53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ALAN ARAŞTIRMASI

1. Araştırmanın Yöntemi 56
2. Örneklem Grubu Özellikleri 57
3. Veri Toplama Aracı 59
4. Veri Toplama Süreci ve Analizi 59
2. BULGULAR VE YORUMLAR 60
2.1. Modernizmden Holistik Bakışa 60
2.1.1. Ekolojik Sürdürülebilirlik 62
2.1.1.1. Minimalizm, Sıfır Atık ve Geri Dönüşüm *63*
2.1.2 Endüstri Eleştirisi 65
2.2. Manevi Ekoloji 67
2.3. Din ve Maneviyat Tutumları 72
2.3.1. Dini Maneviyat Anlayışına Sahip Olanlar *73*
2.3.2. Din Dışı Maneviyat Anlayışına Sahip Olanlar *75*
2.3.2.1. Seküler Ahlak *77*
2.3.3. Dini Çoğulcular *81*
2.4. Din ve Veganlık 83
2.4.1. "İlkel" ve "Gelişmiş" İkiliğinde Veganlık *84*
2.4.2. Dinin Gereği Olarak Veganlık *85*
2.5. Vegan Maneviyata Doğru 89
2.5.1 Ahimsa ve Yoga 93
SONUÇ 96
EKLER 102
BİBLİYOGRAFYA 104

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Din ve Maneviyata Yüklenen Anlam Değişimi …….11
Tablo 2: New Age Hareketinin Karakteristikleri …….……23
Tablo 3: Vejetaryen Beslenme Çeşitleri ……..27
Tablo 4: Katılımcıların Sosyo-demografik Bilgileri ……58

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	Bakınız
BM.	Birleşmiş Milletler
çev.	Çeviren
ed.	Editör
No.	Numara
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Modern toplumun getirisi şehir hayatının yarattığı kaos ve hızlı yaşam, bireylerin maneviyata olan ihtiyacını her zamankinden daha fazla hissettirmektedir. Sınırları genişleyen bir imparatorluk gibi çeşitlilik kazanan maneviyat, günlük hayatta farklı yollarla tecrübe edilmektedir. Sosyal medyada kendini spiritüel yaşam koçu veya enerji uzmanı olarak tanımlayan hesaplar, çakra açma veya şifa dağıtma gibi pratiklerle bireyin maneviyatını yükseltmeyi vadetmektedir. Öte yandan dini kurallara uygun bir yaşam sürmek, ibadet ve tefekkür etmek pek çok insan için eskiden beri maneviyat vadetmekteydi, hala da etmektedir.

Maneviyatın gündelik yaşamdaki geniş etkisi akademik çevreye de yansımış, maneviyat çalışmaları pek çok disiplinin ilgi odağı haline gelmiştir. Sağlık bilimlerinde manevi bakım (spiritual care) konusunda gelişen literatür, tedavinin yalnızca medikal olarak değil hastanın manevi ihtiyaçlarını da dikkate alarak uygulanması gerektiği konusunda birleşmiştir.[1] Psikolojide, benötesi ve pozitif psikoloji gibi alanların ortaya çıkmasıyla birlikte maneviyat çalışmaları öne çıkmış, insanın manevi gelişimi, iyi-oluş, anlam arayışı ve iç huzur gibi maneviyat çerçevesindeki konular psikolojik çalışmaları şekillendirmiştir.[2]

Sosyolojide maneviyat konusunun gündeme gelmesi, toplumsal değişimlerle gerçekleşmiştir. 1960'lardan itibaren, sekülerleşmenin görmezden geldiği bireyin kişisel dini tecrübeleri ve ortodoks olmayan (dini) pratikler ve organizasyonlar dinin düşüşünden ziyade dinin yeninden şekillenmesi olarak yorumlanmaya başlamıştır.[3] İnsan hayatının bu yönü, "din"den farklı bir kavramsallaştırma ile, "maneviyat" ile ifade edilmiştir.[4] Din,

---

[1] Linda Ross, "Why the increasing interest in spirituality within healthcare?" *Spiritual Assessment in Healthcare Practice* içinde, ed. Wilfred McSherry ve Linda Ross (Keswick: M & K Publishing, 2010), 6.
[2] Victoria L. Bowers, "Transpersonal psychology and mature happiness in the context of counseling," *Counselling Psychology Quarterly* 33, no. 4 (2019): 572-573, , DOI: 10.1080/09515070.2019.1634518.
[3] Matthew Wood, "The Sociology of Spirituality Reflections on a Problematic Endeavor," *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion* içinde, ed. Bryan S. Turner (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010), 268.
[4] Wood, "The Sociology of Spirituality Reflections on a Problematic Endeavor," 268

geleneksel ve kurumsal olana işaret ederken, maneviyat tecrübeye dayalı ve bireysel bir olgu olarak görülmüştür.[5]

Maneviyatın zamanla hem dinin yerine kullanılan bir kavram haline gelmesi hem de kişisel bir tecrübe olarak nitelenmesi, üzerinde hem fikir olunan ortak bir tanıma sahip olmasını zorlaştırmıştır. Ancak, kesin olan bir şey vardır ki o da kavramın kültürdeki, bireydeki ve dindeki belirsiz konumunun sosyoloji tarafından görmezden gelinemeyecek kadar ilgi çekici olduğudur.[6]

Son yılların, maneviyat gibi ilgi odağı olan ve yine maneviyat gibi pek çok farklı disiplin tarafından ele alınan bir başka kavramı ise veganlıktır. Veganlık, en basit haliyle, hayvansal ürün kullanımından kaçınmak olarak ifade edilebilir. Ancak bir beslenme şeklinden öte, bir yaşam tarzı ve hayat felsefesi olarak benimsenmektedir.[7] Sağlık, ekolojik kaygılar veya etik sebepler veganlığın tercih edilmesinde önemli sebeplerdendir. Bu çalışmanın da kapsamını oluşturan etik sebeplerle vegan olan bireyler, hayvanların insan için kullanımını hayvan sömürüsü olarak değerlendirmekte ve bunun ahlaki olarak yanlış olduğunu savunmaktadırlar.[8]

Veganlık hakkında yapılan bilimsel çalışmalar tıp, beslenme, ziraat, politika, antropoloji gibi pek çok alana yayılmış durumdadır. Bu alanlardan biri de sosyolojidir. Sosyolojide veganlık genellikle kimlik, sosyal hareket veya karşıt kültür konuları etrafında irdelenmiştir.[9] Bu çalışma ise görece yeni bir kavram ve pratik olan veganlığın manevi açıdan incelenmesini konu edinmesi bakımından diğer sosyolojik araştırmalardan farklılık göstermektedir.

---

[5] Gerard Saucier ve Katarzyna Skrzypin´ska, "Spiritual But Not Religious? Evidence for Two Independent Dispositions," *Journal of Personality* 74, no. 5 (Ekim 2006): 1260, DOI: 10.1111/j.1467-6494.2006.00409.x.

[6] Kieran Flanagan, "Introduction," *A Sociology of Spirituality* içinde, ed. Kieran Flanagan ve Peter C. Jupp (Aldershot: Ashgate, 2007), 11.

[7] Güzin Yasemin Tunçay Son ve Meryem Bulut, "Yaşam tarzı olarak vegan ve vejetaryenlik," . *International Journal of Human Sciences* 13, no. 1 (2016): 839, doi:10.14687/ijhs.v13i1.3614.

[8] Carlo Alvaro, "Ethical Veganism, Virtue, and Greatness of the Soul," *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 30, no. 6 (2017): 766, https://doi.org/10.1007/s10806-017-9698-z.

[9] Bkz. Elizabeth Cherry, "Veganism as a Cultural Movement: A Relational Approach," Social Movements Studies 5, no 2 (2006): 155-170, https://doi.org/10.1080/14742830600807543.

Literatürde veganlık ve maneviyat ile ilgili henüz münferit bir çalışma bulunmasa da konuya yakınlık gösteren çalışmalar mevcuttur. Lisa Johhnson'un "The Religion of Ethical Veganism" (Etik Veganizm Dini) adlı makalesinde veganlığın ABD fedaral yasasının "din" tanımına ne derece uyup uymadığını 163 etik vegana uyguladığı anket ile bulmaya çalışmıştır. Sonuç olarak veganlığın, yasaların din tanımını karşıladığı, etik veganlığın bir din olduğunu belirtmiştir.[10] Benzer şekilde Donna D. Page, "Veganism and Sincerly Held "Religious" Beliefs in the Workplace: No Protection Without Definiton" başlık yazısında veganizmin bir din olmadığını ancak veganlığı geleneksel bir dine bağlı olmuşçasına benimseyenler için veganlığın yasa karşısında bir din seviyesinde görülebileceğini belirtmiştir.[11]

Malcolm Hamilton, 2000 yılında yayımlanan "Eating Ethically: 'Spiritual' and 'Quasi-religious' Aspects of Vegetarianism" adlı makalesinde, dinlerde ve vejetaryenlikte bazı yiyeceklerin yasak olması, hem dinlerde hem de vejetaryenlikte yaşama karşı hürmet gösterilmesi gibi bazı temaları ele almış ve bu ortak noktalara dayanarak etik vejetaryenliğin bir din değil ancak "din gibi" olduğunu ifade etmiştir.[12]

Hamilton'ın çalışması bu araştırmanın kapsamına yakın gibi görünse de, veganlık ve dini temalar arasında benzerlikten yola çıkmakta ve veganlığın tam olarak nasıl bir maneviyat barındırdığı konusunda eksik kalmaktadır. Basit Google aramaları sonucu karşımıza veganlık ve maneviyatı birleştiren birtakım blog yazıları çıkmakta, veganlığı manevi sebeplerle seçen toplulukların websitesilerine rastlanmaktadır.[13] Bu çalışma, veganlık-din benzetmelerinin ve veganlık ve maneviyatın uyumunu gösterme çabasının ötesine geçerek veganlığın manevi bir hareket olarak değerlendirmenin imkânını sorgulaması bakımından önem taşımaktadır.

---

[10] Lisa Johnson, "The Religion of Ethical Veganism," *Journal of Animal Ethics* 5, no. 1 (2015): 60, https://www.jstor.org/stable/10.5406/janimalethics.5.1.0031.

[11] Donna D. Page, "Veganism and Sincerly Held "Religious" Beliefs in the Workplace: No Protection Without Definiton," *Journal of Labor and Employment Law* 7, no. 2 (2005): 404.

[12] Malcolm Hamilton, "Eating Ethically: 'Spiritual' and 'Quasi-religious' Aspects of Vegetarianism," *Journal of Contemporary Religion* 15, no. 1 (2000): 65-83, https://doi.org/10.1080/135379000112143

[13] Bkz. https://veganspirituality.com/index.html

2. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın temel sorusu "Veganlık bir maneviyat hareketi olarak değerlendirilebilir mi?" olarak belirlenmiştir. Bu soruyu yanıtlayabilmek için birkaç alt sorunun da belirenmesi gerekmektedir.

1. Veganlar için maneviyat nasıl bir anlama sahip?
2. Veganlar için din nasıl bir anlama sahip?
3. Veganlık neyi/neleri vadediyor?
4. Veganlık hayatı anlamlandırmada nasıl bir role sahip?
5. Veganlık maneviyay içinde nerede konumlanıyor?

3. Araştırmanın Amacı

Araştırmadaki asıl amaç, kendini etik vegan olarak tanımlayan bireylerin maneviyat anlayışlarını ortaya çıkarmak ve veganlığın maneviyat hareketi olarak değerlendirmenin imkânını sorgulamaktır. Bu amaç doğrultusunda tez üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, maneviyat kavramı ve kavramın toplumsal değişmelerle birlike geçirdiği anlam değişikliğine yer verilmiştir. İkinci bölümde, veganlık ve veganlığın desteklediği düşünceler ele alınmıştır. Araştırmanın son bölümünde alan araştırmasına yer verilmektedir. Bu bölümde araştırmanın yöntem ve tekniği açıklandıktan sonra elde edilen bulgular ve analizleri yer almaktadır.

4. Araştırmanın Sınırları

Bireylerin maneviyatını anlamaya çalışan bu çalışma, konusu gereği bireylerin günlük yaşam tecrübelerini dikkate alan, hayatlarını nasıl anlamlandırdıklarını keşfetmeye odaklanan bir nitel araştırmadır. Bireyin maneviyata bakış açısını, manevi tecrübelerini detaylıca anlayabilmek için nitel araştırma tekniklerinden görüşme tekniği kullanılmaktadır. Bu sebeple, araştırma sonucu örneklem ile sınırlı olup, genelleme yapmaya müsait değildir. Bununla beraber, veganlığın manevi yanını daha iyi anlayabilmek için, görüşmeye katılan veganlar ahlaki motiflerle vegan olan yani kendini etik vegan olarak tanımlayan kimselerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM
MANEVİYAT

1. Geçmişten Bugüne Maneviyatı Anlamlandırmak

1.1. Maneviyatın Sözlük Tanımları

Türk Dil Kurumu, "mana" kelimesinden türeyen "maneviyat" kelimesini (a) maddi olmayan, manevi şeyler (b) yürek gücü, moral olarak tanımlamaktadır. İlk tanımda geçen "manevi" kelimesi ise maneviyatın sıfat hali olup, sözlükte "görülmeyen, duyularla sezilebilen, ruhani, tinsel, maddi karşıtı" olarak yer almaktadır.[14]

İngilizce'de ruh kelimesinin karşılığı "spirit" olarak ifade edilir. Spirit Latince'de "nefes" anlamına gelen "spiritus" kelimesinden türemiştir.[15] Ruh, insan varlığını harekete geçirir ve onu anlam ve amaçla doldurur.[16] İngilizcede "spirituality" olarak ifade edilen maneviyat kelimesinin kökeni Latince "spiritualitas" kelimesinden gelir ve ismin sıfat hali olan "spiritualis" (spiritual) kelimesiyle ilişkilidir.[17] "Spiritual" kelimesi Webster sözlükte (a) Ruhla ilgili, ruhu içeren ya da ruhu etkileyen, maddi olmayan. (b) Kutsal şeylerle ilgili olan. (c) Dindışı olmayan, kiliseye ait olan. (d) Dini değerlerle ilgili olan. (e) Doğaüstü varlık veya fenomenlerle ilişkili olma. (f) Spiritualizm içeren, onunla ilişkili olan şeklinde tanımlanmaktadır.[18] "Spirituality" kelimesi ise (a) Kiliseye, papaza vb. ait olan. (b) Ruhban sınıfı. (c) Dini değerlere karşı hassasiyet ve bağlılık. (d) Manevi olma durumu olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır.[19]

Kavramın Batı'daki gelişimi ve kullanımı Türkiye'dekinden farklılık arz etmesi sebebiyle "spirituality" kelimesinin Türkçe literatürde ne şekilde kullanılacağı da çözülmeyi bekleyen bir husustur. Bu farklılıklara daha sonra değinilecek olmakla birlikte, spirit-spiritual-spirituality kelime dizininin Türkçe'deki tam karşılığı ruh-ruhsal-ruhsallık

---

[14] https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 8 Nisan 2020
[15] John Swinton, *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a 'Forgotten' Dimension* (London: Jessica Kingsley Publishers, 2003), 14.
[16] Swinton, *Spirituality and Mental Health Care*, 14.
[17] Philip Sheldrake, *A Brief History of Spirituality* (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 1.
[18] https://www.merriam-webster.com/dictionary/spiritual Erişim 12 Nisan 2020
[19] https://www.merriam-webster.com/dictionary/spirituality.

olarak geçmektedir.[20] Ancak ruhsallık kelimesinin yaygın kullanımda yeri olmaması, literatürde "maneviyat" kelimesinin benimsenmesinin önünü açmıştır.[21] Bu çalışma da "maneviyat" kelimesini esas alarak ilerleyecektir.

Maneviyat kavramı sözlük anlamı olarak hem Türkçe'de hem de İngilizce'de benzer şekillerde tanımlandığı görülmektedir. İngilizce tanımlarda maneviyatın dinle ilişkilendirerek tanımlandığı açıktır. Her ne kadar TDK maneviyatı dinle ilintili bir şekilde vermemiş olsa da, geleneksel olarak, Türkçe kullanımda maneviyat dinle, tasavvufla ve ahlakla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.[22] Ancak maneviyat ve din arasındaki ilişki tanımlarda verilenlerden daha karmaşık bir yapı arz etmektedir. Akademik anlamdaki maneviyat çalışmaları da bu karmaşık yapıyı gözler önüne sermektedir.

1.2. Literatürde Maneviyat

"Manevi" kelimesinin daha olumlu bir çağrışım yapması, akademik literatürde "mistik" yerine "manevi" kelimesinin kullanımına yol açmıştır.[23] Maneviyat kavramının geniş ve belirsiz bir kavram olması onun bir bağlama oturtup tartışmak isteyenlerin gözünü korkutmaktadır.[24] Salander, kavram olarak maneviyatın yetersiz bir şekilde tanımlandığını ve herhangi bir teoriye bağlı olmadığını ve sistematik bir anlamdan yoksun olduğunu belirtmektedir.[25] Her ne kadar uzlaşılmış bir tanımı olmaktan uzak olsa da maneviyat kavramına yönelik hem teorik hem de alan araştırmalarının sayısı giderek artmaktadır. Kavram, sağlık, psikoloji, sosyoloji ve eğitim gibi alanlarda güncelliğini korumakta olup multidisipliner araştırmaların vazgeçilmezi olmuştur.

Maneviyata olan ilgi arttıkça, kelimeyi tanımlama biçimleri de çeşitlilik gösterdi. Yamene, maneviyatı "bireyin içsel yaşamının Tanrı'ya, doğaüstü olana veya

---

[20] Sevde Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Yansımaları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021), 31.
[21] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 32.
[22] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 93.
[23] Saucier ve Skrzypin´ska, "Spiritual But Not Religious?" 1259-1260.
[24] Carlton Cornett, *The Soul of Psychotherapy: Recapturing the Spiritual Dimension* (New York: The Free Press, 1998), 21.
[25] Pär Salander, "Who needs the concept of 'spirituality'?," *Psychooncology* 15, no.7 (Temmuz 2006): 647, https://doi.org/10.1002/pon.1060.

kutsala yönelmiş olma durumu" olarak tanımlamaktadır.[26] Pargament ise kavramı "kutsal arayışı" olarak ifade etmektedir.[27] "Kutsalın öznel tecrübesi", "varoluşsal anlam arayışı" "insan potansiyelinin nihai amaçlarla, daha yüce varlıklarla, Tanrı'yla, aşkla, şefkatle ve amaçla iştigal eden uçsuz bucaksız alemi",[28] "İnsanın, Tanrı'nın inayetli çağrısına verdiği cevap,"[29] olarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. Maneviyatın, hem aşkın olanı aramak, hem de onu keşfetmek[30] olduğu da öne sürülmüştür. Maneviyat, özünde bir yaşam gücüyle ilişkili olan kendinden tanımlanmış bir inanca sahip olmaktır.[31]

Bir diğer tanıma göre ise;

> Maneviyat, hem bireylerin içsel, öznel farkındalığından hem de topluluklardan, toplumsal gruplardan ve geleneklerden kaynaklanan, kendine özgü olan, insan deneyiminin potansiyel olarak yaratıcı ve evrensel bir boyutudur. Maneviyat, kendi içinde ve ötekinde derin bir şekilde "içsel", içkin ve kişisel olanla ilişki olarak ve/veya bütünüyle "öteki" aşkın ve benliğin ötesinde olanla ilişki kurarak deneyim edilir. Maneviyat asli ve nihai önem olma bakımından deneyimlenir ve bundan dolayı hayatın anlamı ve amacı, hakikat ve değerler gibi konularla ilgilidir.[32]

Yapılan bu tanımlar üzerine iki hususa değinmek gerekiyor. Birincisi, maneviyat tanımlarının bu denli çeşitli olması ve üzerinde anlaşılan bir tanımdan yoksun olması konuyla ilgili anlayışımızı zenginleştirdiği gibi, gerek sosyal bilim araştırmacılarını gerekse araştırmaya katılan katılımcıları, kavrama ne anlam yükleneceği konusunda

---

[26] David Yamane, "Spirituality," *Encyclopedia of Religion and Society* içinde, ed. W. H. Swatos Jr. (Walnut Creek: AltaMira Press, 1998), 492.
[27] Kenneth I. Pargament, "The Psychology of Religion and Spiritaulity? Yes and No," *The International Journal for the Psychology of Religion* 9, no. 1 (1999): 12, https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0901_2.
[28] Charles Tart, *Transpersonel Pyschologies* (El Cerrito, CA: Psychological Processes Inc., 1983), 4.
[29] David G. Benner, "Toward a psychology of spirituality: Implications for personality and psychotherapy," *Journal of Psychology and Christianity* 8, (1989): 20.
[30] Harold G. Koenig vd., *Handbook of Religion and Health* (New York: Oxford University Press, 2nd Edition, 2012), 46.
[31] Lisa Pullen vd., "Mental Health Nurses' Spiritual Perspectives," *Journal of Holistic Nursing* 14, no. 2 (1996): 87, https://doi.org/10.1177/089801019601400202.
[32] Christopher C. H. Cook, "Addiction and spirituality," *Addiction* 99, (2004): 548-549, doi:10.1111/j.1360-0443.2004.00715.x, 548-549.

zorlayarak genel bir sonuç çıkarmayı da güçleştirmektedir.[33] İlerleyen yıllarda yapılacak olan çalışmalarla ve yeni kavramsallaştırmalarla bu durum bir sorun olmaktan çıkabilir ancak mevcut durum ortak olarak benimsenen bir tanım olmadığı yönündedir. Ortak bir tanım etrafında birleşilmemesi maneviyatın elimizden kayıp gidecek kadar akışkan bir yapıya sahip olduğu anlamına da gelmemektedir. Yapılan tanımlarla maneviyatın temel özelliklerinden bahsetmek mümkündür.

İkincisi, maneviyat tanımlarının dini çağrıştırmaya oldukça yatkın olması sebebiyle dinle arasındaki ilişkinin ne olduğunun, ikisinin hangi noktalarda birleştiğinin veya ayrıldığının ortaya koyulması gerekliliğidir. Maneviyat denildiğinde akla ilk gelen kelimelerden biri belki de dindir. İki kavramın birbirini çağrıştırması din ve maneviyatın birbiriyle pozitif bir ilişki içinde olduğunu söylememiz için yeterli mi? Yoksa din ve maneviyat ilişkisi farklı boyutlar da mı ele alınmaya başlandı? Tüm bunları anlayabilmek için din ve maneviyatın nasıl bir bağa sahip olduğunu, bu bağın ne gibi dönüşümler geçirdiğini, din ve maneviyatın hangi noktalarda birleşip hangi noktalarda ayrıştığını sergilemek gerekmektedir.

Yukarıda maneviyat için ortak bir tanımdan bahsetmenin güçlüğünden bahsettik. Buna karşılık maneviyatın sahip olduğu temel unsurların olabileceğine değindik. Ardından ise din ve maneviyat arasındaki ilişkinin maneviyat kavramının ne olduğunun anlaşılabilmesi için açıklanmaya ihtiyaç duyduğunu belirttik. Bu bağlamda çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak maneviyat kavramının temel unsurları ardından dinle olan ilişkisi incelenecektir.

1.3. Maneviyatın Temel Unsurları

Literatürde, maneviyat unsurlarının, hayattaki anlam ve amaç, bağlanmışlık, içsel güç, benliği aşma ve inanç olduğu belirtilmiştir.[34] Maneviyatı çok boyutlu bir kavram olarak ele alınan Lapierre, çalışmasında maneviyatın altı farklı yönüne vurgu

[33] Brian J. Zinnbauer vd., "Religion and Spirituality: Unfuzzying the Fuzzy," *Journal for Scientific Study of Religion* 36, no. 4 (Aralık: 1997): 550, https://www.jstor.org/stable/1387689.
[34] Ruth A. Tanyi, "Towards clarification of the meaning of spirituality," *Journal of Advanced Nursing* 39, no. 5 (2002): 505, https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2002.02315.x.

yapmıştır. Bunlar; yolculuk, aşkınlık, topluluk, din, yaratılışın gizemi ve dönüşüm olarak belirtilmektedir.[35] Bu unsurlar farklı başlıklarla adlandırılsa da temelde aynı içeriğe sahiptir. Bu sebeple hepsini ayrı ayrı ele almaktansa maneviyat tanımlarından ve betimlemelerinden çıkarılan bu unsurlardan belli başlılarını ele almak uygun olacaktır.

Hayattaki Anlam ve Amaç Arayışı. Maneviyat, kişisel anlam ve amaç arayışı olarak nitelendirilmiş ve kişinin belli bir göreve çağrıldığını hissetmesiyle ilişkilendirilmiştir.[36] Lapierre'in maneviyatın unsuru olarak belirlediği yolculuk da hayatın anlam ve amacıyla ilişkilidir. Birey, bir kez hayatın anlamını ve amacını keşfetmeye karar verirse, ruhun yolculuğu da başlamış olur. Bu yolculuk, hayatın anlam ve amacının daha derin bir şekilde anlaşılmasını sağlayabileceği gibi, manevi hayatın diğer yönlerini de keşfetmeyi sağlayabilir.[37] Manevi kişi, hayatın gelişigüzel olmadığına, derin anlamlara sahip olduğuna kendi varlığının bir amacı olduğuna itimat eder. Bu amaç da genellikle dışarıda keşfedilmeyi bekleyen bir "şey" olarak düşünülür.[38]

Hayatta anlam ve amaç arayışlarında, genellikle maddi değerlerden, daha idealist ve diğerkâm değerlere geçiş olmaktadır.[39] Bu değerler, Yahudi-Hristiyan geleneğinde Tanrı'ya ve tüm insanlara karşı duyulması gereken bir sevgiyken, Zen Budizmi'nde yaşayan tüm varlıklara karşı merhamettir. Animistik ve Şaman inanç sistemlerinde ise doğayla harmoni ve dengenin önemine vurgu yapılır.[40] Müslümanlar için anlamlı bir hayat ise Allah'a kulluk edip hem bu dünya hem de öteki dünya için çalışmaktır.[41]

---

[35] Lawrence L. Lapierre, "A Model for Describing Spirituality," *Journal of Religion and Health* 33, no. 2 (Yaz 1994): 154-159, https://www.jstor.org/stable/27510796.

[36] Cherly Delgado, "A Discussion of the Concept of Spirituality," *Nursing Science Quarterly* 18, no. 2 (Nisan 2005): 158, doi:10.1177/0894318405274828.

[37] Lapierre, "A Model for Describing Spirituality," 155.

[38] David N. Elkins vd., "Toward a Humanistic-Phenomenological Spirituality: Definition, Description and Measurement," *Journal of Humanistic Psychology* 28, no.4 (Güz 1988): 11, DOI: 10.1177/0022167888284002; Dushiela Lala Mohan ve Koos Uys, "Towards Living with Meaning and Purpose: Spiritual Perspectives of People at Work," *SA Journal of Industrial Psychology* 32, no. 1 (2006): 57, https://doi.org/10.4102/sajip.v32i1.228.

[39] Delgado, "A Discussion of the Concept of Spirituality," 159.

[40] Delgado, , "A Discussion of the Concept of Spirituality," 159-160.

[41] Mardiana Mohamad vd., "Meaning in Life among Muslim Students," *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 30 (2011): DOI: 10.1016/j.sbspro.2011.10.145.

İnsanın sorduğu en kadim sorulardan biri olan "Hayatın anlamı nedir?"e verilen cevaplar farklılık göstermektedir. Kimilerine göre bu sorunun cevabı varoluşun temeli olduğu için 'Tanrı'dır.[42] Ancak anlam, toplumsal değişimlerin de etkisiyle Tanrıyla sınırlı kalmamaktadır. Modern dönem şeylerin görünmeyen yasalarını ve işleyişlerini ortaya çıkarmaya çalıştığından, hayatın anlamını 'bilim' olarak görürken, postmodernizm, insanlığın hala gücü sınırsız olan bir varlığın huzurunda olduğunu kabul eder, Tanrı'nın ölmediğini ancak Doğa, İnsan, Akıl, Tarih, Güç, Arzu vb. olarak yeni isimlerle adlandırılmaya başladığını öne sürer.[43] Yaşanan değişimlerin etkisiyle, kimileri anlamı başkalarıyla, müzikle, sanatla ve çevreyle ilişkide bulmaktadır.[44] Her ne kadar dini bir pratik olsa da, Batı'ya bu özelliğiyle değil manevi bir kisve ile gelen yoganın da benzer şekilde maneviyatla ve hayattaki anlamla arasında pozitif bir ilişkisi olduğu da ortaya koyulmuştur.[45]

Bağlanmışlık. Maneviyat, tüm yaşamın birbirine bağlı olduğunu savunur. Beden, zihin ve ruh arasında hatta yeryüzünde yaşayan tüm varlıklar arasında bir birlik bulunmaktadır.[46] Maneviyatın varlığın ilişkisel boyutuyla ilgili olduğu fikri, bireyin Ötekiyle olan bağlılığıyla ifade edilir ve deneyim edilir.[47] Öteki ile kastedilen, ilahi varlık, diğer insanlar, insan dışındaki varlıklar, evren ve doğa olabilir. Farklı geleneklerden pek çok insan maneviyatı, doğayla, yeryüzüyle, kozmosla ve evrenle bağlılık hissiyle açıklamakta ve deneyimlemektedir.[48] Yeryüzüyle yakın ilişki kuranlar, tüm yaşamın kutsal olduğunu ve insan yaşamının doğadaki tüm yaşam formlarıyla bağlantılı olduğunu

---

[42] Terry Eagleton, *The Meaning of Life: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2007), 3.
[43] Eagleton, *The Meaning of Life*, 17.
[44] Elizabeth MacKinlay, *Spiritual Dimension of Ageing* (London: Jessica Kingsley Publishers, 2001), 77.
[45] Itai Ivtzan ve Angeliki Papantoniou, "Yoga meets positive psychology: Examining the integration of hedonic (gratitude) and eudaimonic (meaning) wellbeing in relation to the extent of yoga practice," *Journal of Bodywork and Movement Therapies* 18, no.2 (2014): 188, https://doi.org/10.1016/j.jbmt.2013.11.005.
[46] Leroy Spaniol, "Spirituality and Connectedness," *Psychiatric Rehabilitation Journal* 25, no. 4 (2002): 321, https://doi.org/10.1037/h0095006.
[47] Marian de Souza, "Contemporary Spirituality: An Introduction to Understandings in Research and Practice," *Spirituality across Disciplines: Research and Practice* içinde, ed. Marian de Souza vd. (Switzerland: Springer, 2016), 3.
[48] Margaret A. Burkhardt ve Mary Gail Nagai-Jacobson, S*pirituality: Living Our Connectedness* (USA: Thomson Learning, 2002), 207.

kabul eder.[49] Manevi iyi oluş benlik, ötekiler/doğa ve zaman ve mekândan münezzeh olan Nihai Ötekiyle arasındaki birbirine ahenkli bir bağlılık hissi olarak tanımlanmıştır.[50]

Topluluk. Maneviyat her ne kadar bireyle ilişkilendirerek kullanılan bir kavram olsa da, topluluk maneviyat için olmazsa olmaz bir unsurdur. Maneviyatı geliştirmek ancak ötekilerle/toplulukla birlikte mümkündür. Ancak bu topluluğa katılmak gönüllü olarak gerçekleşmektedir. Bireyin manevi iyi oluşu için öteki insanların da iyi oluşuna bağlıdır. İç huzurun dünyadan ayrı olarak var olamayacağı bu sebeple topluluğu ilgilendiren toplumsal adalet, ekonomik eşitlik, insan hakları ve ekolojik sürdürülebilirlik gibi meseleler için yine toplulukla birlikte harekete geçmek önem taşımaktadır.[51]

Aşkınlık. Aşkınlık, insan ruhunun, kim olduğunun ve ne olduğunun ötesine geçme kabiliyetidir.[52] Maneviyatın hayatın aşkın bir yönünün olduğuna dair inançla ilgisi bulunmaktadır. Gerçekten de pek çok insan, sıradan insan tecrübelerini aşan bir gerçekliğin varlığını kabul eder.[53] Manevi aşkınlık, bireylerin hayatı daha geniş ve daha objektif bir perspektiften görmek için zaman ve mekân algılarının dışında durmasına işaret eder.[54] Bu aşkınlık, Tanrı, Allah, İsa, Yüksek bir Güç, Brahman, Krişna veya Nihai Gerçeklik olabilir.[55] Maneviyat, kutsal ve aşkın olan ile bağlantısı sayesinde hümanizmden, değerden, ahlaktan ve ruh sağlığından ayrışmaktadır.[56] Maneviyatın aşkın olanla (her zaman Tanrı veya tanrılar değil) karşılaşma ve aşkının farkındalığını içerdiğini

---

[49] Burkhardt ve Jacobson, S*pirituality: Living Our Connectedness*, 208.

[50] Joann Hungelmann vd., "Focus on spiritual well-being: Harmonious interconnectedness of body-mind-spirit: Use of the Jarel spiritual well-being scale," *Geriatric Nursing* 17, no.6 (1996): 263, https://doi.org/10.1016/S0197-4572(96)80238-2.

[51] Love M. Chile and Gareth Simpson, "Spirituality and community development: Exploring the link between the individual and the collective," *Community Development Journal* 39, no. 4 (2004): 321-322, doi: 10.1093/cdj/bsh029.

[52] Julia A Lane, "The Care of Human Spirit," *Journal of Professional Nursing* 3, no. 6 (1987): 333, https://doi.org/10.1016/S8755-7223(87)80121-7.

[53] Lapierre, "A Model for Describing Spirituality," 156.

[54] Ralph L. Piedmont, "Does Spirituality Represent the Sixth Factor of Personality? Spiritual Transcendence and the Five-Factor Model," *Journal of Personality* 67, no. 6 (1999): 988, https://doi.org/10.1111/1467-6494.00080.

[55] Harol G. Koenig, "Religion Spirituality, and Health: Understanding the Mechanisms," *Spiritual Dimension of Nursing Practice* içinde, ed. Verna Benner Carson & Harold G. Koenig (USA: Templeton Foundation Press, 2008), 46.

[56] Koenig, vd., *Handbook of Religion and Health*, 46.

ve maneviyatın hayatın bu "aşkın" ve "daha yüksek" boyutuna odaklanmış olan eylemleri, hisleri, tecrübeleri ve inançları kapsadığı noktasında görüş birliği olduğundan söz edilebilir.[57]

Tüm bu unsurlar bir arada düşünüldüğünde maneviyatın hem bireysel hem de toplulukla ilgili, hissi ve inanç temelli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bağlılık hissinin, aşkına olana inancın tek bir varlığa ya da Tanrı'ya yönelik olmadığı; evrene, doğaya veya diğer canlılara karşı da olabileceği, maneviyatı sınırları çizilmiş katı bir kavram olarak değerlendirmenin de önüne geçmektedir. Bu açıdan maneviyatın aynı potada farklı düşünce ve tecrübeleri barındırma niteliğine sahip olduğu söylenebilir.

1.4. Din ve Maneviyat İlişkisi

"Din" ve "maneviyat" kavramlarının iki farklı olgu olarak ele alınması belki şaşırtıcı gelebilir. Gerçekten de, son zamanlara kadar dinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen *maneviyat*, sekülerleşmenin yükselmesiyle birlikte Batı'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dinden ayrı olarak ele alınmaya başlandı.[58] Maneviyatın dinden bağımsız olarak ortaya çıkışı dindarlık ve maneviyat arasında bir gerilim oluşmasına neden oldu. Dindarlık özsel, statik, kurumsal, nesnel, inanç temelli ve kötü olanla ilişkilendirilirken; maneviyat fonksiyonel, dinamik, kişisel, öznel, tecrübe temelli ve iyi olanla ilişkilendirildi.[59] Bu ayrımla beraber geleneksel dine alternatifler ve maneviyat etiketi altında adlandırılan pek çok inanç şekli de yükselişe geçti.[60]

---

[57] Andrew Singleton, "Contemporary Sociological Approaches to Spirituality," *Spirituality across Disciplines: Research and Practice* içinde, ed.Marian de Souza, Jane Bone ve Jacqueline Watson (Switzerland: Springer, 2016), 43.

[58] Anne C. Jacobs, "Spirituality: History and contemporary developments – An evaluation," *Koers – Bulletin for Christian Scholarship* 78, no. 1 (2013): 2, http://dx.doi.org/10.4102/ koers.v78i1.445; Robert P. Turner vd., "Religious of Spiritual Problem: A Culturally Sensitive Diagnostic Category in the DSM-IV," The *Journal of Nervous and Mental Disease* 183, no. 7 (1995): 437, DOI: 10.1097/00005053-199507000-00003.

[59] Brian J. Zinnbauer ve Kenneth I. Pargament, "Religiousness and Spirituality," *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* içinde, ed. Raymond F. Paloutzian ve Crystal L. Park (New York: The Guilford Press, 2005), 24.

[60] Zinnbauer ve Pargament, "Religiousness and Spirituality," 24; Brian J. Zinnbauer vd., "The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects," *Journal of Personality* 67, no. 6 (Aralık 1999): 891.

2017'de Amerika'da yürütülen bir araştırmada, cinsiyet, eğitim seviyesi, siyasi görüş fark etmeksizin, kendini "dindar değil ama manevi" olarak tanımlayan Amerikalıların sayısı son beş yıla oranla yüzde sekiz artış göstererek toplamda %27'ye ulaştığı tespit edilmiştir. Kendini "hem dindar hem manevi" olarak tanımlayanlar ise 2012 yılında %59 oranındayken, 2017'de %48'e gerilediği görülmüştür.[61] Bir başka araştırma da, kendini "dindar değil ama manevi" olarak tanımlayan Amerikalıların New Age inançlarını benimsemeye yatkın olduğunu tespit etmiştir.[62]

Maneviyatı "kutsalın öznel tecrübesi" olarak tanımlayan Vaughan, dinin maneviyattan farklı olarak birtakım kurumsal inanç ve doktrinlere bağlılığı kapsadığını belirtmektedir.[63] Maneviyatı "varoluşsal anlam arayışı" olarak tanımlayan Doyle ise manevi inançların dinde ve dini pratiklerde de karşılık bulabileceğini ancak genellikle manevi boyutun dinden bağımsız olduğunu ve dini pratiklerle keşfedilmediğini ifade etmektedir.[64]

Robert Wuthnow, yirminci yüzyılın son yarısında maneviyatın derin bir anlam değişikliğine uğradığını, kutsal mekânlardaki geleneksel maneviyatın yerini arayış içinde olan yeni maneviyata bıraktığını öne sürmektedir.[65] Bunu da yerleşik maneviyat (dwelling spirituality) ve arayış halindeki maneviyat (seeking spirituality) olarak iki kısımda incelemektedir.[66] Yerleşik maneviyat Tanrı'nın insanların yer edinebileceği kutsal bir mekân yaratmasına ve insanların bu mekânda yer edinip oraya ait olduğunu bilmesine ve güvende hissetmesine, diğer bir deyişle dine ait maneviyata işaret eder. Arayış halindeki maneviyat ise bireylerin ilahi olanın var olduğuna dair inançlarını pekiştirecek kutsal

---

[61] Michael Lipka ve Claire Gecewicz, "More Americans now say they're spiritual but not religious," Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/09/06/more-americans-now-say-theyre-spiritual-but-not-religious/

[62] Claire Gecewicz, "New Age' beliefs common among both religious and nonreligious Americans," Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/01/new-age-beliefs-common-among-both-religious-and-nonreligious-americans

[63] Frances Vaughan, "Spiritual Issues in Psychotherapy," *The Journal of Transpersonal Psychology* 23, no. 2 (1991): 105.

[64] Derek Doyle, "Have We Loked Beyond the Physical and Psychosocial?" *Journal of Pain and Sypmtom Manaqement* 7, no. 5 (Temmuz 1992): 303, https://doi.org/10.1016/0885-3924(92)90063-N.

[65] Robert Wuthnow, *After Heaven: Spirituality in America* (California: University of California Press, 1998), 3.

[66] Wuthnow, *After Heaven*, 15.

anların aramasına işaret eder. Bu anlar kalıcı değildir. İnsanlar mekâna aidiyetten ziyade yeni manevi görünümler keşfetme peşindedir.[67]

Maneviyat kavramı özellikle Batı'da, çok boyutlu olup, kolayca kavranabilecek keskin sınırlara sahip değilken; din, belli inanç ve ibadetleri olan, mensubiyet gerektiren ve toplumsal örgütlenme biçimlerine sahip olan kurumsal bir fenomen[68] olarak yorumlandı. Kendini "dindar değil ama manevi" olarak gören bireyler, maneviyat ile kurumsal dine mensubiyet arasında bir gerilim hissetti.[69] Din, Batı'da böyle bir kalıba girince, maneviyat, geleneksel ve kurumsal dinde aradığını bulamayanlar için bir kutlama havası yarattı; bütünlük, iyileşme ve içsel dönüşüm için bir güç olarak görüldü.[70]

Dinin örgütsel, ritülestik ve ideolojik olarak tanımlanması maneviyatın ise kişisel, hissi, tecrübeye dayalı ve düşünceli olarak dinin karşısında tanımlanması, dinin bu zamana kadar sadece kurumsal bir fenomen olarak tanımlandığı ve maneviyatın da tarih boyunca din karşısında yer aldığı anlamına gelmemektedir.[71] Günümüzdeki din ve maneviyat ayrımı henüz yapılmamışken, pek çok düşünür, dini tanımlarken daha kapsayıcı ifadeler kullanmış ve bugün bağımsız bir alan olarak gördüğümüz maneviyatı da din tanımlarına dâhil etmiştir.

William James, *Varieties of Religious Experience* adlı eserinde, dini kurumsal ve örgütsel biçimde tanımlamaktan özellikle kaçındığını, dinin asıl olarak "bireylerin kendilerini kutsal kabul ettikleri şeyle bağlantılı gördükleri ölçüde kendi başlarına sahip oldukları duyguları, gerçekleştirdikleri davranışları, deneyimleri" anlamına geldiğini dile getirmiştir.[72] Paul Tillich dini "nihai ilgi" olarak tanımlamış ve dini, insanın manevi hayatının özü, temeli ve derinliği olarak görmüştür.[73] Maneviyat için kullanılan 'kutsalın

---

[67] Wuthnow, *After Heaven*, 15.
[68] William R. Miller ve Carl E. Thoresen, "Spirituality, Religion and Health: An Emerging Reserch Field," *American Psychologist* 58, no. 1 (2003): 27, DOI: 10.1037/0003-066x.58.1.24.
[69] Robert C. Fuller, *Spiritual But Not Religious: Understanding Unchurched America* (New York: Oxford University Press, 2011), 4.
[70] Jeremy Carette ve Richard King, *Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion* (Oxfordshire: Routledge, 2005), 2.
[71] Pargament, "The Psychology of Religion and Spiritaulity?", 5-6.
[72] William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 40-41.
[73] Paul Tillich, *Culture of Theology* (New York: Oxford University Press, 1959), 7-8.

öznel tecrübesi' ifadesi Rudolf Otto tarafından din için kullanılmıştı.[74] Din ve maneviyat birbirinin yerine kullanabilen kavramlar iken ikisi arasındaki kutuplaşma modern dönemle birlikte başlamıştır. Aşağıdaki tablo din ve maneviyata yüklenen anlamların uğradığı değişimleri göstermesi açısından önemlidir.

Geleneksel Dönem	**Modern Dönem**
Geniş bir yapı olarak din	Dar bir yapı olarak tanımlanan din
Maneviyatın dinden açıkça ayrı tutulmaması; din ve maneviyatın kutuplaşmaması	Maneviyatın dinden açıkça ayrılması, din ve maneviyat kutuplaşması
Kişisel dindarlığa vurgu	Dışsal, kurumsal dinin karşısında kişisel ve ilişkisel maneviyat
Dinin özsel ve fonksiyonel unsurlar barındırması	Özsel dinin karşısında fonksiyonel maneviyat
Dinin hem pozitif hem de negatif görülmesi	Dinin negatif, maneviyatın ise pozitif görülmesi

Tablo. 1 Din ve Maneviyata Yüklenen Anlam Değişimi[75]

Özetle, son birkaç on yıl içerisinde, maneviyata olan ilginin artması, maneviyat ve dinin ne anlama geldiği hususunda anlaşmazlıklara, hatta karışıklıklara bile yol açtığı doğrudur.[76] Gerek maneviyatı gerekse dini tanımlamadaki zorluklar sosyal bilimcilerin maneviyat-din ilişkisini ortaya koyarken de farklı yönelimler geliştirmelerine sebep olmuştur. Maneviyatı, dindarlığın ayrılmaz bir parçası olarak görenler olduğu gibi, dindarlıktan ayrı olarak görenler de bulunmaktadır. Bununla beraber, ikisini eş anlamlı olarak nitelendirenler de mevcuttur.[77]

---

[74] Inger Furseth ve Pål Repstad, *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives* (Farnham: Ashgate, 2007), 19.
[75] Zinnbauer vd., "The Emerging Meanings of Religiousness," 899.
[76] Peter C. Hill vd., "Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure," *Journal for the Theory of Social Behaviour* 30, no. 1 (Mart 2000): 52, https://doi.org/10.1111/1468-5914.00119.
[77] Zehavit Gross, "Spirituality, Contemporary Approaches to Defining," *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development* içinde, ed. Elizabeth M. Dowling ve W. George Scarlett (California: Sage Publications, 2006), 424.

Sessenna, maneviyat tanımlarından, dört farklı tema şekillendiğini ifade etmektedir: (a) dini inanç ve değerler sistemi olarak maneviyat (din ve maneviyat birbirine denktir); (b) hayatın anlamı, amacı ve başkalarıyla bağlantı kurma şeklindeki maneviyat; (c) dini olmayan inanç ve değerler sistemi olarak maneviyat; (d) metafiziksel veya aşkın bir fenomen olarak maneviyat.[78] Ammerman, yaptığı saha araştırması sonucunda maneviyatı; (a) teistik maneviyat; (b) ekstra teistik maneviyat; (c) ahlaki maneviyat; (d) inanç ve ait olmaya dayalı maneviyat, şeklinde gruplar altında değerlendirmiştir. Webb vd. maneviyatı "Dini Maneviyat", "Teistik Maneviyat" ve "Varoluşsal Maneviyat" şeklinde üç alt kategoride incelemiştir.[79]

Buraya kadar din ve maneviyatın ilişkisinin Batı'daki gelişimine göz attık. Ancak araştırmanın kapsamı gereği Türkiye için bu ilişkinin nasıl olduğuna da yer vermek gerekmektedir. Hem Batı'da hem Türkiye'de maneviyat kavramına yüklenen anlamların ve bu anlamların değişim süreçlerini inceleyen Düzgüner, Türkiye'de maneviyat kavramının yeni bir kavram olmadığını, köklü bir geçmişe sahip olduğunu bu sebeple dikkatle okunması gerektiğini belirtmekte, bunanla beraber maneviyat kavramının sekülerleşme ve küreselleşme gibi süreçlerden payını alarak değişime uğradığını da dile getirmektedir.[80] Değişen maneviyat anlayışını geleneksel yaklaşım ve güncel yaklaşım olarak iki kategori altında incelemektedir. Geleneksel yaklaşımda maneviyat din, tasavvuf ve ahlak çerçevesinde ele alınmaktayeken, güncel yaklaşımda Batı'nın güncel maneviyat anlayışı yer almaktadır.[81]

Türkiye'deki maneviyat çalışmalarında dikkat çeken diğer bir husus da İslam dininde Batı'daki kurumsal din ile kastedilen kiliseye sahip olmayışıdır. Bu sebeple İslam dinin Hristiyanlıktaki gibi kurumsal din özelliği taşımasının mümkün olmadığını dolayısılya Türkiye örnekleminde maneviyat algısının Batı'daki gibi kurumsal din ve

---

[78] Loralee Sessanna, Deborah Finnel ve Mary Ann Jezewski, "Spirituality in Nursing and Health-Related Literature: A Concept Analysis," *Journal of Holistic Nursing* 25, no. 4 (Aralık 2007): 254, https://doi.org/10.1177/0898010107303890.

[79] Jon R. Webb, "Ritualistic, Theistic, and Existential Spirituality: Initial Psychometric Qualities of the RiTE Measure of Spirituality," *Journal of Religion & Health* 53, no. 4 (Ağustos 2014): 973, 10.1007/s10943-013-9697-y.

[80] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 80.

[81] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 92

bireysel inanç kıskacında kalmayacağı, İslamla ilişkilendirilerek şekillendiği düşünülmektedir.[82]

Yapılan çalışmalar tek tip bir maneviyat anlayışından ve tek yönlü bir din-maneviyat ilişkisinden bahsetmenin sosyal bilimler için mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Din ve maneviyat birbiriyle kuvvetli bir şekilde bağlı olup, dini maneviyat olarak incelenebileceği gibi farklı bir ilişki içinde de olabilir.[83]

Din ve maneviyat kavramlarının 1980'li yıllara kadar birbirlerinin yerine kullanıldığından ve birbirleriyle olumlu ilişki içinde olduğundan bahsetmiştik. Din ve maneviyat arasında yaşanan kopuş sosyal bilimcileri din ve maneviyat ilişkisinde yeni adlandırmalar kullanmaya sevk etti. Bu adlandırmalar birbirinden farklı olsalar da temel de ikiye bölünmüş olup dini maneviyat ve din dışı/seküler maneviyat olarak literatüre geçmiştir. Din ve maneviyat arasında bir gerilim yaşanmasaydı, belki her iki adlandırmaya da ihtiyaç duymayacaktık. Yaşanan değişim sonucunda maneviyat kelimesiyle kastedilenin ne olduğu, günlük hayatta olmasa bile akademik kullanımda, muğlaklaşmıştır. Bu sebeple maneviyatı dini maneviyat ve din dışı maneviyat olarak iki farklı şekilde inceleme ihtiyacı doğmuştur.

1.4.1. Dini Maneviyat

Din ve maneviyatın ayrışmasında sürekli olarak öne sürülen dinin kurumsal ve doktrinel bir yapıya sahip olması maneviyatın ise kişisel ve tecrübeye dayalı olması, dini bakış açısında karşılık bulmamaktadır. Dinin örgütsel unsurlarının var olduğu kabul edilmekle birlikte, dinin kişisel ve tecrübeye dayalı yanı dinde eksik değildir, dinlerde mevcut olan törenler ve ritüeller, dinin kişisel boyutunu besleyen faktörler olarak görülmektedir.

Öyleyse, dini maneviyat ile kastedilen, dinden ayrı ya da dinin karşısında yer almayan dine içkin bir maneviyat anlayışıdır. Tanrı'ya inanma, dini doktrinler, dini

---

[82] Bkz. Üzeyir Ok, "Türkiye'de Din Psikolojisi: Neredeyiz ve Nereye Gidebiliriz?," *İslami Araştırmalar Dergisi* 19, no. 3 (2006).

[83] Robert A. Emmons, "Religion in the Psychology of Personality: An Introduction," *Journal of Personality* 67, no. 6 (Aralık 1999): 877, https://doi.org/10.1111/1467-6494.00076.

topluluğun bir üyesi olma gibi durumlar maneviyatla olumlu ilişki içinde olagelmiştir.[84] Maneviyat, kutsal olana ve kişinin kendinden daha yüce bir güce, inanca ve konsepte bağlı olması olarak tanımlanmaktaydı ve bu bağlılık Tanrı'ya ve manevi modellere (İsa, Muhammet, Buda) karşı olabilmekteydi.[85] Dini maneviyat, Tanrı'yla bağlantı kurularak, günlük hayatın sıradan duygusal tecrübelerinin ötesine geçen bir duygusal tecrübe halidir.[86]

Webb, yaptığı çalışmada dini maneviyatı, yapısal yani tanrıyla ritüelistik olarak kurulan bağ şeklinde kavramsallaştırmaktadır.[87] Maneviyatın türleri arasında kabul ettiği "Teistik Maneviyat"ı ise Tanrıyla kurulan kurumsal olmayan ilişki için kullanmaktadır. Her ikisi de ilahi olanı temel alır ve ona vurgu yapar.[88] Ammerman ise maneviyatı Tanrıyla ve onunla olan ilişkiyi kuvvetlendirmeye yönelik eylemlerle ilgili olduğunu düşünenleri "Teistik Paket" (Theistic Package) altında değerlendirmektedir.[89] İsimlendirmeler farklı da olsa, aralarında bir gerilim söz konusu da olsa, din, maneviyat ve Tanrı anlayışının birbiriyle olumlu bir ilişki içinde olduğundan bahsetmek mümkündür.

Maneviyat ve dinin ortak ve benzer kavramlarla açıklanması, maneviyatın dini geleneklerde temellenmiş olduğunun ve geleneksel dinlerin çoğunun mensuplarının maneviyatının birer ifadesi olduğu yönündeki iddiaları kuvvetlendirmiştir.[90] Dini geleneklerde yerleşik olan manevi hayat, kutsallığa ve tekâmüle doğru hayat boyu süren

---

[84] Nancy T. Ammerman, "Spiritual But Not Religious? Beyond Binary Choices in the Study of Religion," *Journal for the Scientific Study of Religion* 52, no. 2 (Haziran 2013): 273, https://doi.org/10.1111/jssr.12024.

[85] Thomas G. Plante, "What Do Spiritual and Religious Traditions Offer the Practicing Psychologist?," *Pastoral Psychology* 56, no. 4 (Ocak 2008): 430, DOI: 10.1007/s11089-008-0119-0.

[86] Victor G. Cicirelli, "Religious and Nonreligious Spirituality in Relation to Death Acceptance or Rejection," *Death Studies* 35, no. 2 (2011): 127, doi:10.1080/07481187.2011.535383.

[87] Webb, "Ritualistic, Theistic, and Existential Spirituality," 973.

[88] Webb, "Ritualistic, Theistic, and Existential Spirituality," 973.

[89] Ammerman, "Spiritual But Not Religious?" 266.

[90] Constantin Klein vd., "Is "Spirituality" Nothing but "Religion"? An Indirect Measurement Approach," *Semantics and Psychology of Spirituality: A Cross-Cultural Analysis* içinde, ed. Heinz Streib ve Ralph W. Hood Jr. (Switzerland: Springer, 2016), 83; Regina Pinto-Moura, *Religious Addiction, Mental Health and Spirituality: A Psycho Religious Approach in the Context of the Brazilian Community* (USA: Xulon Press, 2008), 27.

bir gelişim sürecidir.[91] Tüm dinlerde belli manevi hedeflere erişmeyi sağlayan manevi uygulamalar mevcuttur. Bu uygulamalar bireysel ve toplumsal ibadetler, az konuşma, zihnin sakinleşmesi, meditasyon, tefekkür, kutsal metin okuma ve ezberleme, mantralar,[92] oruç tutma, kefaret ve hac gibi pek çok şeyi kapsamaktadır.[93]

Yahudiliğin maneviyata karşı kayıtsız kaldığı öne sürülmüş olsa da, maneviyat Yahudilikte de etkili olmuştur.[94] Yahudi mistisizmi "Kabala", tekamül yolunu gösteren bir harita, insanın nihai potansiyelini hayatın ve evrenin gerçek anlamını ortaya çıkaran ezoterik ve metafizik bir öğreti olarak kabul edilmiştir.[95] Maneviyat, erken dönem Hristiyanlıkta Kutsal Ruh'a uygun yaşanan bir hayat anlamına gelmiştir.[96] Manevi hayat, özellikle zühd ve manastır hayatıyla yaşanmaktaydı.[97] Bununla birlikte, maneviyat kişinin öteki insanlara, topluma, yaratılmış dünyaya, Kiliseye ve Tanrıya olan tepkisini şekillendiren tavırlar, değerler, dini ve ahlaki bakışı temsil etmekteydi.[98]

İslam inancının özünü oluşturan Birlik ilkesi, Tevhid, İslam maneviyatının belirleyicisidir. İslam'da maneviyat Allah'ın Bir olduğunun bilincine varılmasından ve Onun iradesine uygun olarak yaşamaktan ayrı tutulamaz.[99] İslam maneviyatı tecrübeye dayalı olup, ibadetlerle ulaşılabilir bir konumdadır.[100] Örneğin Hac ibadeti her ne kadar

---

[91] Emmons, "Religion in the Psychology of Personality," 881.

[92] Zihnin odaklanmasını sağlayan, tekrar edilerek söylenen kutsal kelime.

[93] Ursula King, "Spirituality," *A New Handbook of Living Religions* içinde, ed. John R. Hinnels (London: Penguin Books, 1997), 670-671.

[94] Michael J. Shepard, "Spirituality and the Jewish School: Models and Meanings," *Religious Education* 83, no. 1 (1988): 103, https://doi.org/10.1080/0034408880830108.

[95] Tim Dedopulos, *Kabbalah: An Introduction to the Esoteric Heart of Jewish Mysticism* (Dubai: Cartlon Books, 2012), 6; Erich Bischoff, *The Kabbala: An Introduction to Jewish Mysticism and Its Secret Doctrine* (USA: Weiser Books, 1998), 1.

[96] Evan B. Howard, *The Brazos Introduction to Christian Spirituality* (Grand Rapids, Mich.: Brazos Press, 2008), 16.

[97] Kees Waaijman, *Spirituality: Forms, Foudations, Methods* (Leuven: Peeters Publishers, 2002), 339.

[98] William Cosgrave, "Christian Spirituality Today," *The Furrow* 46, no. 9 (Eylül 1995): 502, https://www.jstor.org/stable/27662994.

[99] Seyyed Hossein Nasr, "The Quran as the Foundation of Islamic Spirituality," *Islamic Spirituality: Foundations* içinde, ed. Seyyed Hossein Nasr (USA: Routledge, 1987), 21.

[100] Zeki Saritoprak, *Islamic Spirituality: Theology and Practice for the Modern World* (London: Bloomsbury, 2018), 197.

sınırları belli bir ibadet olsa da bireyin manevi tecrübesine katkı sağlar.[101] İnancın ve ibadetlerin yanı sıra ahlak da manevi gelişim için oldukça önem taşımaktadır. Tasavvufta, manevi yaşantıdan uzak kalındığı takdirde kişinin kötü huylar ve davranışlara sahip olabileceği ancak nefsini kontrol altına alırsa bunlardan kurtulabileceği düşüncesi bulunmaktadır.[102] O halde İslam maneviyatı için dini inancın, ibadetlerin ve ahlakın bir bütün olduğunu, hiçbirinin maneviyatı tek başına belirleyici bir fonksiyonu bulunmadığı söylenebilir.

Hinduizm, Budizm, Sihizm ve Caynizm gibi Doğu dinleri de hiçbir zaman maneviyattan ayrı tutulmamıştır.[103] Hinduizm ve Budizm gibi dinler, dünyevi yaşamın eksikliklerle dolu olduğunu manevi bir varlığın tamlığının ancak aşkın alemde gerçekleşebileceğini söylemektedir.[104] Hindu metinleri, insan formunu aşkınlığa olan bir geçit olarak görülür.[105] Budizmde yaşam boyu sürecek bir bağlılık hissinin, kişinin hem kendi içindeki hem de etrafındaki dünyayı meditasyon vasıtasıyla incenmesiyle mümkün olacağı belirtilir.[106]

Maneviyat için önemli bir kavram da karma ve reenkarnasyon olarak kabul edilir. Doğu dinlerinin eskatolojik temelini oluşturan karma, kişinin geçmiş veya şuan ki yaşamında yapmış olduğu iyi veya kötü eylemlerin sonuçlarıyla kaçınılmaz olarak karşılaşacağını belirten bir doktrindir.[107] Budizm'de fiziksel ve zihinsel iyi oluş ve mutluluk pozitif eylemin yani pozitif karmanın; kaygı, tatminsizlik ve acı çekme ise

---

[101] Hıdır Apak ve Muhammet Cevat Acar, "Dindarlığın Bir Boyutu Olarak Maneviyat," *Din Bilimleri: Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar* içinde, ed. M. Nesim Doru ve Ömer Bozkurt (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018), 374.

[102] Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996), 309.

[103] Regina Pinto-Moura, *Religious Addiction, Mental Health and Spirituality*, 18.

[104] N. S. S. Raman, "Reincarnation and Personal Immortality: The Circle and the End of History in Hinduism," *Progress, Apocalypse, and Completion of History and Life after Death of the Human Person in the World Religions* içinde, ed. Peter Koslowski (Netherlands: Springer, 2002), 9.

[105] Steven J. Rosen, *Essential Hinduism* (Westport: Praeger, 2006), 11-12.

[106] Harold Coward vd., *Readings in Eastern Religions* (Kanada: Wilfrid Laurier University Press, , 2nd Ed 2007), 184.

[107] Norman C. McClelland, *Encyclopedia of Reincarnation and Karma* (North Carolina: MacFarland, 2010), 137; Inna Reddy Edara, "Exploring the Relation between Karma, Qi, Spirituality, and Subjective Well-Being among People in Taiwan," *Journal of Psychological Research* 01, no. 02 (2019): 21, DOI: 10.30564/jpr.v1i2.575.

negatif eylemin yani negatif karmanın sonucu olarak kabul edilir.[108] Reenkarnasyon bir ruhun farklı zamanda farklı bedenlerde tekrar vücut bulmasını savunan bir doktrindir.[109] Reenkarnasyon ile yeni bir forma bürünen ruh, karmanın etkisinde, bireyi eylemlerinde daha temkinli olmaya itmiştir. Yine bu süreçte yaşanan acılar bir ceza olarak değil manevi gelişimin bir parçası ve bireyde maneviyatı arttıracak bir iç görü olarak değerlendirilmiştir.[110]

Dini maneviyat, din ve maneviyatın birbiriyle çatışmadığı dinin maneviyatı kapsadığı durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar din ve maneviyatın birbirinden ayrı ve karşıt olarak değerlendirilmeye başladığını söylesek de köklü dinlerde maneviyat dine içkin bir şekilde varlığını sürdürmeye devam etmekte hatta dini maneviyat, modern dünyanın çözümsüz bıraktığı konularda dindarlara çıkış yolu sağlamaktadır.

Dindarların maneviyatla olan ilişkisinin genel anlamda olumlu ilerlediği söylenebilir. Ancak belli bir dini inanca sahip olmayan veya dindar olmayan insanlar hatta agnostik ve ateistler için maneviyat kavramından söz etmek mümkün mü? Seküler maneviyat, din dışı maneviyat, ateist maneviyat gibi kavramlar, geleneksel olarak aşina olduğumuz maneviyat anlayışından hangi noktalarda farklılık göstermektedir? Bu kavramlar hangi süreçlere binaen oluşmuş ve yaygınlık kazanmıştır? Bir sonraki bölüm bu soruların cevaplarını vermeyi hedeflemektedir.

1.4.2. Din Dışı Maneviyat

Charles Taylor, insanın "manevi özleminin" yalnızca Tanrı'ya yöneltilmiş olduğu bir dönemden, çok çeşitli ve genellikle Tanrıya karşıt olduğu döneme geçildiğini belirtmektedir.[111] İnsanın sıradan gerçekliğin dışına çıktığı veya kaygı ve üzüntü halinden çıkıp bütünleşme hissini yaşaması ve enerjiyle dolması, derinden etkilendiği tecrübeler olarak belirttiği tamlık hissine vurgu yapan Taylor, bu tamlığın Tanrı'dan, doğadan veya

[108] Geshe Kalsang Gyatso, *Buddhism in the Tibetan Tradition* (London: Penguin/Arkana, 1984), 33.
[109] F. Homer Curtiss, *Reincarnation* (California: Willing Publishing Company, 1949), 10.
[110] McClelland, *Encyclopedia of Reincarnation and Karma*, 144.
[111] Taylor, *Seküler Çağ*, 32.

her şeyi kapsayan bir güçten gelebileceği konusunda farklı düşüncelerin mevcut olduğunu da belirtmektedir.[112] İnananlar için tamlığın açıklanması insan yaşamının ve doğanın ötesine, Tanrı'ya referansı gerektirirken, inanmayanlar için durum böyle değildir. İnanan insan için tamlık, dışardan gelen ve kabul edilen bir şeyken, inanmayan insan için tamlığa erişme gücü insanın içindedir.[113]

Taylor'ın bahsettiği manevi özlemin yön değiştirmiş olması ve tamlık hissinin kaynağının Tanrı dışında aranması din dışı maneviyatı açıklamada önemli çıkış noktası sağlamaktadır. Din dışı maneviyat, sıklıkla duyulan "manevi ama dindar değil" ifadesinin kavramsallaştırılmış halidir. Din ve maneviyat ilişkisinde değindiğimiz, kurumsal dini reddeden maneviyat anlayışı din dışı maneviyat olarak adlandırılmaktadır. Din dışı maneviyata sahip bireylerin, ölümden sonra cennet beklentisinden ziyade, yeryüzünde cenneti yaratma ve daha iyi bir dünya için çabalamaları beklenmektedir.[114]

Cicirelli, din dışı maneviyatı "kişinin değerleriyle uyumlu" olduğunu belirmekte ve "kişinin kendinden daha güçlü bir şey veya biriyle bağlantı kurduğunda yaşadığı, günlük hayatın ötesinde, doruk tecrübe" olarak tanımlamaktadır.[115] Bu tecrübe, "kişinin ürettiği bir nesneden daha güzel bir nesneyle veya kendine ait bir fikrinden daha aydınlatıcı bir fikirle" karşılaştığında da gerçekleşebilmektedir.[116] Seküler maneviyat olarak da isimlendirilebilen bu maneviyatın, sadece dinden ayrı değil, inaçtan uzak seküler yaşamdan da ayrı olduğu unutulmamalıdır.[117]

Fuller, dini mensubiyeti olmayan bireylerin sahip olduğu kişisel maneviyatın özelliklerini belirlemenin kolay olmadığını belirtmekle birlikte, seküler maneviyatın sekiz özelliğini sıralamaktadır. Fuller'a göre seküler maneviyat;

1- Eklektik bir yapıya sahiptir. Biçimsel ve tarihsel olarak birbirine bağlı olmayan fikirleri ve eylemleri birleştirir.

---

[112] Taylor, *Seküler Çağ*, 8-9.
[113] Taylor, *Seküler Çağ*, 12.
[114] Cicirelli, "Religious and Nonreligious Spirituality," 129.
[115] Cicirelli, "Religious and Nonreligious Spirituality," 129.
[116] Cicirelli, "Religious and Nonreligious Spirituality," 129.
[117] Peter H. Van Ness, "Spirituality and Secularity," *Way Supplement* 73 (1992): 68.

2- "Günah", "Yüce Varlığın emirlerine itaatsizlik" gibi, insanlığın önünde manevi problem olarak görülen düşünceleri reddetme eğilimindedir. Kişinin gelişim ve yaratıcı ifade kapasitesini olumlar, insanlığın sınırlı öz-farkındalığının üstesinden gelinmesine odaklanır.

3- Maneviyatı ölümden sonraki hayat hatta Tanrı bağlamında düşünmez. Maneviyattan şu anda, bu dünyayı iyileştirmesini bekler. Dine, insanlığın ruhsal, fiziksel ve hatta ekonomik iyi oluşuyla ilgili olduğu ölçüde değer verir.

4- Dini inanç ve ibadetlerin kıymetini ortaya koyma noktasında kendi kıstaslarını oluşturmayı sadece hakları değil, görevleri bilirler. İsa'dan asırlar önce Buda'nın öğütlediği gibi "kendilerine ışık olma" konusunda azmederler.

5- Dini, hakikat bağlamında ele almaz. Bunun yerine, dinin bilim ve matematiğin hakikat olduğu ölçüde hakikatle ilgili olmasını bekler. Dinin, umut, gizem ve merak karşısında duyarlı olması beklenir.

6- Otantik maneviyatın düşmanı olarak gördükleri kurumsal dine itimat etmez.

7- Şaşırtıcı bir şekilde, hayatın metafizik kavramlarıyla ilgilidir. Her ne kadar, İncil'de yer alan doğaüstü ifadeleri ("yukarıda" yaşayan ruhlar, ilahi müdahale olarak anlaşılan mucizeler) kabul etmeseler de, gerçekliğin "daha yüksek" ve "nihai" boyutunu arar ki bu boyut bizim zihinsel, fiziksel ve hatta ekonomik iyi oluşumuza dair birtakım gizemler taşırlar.

8- Ahlakı, eril bir Tanrı'ya itaat olarak değil, tüm canlı varlıkların yaşamasını, iyi yaşaması ve tüm potansiyellerini gerçekleştirebilmesini mümkün kılan eylemler bağlamında değerlendirirler. Genellikle, toplumsal adalet ve ekolojik sürdürülebilirlik kaygısı geleneksel dindarlıkla yer değiştirmiştir.[118]

Din dışı maneviyat da kavramsallaştırması da modern dönem maneviyat anlayışını temsil etmektedir. Bu kavramı daha iyi anlayabilmek için modern dönem maneviyat anlayışını şekillendiren gelişmelere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

[118] Robert C. Fuller, "Secular Spirituality," *The Oxford Handbook of Secularism* içinde, ed. Phil Zuckerman ve John R. Shook (New York: Oxford University Press, 2017), 578.

1.5. Modern Dönem Maneviyat Anlayışını Şekillendiren Gelişmeler

Modern anlamda maneviyat anlayışının ortaya çıkmasında ve yaygınlık kazanmasında Batı'da yaşanan toplumsal değişimlerin etkisi oldukça açıktır. Bu süreci Avrupa'da başlayan Rönesans akımından, Reform Hareketine; bilimsel devrimlerden Aydınlanmaya kadar yaşanan, modern dönemin teşekkül etmesine vesile olan gelişmelerle başlatmak hiç de abartı olmayacaktır. Özellikle, bireyselleşme, rasyonalleşme ve sekülerleşme gibi modern toplumu karakterize eden süreçlerin modern maneviyat anlayışının temelinde olduğu da inkâr edilemez. Şimdi bu sürece kısaca göz atalım.

Rönesans, antik dünyanın ideallerine dönüşe işaret etmekle birlikte, Ortaçağ'ın klasik bilgi anlayışından kopuşu da beraberinde getiriyordu. Rönesans hümanizmi insanı merkeze almış ve dinden bağımsız bir kültür inşa etmeye çalışarak seküler dünyanın kapılarını aralamıştı.[119] Reformasyon süreciyle, Luther'in bireyin Tanrı'yla ve kutsal metinle olan ilişkisinde kiliseyi aracı konumdan çıkarması ve bu ilişkinin direkt ve şahsi olması yönündeki kanısı bireyciliğin, bireysel hakların ve özgürlüklerin önünü açmıştı.[120] Reformasyon'un Katolisizme karşı savunduğu teolojik öğretiler, dini gelenekte köklü değişimler meydana getirerek, bireysel din anlayışını yüceltmişti.[121] Bireyin dini kurumların himayesinden kurtulmuş olması ve dini kararlarını vermede tamamen serbest hale gelmesi[122] sekülerleşme sürecini harekete geçiren bir gelişme olarak yorumlandı. Jefferson'ın "*Ben kendim bir mezhebim*" ve Paine'in "*Zihnim kilisemdir*" ifadeleri kurumsal dinin yerini bireysel dindarlığın yükselişe geçtiğinin göstergesidir.[123]

---

[119] Kasım Küçükalp ve Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi: Felsefî Temeller* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 5. Basım, 2018), 118-121.
[120] Mauereen P. Heath, *The Christian Roots of Individualism* (USA: Palgrave Macmillan, 2019), 149.
[121] Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Prostetanlık* (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2019), 215-226.
[122] Wade Clark Roof, *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion* (New Jersey: Princeton University Press, 1999), 157.
[123] Robert N. Bellah, bevd., *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life* (USA: University of California Press, 1985), 233.

Modernitenin gelişmesine ön ayak olan Aydınlanma ile kilise otoritesinin yerine tabiatın ve aklın otoritesi gelmişti.[124] Bundan dolayı, 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın ortalarına kadar Aydınlanma düşünürleri, dinin yirminci yüzyılda yok olacağını varsaymaktaydı.[125] Aydınlanmanın etkisinin görüldüğü toplumlarda, bilim dünyayı açıklama ve anlamlandırmada öncü haline gelince, doğal dünya insan için daha az gizemli hale gelip, tahmin edilebilir ve bilinir olmuş diğer bir ifadeyle "dünyanın büyüsü bozulmuş", insanlık tanrıların gazabından korkmamayı öğrenmişti. Bu süreçte din ve maneviyat da uzun bir hikâyeden arda kalanlar olarak yorumlanmıştı.[126] Comte'un öne sürmüş olduğu, insanların varlığı doğaüstü ve soyut güçlerle açıkladığı teolojik ve metafizik evreden, bilgiye ulaşmanın akıl ve gözlem ile mümkün olacağı, insan düşüncesine ve davranışına yön verenin yalnızca bilim olacağını ve dolayısıyla dinin yok olacağı pozitivist bir evreye geçiş[127] düşüncesi hakim paradigma haline gelmişti.

Dini bilincin, pratiklerin ve kurumların toplumsal önemini kaybetmesi olarak tanımlanan sekülerleşme süreciyle birlikte "doğaüstüne" olan ilginin "bu dünyaya" kaydığı öne sürülmüştür.[128] Klasik sekülerleşme teorisi, modernleşmenin dinin toplumsal önemi ve kabulü üzerinde negatif etkisi olacağını varsayıyordu.[129] Ancak modern Amerika için durum tam tersini göstermekteydi kaldı ki Avrupa için bile "İnancın Altın Çağı" olan bir dönemden bahsetmek sorgulanıyordu, yani Avrupa'da dinin düşüşü

---

[124] Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993), 15; Carl L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers* (USA: Yale University Press, 1932), 30.

[125] Daniel Bell, "The Return of the Sacred: The Argument about the Future of Religion," *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 31, no. 6 (Mart 1978): 29, https://www.jstor.org/stable/3823029.

[126] Harald Walach, "Secular spirituality – what it is. Why we need it. How to proceed," *Journal for the Study of Spirituality* 7, no. 1 (2017): 10, DOI: 10.1080/20440243.2017.1290028; Richard Jenkins, "Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium," *Max Weber Studies* 1, no. 1 (Kasım 2000): 12, https://www.jstor.org/stable/24579711.

[127] Auguste Comte, *The Positive Philosophy of Auguste Comte*, vol.1 (Kitchener: Batoche Books, 2000), 28; Norman Birnbaum, "Comte," *The Encyclopedia Americana* içinde, vol. 7 (New York: Americana Corporation, 1968), 474.

[128] Bryan Wilson, "Sekülerleşme," çev. Ali Bayer, *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, ed. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçıoğlu (Ankara: Otto, 2015), 12; Larry Shiner, "The Concept of Secularization in Empirical Research," *Scientific Study of Religion* 6, no. 2 (1967): 211, https://www.jstor.org/stable/i259925.

[129] Detlef Pollack, "Varieties of Secularization Theories and Their Indispensable Core," *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 90, no. 1 (2015): 61, DOI: 10.1080/00168890.2015.1002361.

modernleşmeyle başlamamıştı.[130] Sekülerleşme teorisine yöneltilen bir başka eleştiri ise dinin kurumsal anlamda önemini yitirdiği ancak bireysel dindarlığın devam ettiğini öne sürmektedir.[131] Davie'nin kavramsallaştırması "ait olmadan inanma", inancın bireysel anlamda varlığını devam ettirdiği ancak dini kurumlara aidiyetin düşüşte olduğunu belirtmektedir.[132]

Düşünürler, uzunca bir süre kutsalın düşüşünden söz edip, kutsalın yerini sekülerliğin aldığını öne sürdüler ancak asıl olanın kutsal anlayışının değiştiğini görmede başarısız oldular.[133] Dini fundamentalizm, Doğu Avrupa'daki dini canlanma, yeni dini hareketler ve New Age gibi oluşumlar da klasik sekülerleşme teorisine olan güveni sarsmış ve dinin ve maneviyatın ortadan kaybolmadığını göstermiştir.[134] Batı'da dini çoğulculuğun yaşandığı ülkelerde, Hristiyan ve Hristiyan olmayan ya da din dışı manevi gruplar din pazarında yarışır hale geldi.[135] 1960'larla beraber Batı'nın Doğululaşması (Easternisation of the West) olarak ifade edilen Doğu dinlerindeki reenkarnasyon, yoga, fengshui gibi inanç ve pratiklerin Batı'ya girmesi; peşinden gelen vejetaryen hareket, hayvan hakları hareketi, New Age ve neo-Pagan hareketler yeni anlam sistemleri olarak yorumlandı.[136]

Dünya büyüsünü geri kazanmıştı ya da Heelas'ın deyimiyle "manevi bir devrim" meydana gelmişti. Bu devrim, nesnel ve dışsal rollerin ve görevlerin olduğu bir hayattan kişinin şahsi, öznel ve bir o kadar da bireysel tecrübelerine referansla yaşadığı bir hayata

---

[130] Rodney Stark, "Secularization, R.I.P.," *Sociology of Religion* 60, no. 3 (1999): 254, https://doi.org/10.2307/3711936.
[131] Stark, "Secularization, R.I.P.," 254.
[132] Grace Davie, "Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?," *Social Compass* 37, no. 4 (1990): 457, https://doi.org/10.1177/003776890037004004.
[133] Robert Wuthnow, *After Heaven*, 3.
[134] Lynn Revell, "The return of the Sacred," *Marxism, Mysticism and Modern Theory* içinde, ed. Suke Wolton (London: Palgrave Macmillan, 1996), 112.
[135] H. Şule Albayrak, "Religious Pluralism and Religion-State Relations in Turkey," *Religions* 10, no. 1 (2019): 13, https://doi.org/10.3390/rel10010061.
[136] Colin Campbell, "The Easternisation of the West: Or, How the West was Lost," *Asian Journal of Social Science* 38, no. 5 (2010): 740-741, DOI: 10.1163/156853110X522911.

yönelmesiyle gerçekleşmekteydi.[137] Günümüzde bireysel tecrübenin öne çıktığı maneviyat hareketleri genellikle New Age adı altında konumlandırılmaktadır.

Türkçe literatüre "Yeni Çağ" olarak geçen "New Age" pek çok inancı ve pratiği kapsayan şemsiye bir kavramdır.[138] New Age'in sabit bir öğretisinin ve belli bir kurumsal yapısının olmayışı kavramın tanımlanmasını zorlaştırsa da, kavram "gevşek örgüt yapısına sahip manevi hareketin parçası olan fikirler dizisi" olarak ele alınmaktadır.[139] Birbiriyle bağlantısız manevi düşünce ve pratiklerin, pek çok geleneğin, tarzın ve düşüncenin kendine has bir şekilde, eş zamanlı olarak birleşmesiyle ortaya çıkmıştır.[140]

New Age, hakikatin bireysel ve göreceli olduğu savunarak bireysel ve manevi tecrübeleri ön plana çıkarmaktadır.[141] New Age takipçileri, bir dinin mensupları olmaktansa kişisel ve bireysel seçip karıştırdıkları (pick and mix), kendileri değişip geliştikçe görüşlerinin de değişebileceği kült ve benzeri yapıların katılımcılardır.[142]

Eklektik	Rüya, el falı, meditasyon, ufo, telepati, yoga, reankarnasyon, alternatif tıp, Şamanizm, aura gibi farklı konular New Age altında kategorize edilmektedir.
Manevi	New Age esas olarak maneviyatla ilgilidir. Fiziki dünyanın yanı sıra manevi bir gerçekliğin var olduğu temel varsayımıdır.
Tecrübeye Dayalı	(Dini) bilgi, dışsal bir otoriteden veya yazılı kaynaktan değil; kişinin içsel tecrübesi vasıtasıyla elde edilir.
Holistik	Tanrı ve doğa arasında bir bütünlük görür.
İyileştirici	Bazı takipçiler New Age'in felsefesinden ziyade hayatın fiziksel ve duygusal anlamda iyileştirici ve geliştirici yönüne odaklanır.

[137] Paul Heelas ve Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 2.

[138] Sarah M. Pike, *New Age and Neopagan Religions in America* (New York: Columbia University Press, 2004), 22.

[139]Pat Collins, "New Age Spirituality," *The Furrow* 49, no. 2 (Şubat 1998): 91, https://www.jstor.org/stable/27663593; Maarten C. Berg, New age advice: ticket to happiness?," *Journal of Happiness Studies* 9, (2008): 361, DOI:10.1007/s10902-006-9038-x.

[140] Stef Aupers ve Dick Houtman, "Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality," *Journal of Contemporary Religion* 21, no. 2 (Mayıs 2006): 201, https://doi.org/10.1080/13537900600655894.

[141] M. Ali Kirman, *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi* (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010), 284-285.

[142] Malcolm Hamilton, "An Analysis of the Festival for Mind-Body-Spirit," *London Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality* içinde, ed. Steven Sutcliffe ve Marion Bowman (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000), 192.

Karşı Akım	Hakim kültürün rasyonelliğine ve materyalizme karşı maneviyatı ve kişisel tecrübeyi öne çıkarır.

Tablo 2. New Age Hareketinin Karakteristikleri[143]

New Age'in vejetaryenlik/veganlık ile olan bağlantısı da dikkaç çekicidir. New Age takipçileri fiziki ve doğaüstü dünyanın tek bir özden olduğunu öne sürerler. Fiziki dünyanın gaddarca sömürülmesine sadece insanlığın geleceği için değil, gezegenin de manevi bir varlık olduğunu kabul ettikleri için karşı çıkar ve bu sebeple çoğu vejetaryenliği tercfih eder.[144] Hayvan hakları hareketi, doğu dinlerinden unsurlar barındıran New Age hareketinden etkilenmiştir.[145] Doğu dinlerindeki zarar vermeme ve şiddet göstermeme ilkeler dayanan "ahimsa" kavramı yoga ile tecrübe edilir ve hayvanlara karşı tutumlarda vejetaryenlik ya da veganlığı tercihle kendini gösterir.[146]

Türkiye'nin 1980'lerle beraber küreselleşme hızının artması, New Age tarzı hareketlerin Türkiye'de de görülmesini sağlamıştır.[147] Batı'da maneviyat kavramının kazandığı güncel anlamlar çeviriler aracılığıyla Türkçe literatürde de kendini göstermiş, 2000'li yıllardan itibaren maneviyatla ilgili çalışmalar yayınlanmaya başlamıştır.[148] Türkiye'de bu gelişmelerin yaşanması maneviyat kavramının din dışı alana özgü olduğu anlamına gelmemektedir. Türkiye'de maneviyatla ilgili yapılan alan araştırmalarında maneviyatın büyük oranda hala dine referansla açıklandığı unutulmamalıdır.[149]

[143] Berg, New age advice: ticket to happiness?," 363-364.
[144] Steve Bruce, "The New Age and Secularization," *Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality* içinde, ed. Steven Sutcliffe ve Marion Bowman (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000), 227.
[145] Ronald T. Libby, *Eco-Wars: Political Campaigns and Social Movements* (New York: Colombia University Press, 1998), 53-54.
[146] Jenny L. Mace ve Steven P. McCulloch, "Yoga, Ahimsa and Consuming Animals: UK Yoga Teachers' Beliefs about Farmed Animals and Attitudes to Plant-Based Diets," *Animals* 10, no. 3 (2020): 2, https://doi.org/10.3390/ani10030480; Marilyn Peterson, *Vegan Bite By Bite*: *A Recipe for Transition* (Los Angeles: 3 Ton Tomato Press, 2012), 28.
[147] Adem Bölükbaşı, "Yeni Çağın Yeni Dinî Formları Karşısında İslâmcılık," *Bilgi* 24 (2012): 40.
[148] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 95.
[149] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 119

İKİNCİ BÖLÜM
VEGANLIK

2. Beslenme Biçimleri

Yemeğin sadece insanın hayati fonksiyonlarını devam ettirmeyi sağlayan bir ihtiyaç olmadığı uzun zaman önce ortaya konuldu. Yemek, artık vücudun ihtiyaç duyduğu maddeleri almasından ibaret olarak anlaşılmamaktadır. Özellikle yeme alışkanlıkları, yeme tercihleri, sağlık ve yaşam tarzı gibi konular sağlık ve tıp alanlarında araştırılan konularken yakın zamanda sosyolojinin de ilgilendiği meseleler haline gelmiştir.[150] Yemek, kişilerin, toplumların ve kültürlerin kimliğini üreten anahtar bir kavram olarak sosyolojiye dâhil olmuştur.[151]

Beslenme, tüm insanlarda ortak olan fizyolojik bir ihtiyaçtır. Ancak yeme alışkanlıkları evrensel değildir ve doğal bir şekilde ilerlememiştir; toplumdan topluma değişiklik gösterir ve pek çok farklı şekilde mevcuttur.[152] Çoğu hayvan doğrudan veya dolaylı olarak tarihöncesi toplumlardan bugüne besin kaynağı olarak kullanılmıştır.[153] Bununla beraber hayvanların besin olarak tüketiminde toplumsal kabuller ve tabular ilk insan topluluklarından günümüze kadar etkin olmuştur. İlk insan topluluklarında hayvanların bazı kısımları erkekler için, bazıları kadınlar için, bazıları da çocuklar için uygun kabul edilmiş ve kadınların bazı hayvanları yemesi yasak edilmiştir.[154] Kedi köpek gibi hayvanlar bazı ülkelerde evcil hayvan olarak görülüp insan dostu kabul edilirken bazılarında ise besin kaynağı olarak görülmektedir. Öte yandan farklı dinlerde yeme içme

---

[150] John McMillan ve John Coveney, "Editorial: What Took You So Long? Sociology's Recent Foray Into Food," *Health Sociology Review* 19, no. 3 (Eylül 2010): 282, https://doi.org/10.1080/14461242.2010.11003042.

[151] Michael K. Goodman, "Towards Visceral Entanglements: Knowing and Growing the Economic Geographies of Food," *The Sage Handbook of Economic Geography* içinde, ed. Andrew Leyshon, Roger Lee, Linda McDowell ve Peter Sunley (London: Sage Publications, 2011), 244.

[152] John Germov ve Lauren Williams, "Exploring the Social Appetite: A Sociology of Food and Nutrition," *A Sociology of Food and Nutrition: The Social Appetite* içinde, ed. John Germov ve Lauren Williams (Australia: Oxford Universtiy Press, 4. Basım, 2017), 4.

[153] Abu Bakar Siddiq, *Tarih Öncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 124.

[154] Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (New York: Routledge, 1966), 167-168

konusu düzenlenmiştir. Örneğin Yahudilerin koşer, Müslümanların ise helal sayılacak gıdalar tüketmesi şart koşulmuştur.

Uzak geçmişte insanların yemek tercihi yapması kolaydı, neyi bulabiliyorlarsa onu yiyorlardı. Besin çeşitleri artınca insanlar ne yemek istedikleri konusunda daha fazla tercih yapabilir duruma geldiler. İnsanların beslenmelerini yönlendiren faktörler coğrafya, iklim, ekonomi, kişisel etik tutumları ve tercihleri olagelmiştir. Bu, günümüz için de geçerlidir ancak teknoloji, tarım yöntemleri ve çevresel meselelerin de etkisiyle neyin yenilebileceği daha da karmaşık bir hal almıştır.[155] Bu çalışmada ele alınacak olan veganlık sağlık, din veya etik sebeplerle tercih edilen bir beslenme tarzıdır. Çalışmanın gidişatı için öncelikle veganlıktan daha eski bir pratik olan vejetaryenliği ele almak uygun görülmüştür. Bunu yaparken iki kavramın birbirine benzer yönlerinin olduğu ancak farklı gerçekliklere işaret ettiği gösterilecektir.

2.1. Vejetaryenlik

Vejetaryenliğin geleneksel tanımı et yememek olarak yapılmıştır.[156] Merriam-Webster, vejetaryen beslenmeyi, tamamen sebze, meyve, tahıl ve kuruyemişi; bazen yumurta veya süt ürünlerini içeren bir beslenme olarak tanımlanmıştır.[157] Vejetaryen beslenme kendi içinde de farklı kategorilere ayrıldığından net bir tanım yapmak kolay olmamaktadır. Vejetaryenlik her ne kadar et yememe üzerine kurulu bir pratik olsa da et dışındaki diğer hayvansal ürünleri tüketmeyen farklı vejetaryen beslenme çeşitlerinden söz etmek mümkündür.

Vejetaryen Beslenme Çeşitleri	**Tanım**
Lakto-ovo vejetaryen	Tüm et ürünlerini (kırmızı et, tavuk, balık) reddeder ancak diğer tüm

[155] Jill Hamilton, "Introduction," *Vegetarianism* içinde, ed. Jill Hamilton (USA: Greenhaven Press, 2009), 5; Murat Dinçer Çekin, "Et Yemeye Etik Bakış," *Hayvan Etiği* içinde, ed. M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı ve Tuncay Sandıkçı (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 151.

[156] Ansley Watson, "Vegetarianism, Types of," *Cultural Encyclopedia of Vegetarianism* içinde, ed. Margaret Puskar-Pasewicz (California: Greenwood, 2010), 242.

[157] *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, (USA: Sprinfield, 11. Basım 2003), 1386.

	hayvansal ürünlere (yumurta, süt, bal) izin verir.
Lakto- vejetaryen	Et ürünleri ve yumurtayı reddeder ancak süt ürünlerine ve bala izin verir.
Ovo- vejetaryen	Yumurta hariç tüm hayvansal ürünleri reddeder.
Vegan	Tüm hayvansal ürünleri reddeder.
Ham vegan	Organik, pişmemiş ve taze bitkilerin tüketimine izin verir. Çay ve kahveyi reddeder.
Likitaryen	Vejetaryen besinleri sıvı olarak tüketir.
Fruitaryan	Hayvansal ürünleri ve sebzeyi reddeder, meyveye izin verir.
Yarı-vejetaryen	Sınırlı miktarda et tüketir.

Tablo 3. Vejetaryen Beslenme Çeşitleri[158]

2.1.1. Vejetaryenliğin Kökenleri

Erken insan kültürlerinin ağırlıklı olarak bitki bazlı beslenme uyguladıkları bilinmektedir, ancak vejetaryen beslenmenin tam bir tarihi boyutundan bahsetmek mümkün olmamaktadır.[159] Vejetaryenlik her ne kadar modern dönemde aşina olunmaya başlanan bir pratik olsa da, kökenleri hem Antik Hindistan'a hem de Antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Vejetaryen beslenme, özellikle doğuda, binlerce yıldır dini bir hayat tarzı olarak benimsenmektedir. Etik sebeplerden ötürü et yemeyi reddetme milattan önce 6. yüzyıl'a Pythagoras'a kadar götürülse de Pythagoras'ın hayvanlar hakkındaki ahlaki

[158] Navneet Kumar Kaushik, v. dğr., "Vegetarian Diets: Health Benefits and Associated Risks," *IAIM* 2, no.3 (2015): 207, http://iaimjournal.com/wp-content/uploads/2015/03/34-Vegetarian-Diets.pdf (Erişim: 2 Ocak 2020).

[159] Claus Leitzmann, "Vegetarian Nutrition: Past, Present, Future," *The American Journal of Clinical Nutrition* 100, no. 1 (Temmuz 2014): 496, https://doi.org/10.3945/ajcn.113.071365.

fikirleri de ruh göçü veya reenkarnasyon düşüncesinden bağımsız değildi.[160] Antik dönemde hayvan öldürmekten ve et yemekten kaçınmak manevi değerlere dayanıyordu.[161] Antik dönem vejetaryen filozoflar, vejetaryen diyetin ahlaki ve metafizik yönüyle ilgiliydiler. Örneğin Ovid ve Plutarch masum hayvanların yemek için öldürülmesinden üzüntü duyuyorlardı; Pythagoras ve Porphyry hayvan etinin insan ruhunu kirlettiğini ve vahşileştirdiğini ileri sürüyorlardı.[162]

Vejetaryenlik, semavi dinlerde de maneviyatın bir parçası olarak görülüyordu. Tevrat yorumcuları, Tanrı'nın Adem'e ve Havva'ya bir canlıyı öldürüp onun etini yemeyi yasakladığını ve Tanrı'nın asıl niyetinin insanın vejetaryen olması yönünde olduğunu belirtmişlerdir.[163] Hristiyanlıkta kilise tarihi boyunca hayvanların ruhu olmadığı görüşü benimsenmiş ancak bu görüşün Aristo'nun ruhlar arasında kurduğu hiyerarşiden alındığı, İncil'in buna kaynak olmadığı aksine pek çok ayetin vejetaryenliği desteklediği belirtilmiştir.[164] İslam'da tasavvuf geleneğinde hayvan kesmenin maneviyata tehlike getireceği inancı bulunuyordu.[165] Tarih boyunca pek çok Müslümanın bu sebeple vejetaryen beslendiği de bilinmektedir.[166] Sri Lankalı Sufi Bawa Muhaiyadeen, hayvan yemenin cinayetten farksız olduğunu, Allah karşısında bunun hesabının verileceğini belirterek takipçileriyle vejetaryen beslenme tarzını benimsemişlerdir.[167] Vejetaryen beslenmeyi tercih eden Müslümanlar, kurban ibadetinin amacını pagan inançlarındaki gibi Tanrı'ya kurban vermek olmadığını, fakirleri doyurmak olduğunu belirtmişlerdir.[168]

---

[160] Kerry S. Walters ve Lisa Portmess (ed), *Ethical Vegetarianism from Pythagoras to Peter Singer* (New York: State University of New York Press, 1999), 11.
[161] Colin Spencer, *The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism* (Hanover: University Press of New England, 1995), 27.
[162] James C. Whorton, "Historical Development of Vegetarianism," *The American Journal of Clinical Nutrition* 59, no. 5 (Mayıs 1994): 1103, https://doi.org/10.1093/ajcn/59.5.1103S.
[163] Richard H. Schwartz, *Judaism and Vegetarianism* (New York: Lantern Books, 2001), 1.
[164] Richard A. Young, *Is God a Vegetarian?: Christianity, Vegetarianism, and Animal Rights* (USA: Open Court, 1999), 24.
[165] Kerry S. Walters ve Lisa Portmess (ed), *Religious Vegetarianism: From Hesiod to the Dalai Lama* (New York: State University of New York Press, 2001), 171.
[166] Richard C. Foltz, "Is Vegetarianism Un-Islamic?" *Studies in Contemporary Islam* 3, no.1 (2001): 40.
[167] Richard C. Foltz, *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures* (Oxford: Onewold, 2006), 114-115.
[168] Al-Hafiz B.A Masri, *Animals in Islam* (Petersfield: The Athene Trust, 1987), 117-119.

Manevi bir tercih olan vejetaryenlik doğu dinleriyle de yakından ilgilidir.[169] Jainizm veganlığı katı bir şekilde benimsemiştir. Doğun dinlerindeki diğer canlılara zarar vermeme ilkesi *ahimsa*, Hinduizm ve Budizm'de de vegan yaşam tarzını teşvik etmektedir.[170]

1800'lere kadar vejetaryen beslenmenin amacı yüce ve manevi bir mertebeye erişmekti. 1800'den itibaren vejetaryen beslenme bilimsel açıdan ele alınmaya başlandı ve sağlık için faydalarıyla ön plana çıktı.[171] Bu tarihten önce vejetaryenliğin sağlık için olan faydaları göz ardı edilmiyordu ancak organik besinlere, egzersiz ve beslenme yoluyla sağlık önlemlerinin arttırılmasına olan rağbetin yükseldiği 1960'larda, vejetaryen beslenmenin daha sağlıklı olduğu yönünde bir nosyon oluştu.[172] Sağlığın yanı sıra et üretiminin çevreye verdiği zarar ve çiftlik hayvanlarının yaşadığı kötü koşullar da bireyleri vejetaryen beslenmeye teşvik etmiştir.[173] Bireylerin motivasyonu ne olursa olsun, vejetaryenlik artık uç bir fenomen olarak anlaşılmamaktadır.[174]

Modern dönem vejetaryenliğin veya bir adım ötesi veganlığın sağlık, çevre ve etik gibi sebepleri öne çıkarması etten kaçınmanın geçmişteki gibi maneviyata bağlı bir pratik olmadığı anlamına mı geliyor? Sağlık, iyi oluş, etik gibi mevzular maneviyattan bağımsız alanlar mı? Yahut bu alanlar klasik maneviyat anlayışından farklı bir anlayışla mı örtüşüyor? Tüm bu sorular çalışmanın temelini oluşturup, ilerleyen kısımlarda cevaplanmayı bekliyor. Ancak bundan önce asıl konumuz olan veganlığa eğilmek gerekmektedir.

---

[169] Samantha Jane Calvert, "'Ours is the Food That Eden Knew': Themes in the Theology and Practice of Modern Christian Vegetarian," *Eating and Believing Interdisciplinary Perspectives on Vegetarianism and Theology* içinde, ed. Rachel Muers ve David Grumett (New York: T&T Clark, 2008), 123.

[170] Shakti Marquis, *Vegan Paradise: A New Worldview To Save Our Bodies, Minds, and Souls--and Life on Earth* (Lulu, 2010), 42-43.

[171] Whorton, "Historical Development of Vegetarianism," 1103.

[172] Paul R. Amato ve Sonia A. Patridge, *The New Vegetarians: Promoting Health and Protecting* Life, (New York: Plenum Press, 1989), 5.

[173] Amato ve Patridge, *The New Vegetarians*, 18-22.

[174] Amato ve Patridge, *The New Vegetarians*, 1.

2.2.Veganlık

İlk olarak 1944 yılında Donald Watson tarafından kullanılan *vegan* sözcüğü süt ürünleri kullanmayan vejetaryenleri (*total vegetarians*) tanımlamak için kullanılmıştır.[175] Ancak basılı yayındaki kullanımı ilk olarak 1962'de *Oxford Illustrated Dictionary* ile mümkün olmuştur. Bunu takip eden yıllarda farklı sözlüklerde şu şekilde kayıtlara geçmiştir:

- 1962 – *Oxford Illustrated Dictionary*

  Yağ, yumurta, peynir veya süt tüketmeyen vejetaryen.

- 1973 - *Shorter Oxford English Dictionary*

  Hayvan ve hayvansal ürün yemeyen, katı vejetaryen.

- 1976 - *Concise Oxford Dictionary* (7.ed)

  Hayvan ve hayvansal ürün yemeyen kişi, katı vejetaryen.

- 1986 – *Oxford English Dictionary Supplement* (vol.4)

  Prensipleri gereği tüm hayvan kaynaklı besinlerden kaçınan kişi, katı vejetaryen.

- 1989 – *Oxford English Dictionary* (2.ed)

  Prensipleri gereği tüm hayvan kaynaklı besinlerden kaçınan kişi, katı vejetaryen.

- 1993 – *New Shorter Oxford English Dictionary*

  Et ve balığın yanı sıra süt ürünlerinden ve yumurtadan da kaçınan tam vejetaryen.

- 1995 – *Concise Oxford Dictionary* (9.ed)

  Hayvansal ürün yemeyen veya kullanmayan kişi.[176]

Benzer olarak Meriam – Webster, vegan kelimesini hayvanlardan gelen et, yumurta ve süt ürünleri gibi besinleri tüketmeyen katı vejetaryen olarak tanımlamakta, buna ek olarak deri gibi hayvansal ürünleri kullanmayan kişi tanımını da eklemektedir.[177]

---

[175] Joanne Stepaniak, *The Vegan Sourcebook*, 2. Baskı (Los Angeles: Lowell House, 2000), 2.
[176] Stepaniak, *The Vegan Sourcebook*, 3.
[177] https://www.merriam-webster.com/dictionary/vegan

Tanımlardan da anlaşıldığı üzere, vegan kelimesi en basit haliyle hayvansal ürünleri kullanmayan kişi olarak tanımlanmıştır. Ancak bu tanımlarda kişilerin neden vegan olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bireyler sağlık, kültür, din, çevre ve etik gibi pek çok sebepten vegan olabilmektedir. Sağlık sebebiyle vegan olan bireyler veganlığı diyet olarak benimsemektedir. Doğu dinlerinde vegan/vejetaryen beslenmenin yaygın olması dinin veganlığı tercih etme sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu çalışmayı esas ilgilendiren sebep etik sebeptir. Vegan olmayı etik sebeplerle değerlendiren yaklaşım *veganizm* olarak adlandırılmaktadır. Veganlığın etik boyutu çalışmanın merkezini oluşturduğu için veganizm kavramı üzerine daha detaylı eğilmek gerekmektedir.

1944 yılında İngiltere'de kurulan *The Vegan Society* isimli dernek, veganizmi şu şekilde tanımlamaktadır:

> Veganizm; hayvanların yemek, giyim ya da herhangi bir amaç için sömürülmesi ve hayvanlara eziyet edilmesinin tüm biçimlerini - olabildiğince ve uygulamaya dökülebilir seviyede- engellemeyi amaçlayan bir felsefe ve yaşam biçimidir. Buna bağlı olarak, veganizm, hayvanlar, insan ve çevre yararına hayvan ürünleri içermeyen alternatiflerin geliştirilmesi ve kullanımını destekleyip teşvik eder. Beslenme biçimi açısından tamamen ya da kısmen hayvanlardan elde edilmiş ürünlerin hepsinden geri durma eylemini ifade eder.[178]

Vejetaryenliğin aksine, veganizm bir diyet olarak değil, hayvanlara hakları olan ve insan gibi aynı türden hislere sahip varlıklar olarak yaklaşmayı salık veren etik bir felsefe[179] olarak tanımlanmaktadır. Veganizmin temelinde hayvanların duyarlı canlılar (sentient beings) olduğu vurgusu yatmaktadır. "Duyarlı" kavramı çoğunlukla bireyin hislere sahip olma kapasitesi ve bu hislere sahip olabilmek için farkındalığa ve bilişsel yeteneklere sahip olması olarak yorumlanmış, hayvanlar da insana benzerlik gösterdiği oranda duyarlı olarak değerlendirilmiştir.[180] Bu sebeple önceleri sadece maymunlar ve

---

[178] https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism, (Erişim tarihi: 29 Ekim 2019).

[179] Lin, Doris. "What Is Veganism?" *ThoughtCo*., 26 Haziran 2019, https://www.thoughtco.com/what-is-veganism-127598.; Bob Torres ve Jenna Torres, *Vegan Freak Being Vegan in a non-Vegan World* (Oakland: PM Press, 2010), 60.

[180] Donald M. Broom, *Sentience and Animal Welfare* (UK: Cabi, 2014), 5.

büyük memeliler duyarlı olarak kabul edilmiş; daha sonra tüm memeliler ve omurgalılar; şimdiler de ise bazı omurgasız canlılar da duyarlı olarak değerlendirilmektedir.[181] Türkiye'deki ilk veganlardan Zülal Kalkandelen de veganizmin tanımını hayvanların duyarlı olduğunu savunarak yapmaktadır: "Veganizm, hayvanların da duyarlı canlılar olduğunu gerçeğinden hareketle, hayvanlara uygulanan meta statüsünü reddederek, sömürüye maruz kalmadan yaşamalarını savunan bir özgürleştirme hareketedir."[182]

Öyleyse veganizm görüşünü benimsemiş veganları, diğer bir deyişle etik veganları tanımı sadece bitki-bazlı beslenme (plant-based diet) biçimini benimseyen kişiler olarak değerlendirmek eksik olacaktır. Etik veganlar hakkındaki en geniş kapsamlı tanım şu şekilde olacaktır:

> Veganlar; et, yumurta, süt ürünleri, bal ve jelatin tüketmediği gibi kürk, deri, yün, tüy ve ipek ürünleri kullanmamakta, içerisinde hayvansal ürünleri barındıran veya hayvanlar üzerinde test edilen ürünleri reddetmekte ve hayvanat bahçesi ve akvaryum gibi hayvanların sergilendiği yerleri desteklememektedir.[183]

Tanımların da gösterdiği üzere, veganizm, yüzyıllardır süre gelen insan-hayvan ilişkilerinin sorgulanmasını ve değişmesini salık veren, insan merkezciliğe (antropocentrism) karşı çıkan bir yaşayış biçmidir. Vejetaryenlik et yememe üzerine bir beslenme tarzıyken, veganlık tüm hayvansal ürünleri hayvan hakları ve insanın hayvandan üstün olmadığı düşüncesine dayanarak reddeder.

Ancak bu çalışmada, tanımların da ötesine geçip veganizmin içerdiği felsefi arka planı incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bunu gerçekleştirmek için belki de veganizmin en belirgin özelliğinden, insanın hayvandan üstün olduğu düşüncesine dayanan türcü yaklaşıma karşı bir duruş olduğundan bahsetmek gerekir. Veganlığın türcü yaklaşıma karşıt oluşundan bahsederken aslında veganlığın daha pek çok yaklaşıma karşı olduğunu

---

[181] Broom, *Sentience and Animal Welfare*, 5.

[182] Zülal Kalkandelen, *Vegan Devrimi ve Hayvan Özgürlüğü* (İstanbul: Kült Yayınları, 2018), 23.

[183] Heather Moore, "Veganism," *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare* içinde, ed. Marc Bekoff (USA: Greenwood Press, 2nd ed. 2009), Çalışmanın geri kalan kısmında "vegan" kelimesiyle bu tanıma uyan kişiler kastedilecektir. Ayrıca etik vegan ifadesi kullanılmayacaktır.

söylemiş oluyoruz. Bir sonraki bölüm veganlığın karşıt olduğu bakış açılarını ve pratikleri ele alıp birbirleriyle olan benzerliklerini açıklamayı hedeflemektedir.

2.2.1. Veganlığın Karşıt Olduğu Bakış Açıları

Veganlığın sadece bir beslenme tarzı olmadığından bahsetmiştik. Veganlık her ne kadar hayvanlara karşı baskı ve sömürüyü reddetme söylemiyle gündeme gelse de, baskının her türlüsüne karşı duruş sergilediğini iddia etmektedir. Bu sebeple benzer çizgide ama birbirinden farklı bazı fikilere karşı duruş sergilemektedir.

2.2.1.1. Türcülük

Oxford Dictionary'de hayvan sömürüsüne yol açan, insanın üstün olduğu varsayımı[184] olarak tanımlanan *türcülük* (speciesism), kelimesi ilk olarak 1975'te Richard Ryder tarafından kullanılmıştır. Ryder, türcülüğü insan tarafından diğer türlere uygulanan ayrımcılığı tanımlamak ve bunun ırkçılıkla olan paralelliğine dikkat çekmek için kullanmıştır.[185] Benzer şekilde Singer, türcülüğü kişinin "kendi biyolojik türünün çıkarının lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarının aleyhine, önyargılı veya yanlı davranması" olarak tanımlamıştır.[186] Türcülük, insanlığın, hangi amaçla olursa olsun, hayvanları kullanmaya ahlaki açıdan yetkin olduğunu savunmaktadır.[187] Veganizmin anlayışına göre türcülük, ırkçılık ve cinsiyetçilikle analoji kurularak anlaşılmalı ve reddedilmelidir.[188] Cinsiyetçiliğin ve ırkçılığın kadın ve insan hakları hareketleri tarafından toplumsal bir problem olarak ortaya koyulması gibi, hayvan hakları hareketi de türcülüğü toplumsal problem olarak değerlendirmektedir.[189]

Veganizm, türcülükle insanın hayvana üstün olduğu düşüncesini ve bu düşünceye dayanarak hayvan kullanımının meşrulaştırılmasını kast etmekle birlikte,

---

[184] https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/speciesism (15 Mart 2020)
[185] Richard D. Ryder, *Victims of Science* (London: Davis-Poynter, 1975), 16.
[186] Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2018), 53.
[187] Ray Billington, *Felsefeyi Yaşamak: Ahlak Düşüncesine Giriş*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2011), 354-355.
[188] Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 53.
[189] Lyle Munro, *Confronting Cruelty* (Leiden: Brill, 2005), 10.

insanın hayvanlar arasında farklı muamelede bulunmasına da işaret etmektedir. Yani, kedi ve köpek gibi evcil hayvanların hanenin bir üyesi gibi görülüp, doğum günlerinin kutlanması, aile portrelerinde yer alıp, beslenmeleri ve sağlıkları için yüksek meblağlar ödenmesi söz konusuyken birlikte çiftlik hayvanları hareket özgürlüğünden bile yoksun bırakıldığı alanlarda barınmakta ve insanın kullanımına sunulmak için öldürülmektedir.[190] Veganizm, hayatını kafese tıkılmış bir şekilde geçiren tavukların yumurtasını ve annesinden koparılmış süt buzağısının etini yiyenlerin, Kanada'da yavru fokların öldürülmesini ve İspanya'da boğa güreşlerini protesto etmesini tutarsız bir yaklaşım olarak kabul etmekte[191] ve hayvanlar içinde de hak bakımından bir hiyerarşi olduğu fikrini türcülük olarak değerlendirmektedir.

Türcülük kavramıyla beraber insan-merkezcilikten (anthropocentrism) de bahsetmek yerinde olacaktır. Bu iki kavram her ne kadar aynı anlama gelmeseler de el ele gitmektedir. Türcülük daha çok pratikle ilgiliyken, insan-merkezcilik bir yaklaşıma işaret etmektedir.[192] İnsan-merkezcilik, insan türünün dünyanın merkezinde, diğer varlıklar üzerinde hegemonya kuran ve insanı doğanın efendisi olarak sunan ve türcülüğe yol açan bir yaklaşımdır.[193] Bu yaklaşıma göre, insanın çıkarları diğer tüm türlere göre daha ağır basmaktadır. Yine bu yaklaşıma göre, doğayı korumak tek başına bir değer olmayıp, insan toplumlarına fayda sağlaması bakımından araçsal bir değer taşımaktadır.[194] Bunun da ötesinde insan-merkezcilik, insan olmayan varlıkları dışlayan ve ötekileştiren; insan üstünlüğünü savunan bir inanç sistemi ve ideoloji olarak da yorumlanmaktadır.[195] Veganizm, toplumda yerleşik olan türcü ve insanmerkezci tutumların yerine hayvanların özgür bir yaşam sürmeleri gerektiğini dile getirir. Bunu

---

[190] Mark Hawthorne, *Vegan Etik: Herkes İçin Şefkatli Bir Yaşama Kucak Açmak*, çev. Feyyaz Şahin (İstanbul: Pales Yayınları, 2019), 17-18.
[191] Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 258.
[192] Barbara Noske, "Speciesism, Anthropocentrism, and non-Western Cultures," *Anthrozoös* 10, no.4 (1997): 183, https://doi.org/10.2752/089279397787000950.
[193] Ewa Domanska, "Beyond Anthropocentrism in Historical Studies," *Historein* 10 (2010): 118, http://dx.doi.org/10.12681/historein.11.
[194] Richard Khan, "Anthropocentrism," *Encyclopedia of Environment and Society* içinde, ed. Paul Robbins (California: Sage Publications, 2007), 52.
[195] Adam Weitzenfeld ve Melanie Joy, "An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory," *Counterpoints* 448, (2014): 4. https://www.jstor.org/stable/42982375.

yaparken de türcülükle analoji kurduğu ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe de oldukça fazla vurgu yapmaktadır.

2.2.1.2. Irkçılık

Irkçılık kelimesi, basit şekliyle, bir etnik grubun veya milletin diğer gruba karşı hoşgörüsüzlüğünü ve negatif hislerini ve bu tavırlarla sonuçlanan eylemlerini tanımlamak için kullanılır.[196] Wilson'a göre ırkçılık, ırk tahakkümünün bir ideolojisi olarak anlaşılmalıdır. Bu ideoloji iki özellik taşımaktadır: (1) belirli bir ırkın biyolojik veya kültürel olarak hâkim gruptan daha aşağı olduğuna yönelik inançlar ve (2) bu inançların hâkim grubun toplumdaki uygulamalarını rasyonelleştirmek ve yine hâkim grubun toplumsal konumunu ve başarılarını açıklamak için kullanılmasıdır.[197] Ancak ırkçılığı sadece bir ideoloji olarak kabul etmenin doğru olmadığı, aynı zamanda kasıtlı eylemlere ve/veya istenmeyen sonuçlara da işaret ettiğini[198] belirten görüşler mevcuttur.

Irkçılığı açıklarken, "öteki" ye yönelik kategorik görüşlerin oluşmaya başladığı tarihsel bağlamı incelemekteyiz. 16. yüzyılın başında, kolonyal güçlerin Amerikalılarla karşılaşması sonucu Avrupalıların zihninde "Öteki insanlar nasıl?" sorusunu meydana getirdi.[199] Bazı batılı entelektüeller, modern ırk kavramının kökenini 16. yüzyıla dayandırsa da, yaygın kullanımını, Avrupa sömürgeciliğini, köleliği ve insanlara insandan daha aşağı veya insanlık dışı muameleye dayanan ekonomik sömürü sistemi olan kapitalizmi meşrulaştırmaya yarayan bir ideoloji olarak, 19. yüzyılla beraber kazanmıştır.[200] Her ne kadar kavramın kökenine gitmek zor olsa da, ırkçılık toplumsal kategorileştirmenin; ten renginin yanı sıra din, dil ve

---

[196] George M. Fredrickson, *Racism: A Short History* (New Jersey: Princeton University Press, 2002), 1.
[197] William J. Wilson, *The Bridge over the Racial Divide: Rising Inequality and Coalition Politics* (California: University of California Press, 1999), 14-15.
[198] Robert Miles ve Malcolm Brown, *Racism* (London: Routledge, 2003), 58.
[199] Steve Fenton, *Etnicity: Racism, Class and Culture* (London: Macmillan Press, 1999), 62.
[200] Noel A. Cazenave, *Conceptualizing Racism: Breaking the Chains of Racially Accomadative Language* (London: Rowman & Littlefield, 2016), 136.

kültür gibi etnik işaretlere dayandığı, toplumsal olarak inşa edilmiş, hem dışlayıcı hem de ötekileştirici bir politika ve pratiktir.[201]

Singer, ırkçı kimseyi, ırklar arasında çıkar çatışması yaşandığında kendi ırkının mensuplarına öncelik vererek eşitlik ilkesini ihlal eden kimse olarak; türcüyü ise kendi türünün çıkarlarının diğer türlere üstün gelmesine izin veren kimse olarak tanımlayarak ikisi arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.[202] İnsan olmayan hayvanlar "öteki" olarak kategorilendirilir ve "biz" ve "onlar" imajı yaratılır. İnsanlar ise akıllı ve acıya duyarlı olarak kategorilendirilip güçlü tarafta yer alır. Hayvanların akılsız olması ve acıyı hissedemeyişleri onların insana her tür hizmet için kullanabileceğini ve birer besine indirgenebileceğini gösteriyordu.[203] İnsanların ve hayvanların benzer şekilde acı çekip öldüğünü belirten Amerikalı aktivist Gregory, insanların acı çektiği getto şartlarının haklı çıkarılamayacağı gibi, hayvanların acı çekmesi ve öldürülmesi sonucu mümkün olan et yemenin de haklı çıkarılamayacağını öne sürer.[204] Veganizm et yemeyi bu sebeple ırkçılığın bir göstergesi olarak kabul etmektedir.[205]

İronik bir şekilde, veganizm, kapsayıcı felsefesinin aksine, genellikle beyaz ve ayrıcalıklı bireyler ile ilişkilendirilmiştir.[206] Harper, bu durumun bir çelişki olduğunu dile getirmiş hatta siyahi kadınların ezilen tarafta olmalarından dolayı vegan olmaya daha meyilli olduklarını söylemektedir.[207] Veganlar homojen bir grup

---

[201] Ronnie Leah, "Anti-Racism Studies: An Integrative Perspective," *Race, Gender & Class* 2, no. 3 (Bahar 1995): 106, https://www.jstor.org/stable/41674711.

[202] Peter Singer, "All Animals are Equal, Animal Rights and Human Obligations," *Political Theory and Animal Rights* içinde, ed. Paul A. B. Clarke ve Andrew Linzey (London: Pluto Press, 1990), 163.

[203] Abraham Oliver ve Luis Cordeiro-Rodrigues, "Racism, Speciesism and Suffering," *Animals, Race, and Multiculturalism* içinde, ed. L. Mitchell ve Luis Rodrigues (Cham: Springer, 2017), 154.

[204] Dick Gregory, *The Shadow That Scares Me*, ed. James R. McGraw (New York: Doubleday, 1968), 69-70.

[205] Carol J. Adams, *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*, çev. Güray Tezcan ve Mehmet Emin Boyacıoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, 2017), 83.

[206] A. Breeze Harper, "Vegans of Color, Racialized Embodiment, and Problematics of the " Exotic "," *Cultivating Food Justice: Race, Class and Sustainability* içinde, ed. Alison Hope Alkon ve Julian Agyeman (USA: The MIT Press, 2011), 222.

[207] A. Breeze Harper (ed), *Sistah Vegan: Black Female Vegans Speak on Food, Identity, Health, and Society* (New York: Lantern Books, 2010), 157.

oluşturmamaktadırlar; belirli bir ırktan olmadıkları gibi belirli bir dine, etnisiteye, gelir durumuna veya eğitim seviyesine göre kategorize edilemezler.[208]

2.2.1.3 Cinsiyetçilik

Literatürde cinsiyetçilik ve ırkçılık genellikle beraber kullanılmaktadır.[209] Irkçılığı, bir ırkın diğerlerinden üstün olduğuna ve diğerleri üzerinde tahakküm hakkının olduğuna yönelik inanç; cinsiyetçiliği ise bir cinsiyetin diğerinden üstün olduğuna ve diğeri üzerinde tahakküm kurma hakkının olduğuna yönelik inanç olarak tanımlanmak mümkündür.[210] Cinsiyetçilik ve ırkçılığın birlikte ele alınması üçüncü dalga feminizmle birlikte mümkün olmuştur. Üçüncü dalga feminist söylemin oluşmasına da kesişimsellik teorisinin bakış açısı katkı sağlamıştır.[211]

Kesişimsellik, toplumsal ayrımın ortak olarak inşa edilen doğasına ve bu inşa edilen doğanın günlük hayatta tecrübe edilen, tekrar üretilen ve karşı koyulan yollarına işaret eder.[212] Geometride kesişimden kasıt iki çizginin birleştiği noktadır. Kimliklerin kesişiminden bahsedildiğinde ise bu çizgilerden biri ırkı, diğeri toplumsal cinsiyeti, üçüncüsü cinselliği, dördüncüsü sınıfı ve geriye kalanlar da yaşı, dini ve diğerlerini temsil etmesi ve bunların bedende birleşmesi anlaşılmaktadır.[213] Bu görüş, bireyin aynı anda hem kadın, hem siyahi, hem de işçi sınıfına ait bir üye olarak baskı gördüğünü imleyen üçlü baskı (triple oppression) yaklaşımına denk düşmektedir. Bu teori, toplumsal ayrımların birbirine indirgenemeyeceği hepsinin farklı bir ontolojik

---

[208] Stepaniak, *The Vegan Sourcebook*, 19.
[209] Pamela Trotman Reid, "Racism and Sexism: Comparisons and Conflicts," *Eliminating Racism: Profiles in Controversy* içinde, ed. Phyllis A. Katz ve Dalmas A. Taylor (New York: Springer, 1998), 203.
[210] Audre Lorde, "Age, Race, Class and Sex: Women Redefining Difference," *Race, Class, and Gender: An Anthology* içinde, ed. Margaret L. Andersen ve Patricia Hill Collins (USA: Cengage Learning, 9. Basım, 2016), 16.
[211] Susan Archer Mann ve Douglas J. Hufmann, "The Decentering of Second Wave Feminism and the Rise of the Third Wave," *Science & Society* 69, no 1 (Ocak 2005): 57, https://www.jstor.org/stable/40404229?seq=1#metadata_info_tab_contents.
[212] Yvette Taylor, "Complexities and Complications: Intersections of Class and Sexuality," *Theorizing Intersectionality and Sexuality* içinde, ed. Yvette Taylor, Sally Hines ve Mark E. Casey (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2010), 38.
[213] Kath Weston, "Me, Myself, and I," *Theorizing Intersectionality and Sexuality* içinde, ed. Yvette Taylor, Sally Hines ve Mark E. Casey (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2010), 15.

temeli olduğu öne sürülerek eleştirilse de, bir siyahi olarak baskı görmenin cinsiyet, toplumsal sınıf, yaş vb. gibi toplumsal ayrımlarla alakalı olduğu kabul edilmiştir.[214]

Üçüncü dalga feminizm, dünyayı kadın-erkek dikotomisiyle ayırmayı reddetmiş; evrensellik yerine kimliğe, farklılığa ve tekilliğe vurgu yapmıştır.[215] Üçüncü dalga feministler, ırkçılık, çocuk istismarı, ev içi şiddet, homofobi, engellilere karşı ayrımcılık, şişmanlara karşı ayrımcılık, çevresel bozulma, sınıfçılık, sağlık hizmet haklarının, üreme haklarının ve eşitliğin korunması gibi meselelerde bilinci arttırmak ve politik bir yorum geliştirmeyi hedeflemişlerdir.[216] Böylece baskının sadece cinsiyet üzerinden değil başta ırk ve sınıf olmak üzere pek çok kimlik üzerinden kurulduğunu vurgulamıştır.

Uygulanan bu baskılar artık sadece insan türünde değil hayvan ve doğa üzerinde de kendini göstermeye başlamıştır. Kültür-doğa veya erkek-kadın dikotomileri gibi insan-insan dışı ayrımı da ötekinin farklı olmaktan öte, alt tabakaya ait olarak görüldüğü, radikal bir dışlamayı ve aralarında derin bir ayrıma işaret eden temel baskı biçimlerindedir.[217] Feminizm ise insan türü dışındaki varlıklara uygulanan baskıyı görmezden gelmekle eleştirilmiştir. Ancak feminist teorinin içinde gelişen ekofeminizm, tam da bu eleştirilerle yeni bir yaklaşım sunmaktadır.

Ekofeminizm, bütün baskıların birbirine bağlı olduğunu savunan ve bu yüzden feminizmin hayvanların etik durumu ve muamelelerine dâhil olması gerektiğini savunan yaklaşımdır.[218] Sosyalistler, hayvan özgürlükçüleri, ekolojistler ve feministler, baskıyı ayrıcalıklılar ve ezilenler olmak üzere iki grup üzerinden analiz etmişlerdir.[219] Ayrıcalıklılar sırasıyla üst-orta sınıfı, insanı, teknolojik ve endüstriyel

---

[214] Nira Yuval-Davis, "Intersectionality and Feminist Politics," *European Journal of Women Studies* 13, no. 3 (2006): 195. DOI: 10.1177/1350506806065752.

[215] Barbara Arneil, *Politics & Feminism* (Oxford: Blackwell Publishers, 1999), 186.

[216] Ednie Kaeh Garrison, "U.S. Feminsim- Grrrl Style! Youth (Sub)Cultures and the Technologics of the Third Wave," *Feminist Studies* 26, no.1 (Bahar 2000): 143, https://www.jstor.org/stable/3178596.

[217] Val Plumwood, *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*, 2. Basım, çev. Başak Ertür (İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 2017), 65,72.

[218] Emily Gaarder, *Women and the Animal Rihgts Movement* (London: Rutgers University Press, 2011), 5.

[219] Greta Gaard, "Living Interconnections with Animals and Nature*," Ecofeminism: Women, Animals, Nature* içinde, ed. Greta Gaard (USA: Temple University Press, 1993), 1.

olarak "gelişmiş"liği, ve erkekleri temsil ederken; ezilenler, işçi sınıfını, insan olmayan hayvanı, "gelişmemiş" doğayı ve kadını temsil etmektedir.[220] Yine benzer şekilde sosyalist feministler proletarya ve kadınlar arasında ezilmişlikleri bakımından bir analoji kurmuştur.[221] Hooks, feminist kurtuluşun ancak kadını sömüren ve baskılayan sınıfçılık, ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi birbirine bağlı sistemleri göz önünde bulunduran toplumsal değişimle mümkün olabileceğini belirtir.[222] Bu ifadeyi feminist-vegan bakış açısıyla tekrar yorumlayacak olursak, feminist kurtuluş hem insanı hem de insan olmayan hayvanları sömüren ve baskılayan sınıfçı, ırkçı, cinsiyetçi ve türcü yaklaşımların terkedilmesiyle mümkündür.

Vegan aktivizmiyle beraber kadınların ve hayvanların benzer şekilde baskı altında oldukları vurgusu artmış; cinsiyetçilik ve türcülük kavramları da birbirlerine benzer kavramlar olması bakımından literatürde beraber ele alınmıştır. Türcülük ve cinsiyetçiliği birlikte değerlendiren veganlar, kadınların ve hayvanların erkek hegemonyası altında bir özne olarak değil, obje olarak konumlandırıldığını ve yaptıkları işlerin görmezden gelinip, değersizleştirildiğini[223] öne sürmüşlerdir. Hayvan ve kadına yapılan baskının benzerliği, her ikisine uygulanan şiddetin aynı ataerkil kültürden kaynaklanması vegan olmayı sadece hayvanları savunan bir pratik değil aynı zamanda feminist teorinin de bir pratiği haline getirmiştir.[224]

Vegan bakış açısına göre et yemek sadece bir beslenme olayı değildir; aynı zamanda güç ilişkilerinin tekrar kurulduğu bir sürece işaret eder. Veganlık, et yemenin erkek egemenliğinin bir ifadesi olmasına, bununla birlikte, bitkilerin ise kadınların yiyeceği olarak görülüp, edilgenliği simgelediğine dikkat çekmekte ve bu durumu eleştirmektedir.[225] Et yemek erkeklikle özdeşleştirildiğinden, et yemeyen erkekler

---

[220] Gaard, "Living Interconnections with Animals and Nature," 1-2.
[221] Josephine Donovan, *Feminist Theory: The Intellectual Traditions* (New York: Continuum International Publishing Group, 3. Basım, 2006), 81.
[222] bell hooks, *Where We Stand: Class Matters* (New York: Routledge, 2000), 109.
[223] Nik Taylor ve Heather Fraser, "Resisting Sexism and Speciesism in the Social Sciences: Using Feminist, Species-Inclusive, Visual Methods to Value the Work of Women and (other) Animals," *Gender, Work & Organization* 26, no. 3 (2019): 344, https://doi.org/10.1111/gwao.12246.
[224] Adams, *Etin Cinsel Politikası*, 309.
[225] Adams, *Etin Cinsel Politikası*, 92.

"hanım evladı" veya "nanoş" gibi nitelendirilmelere maruz kalmaktadır.[226] Benzer şekilde Bourdieu, halk sınıfı erkeklerin balığı yağsız ve hafif bir yiyecek olarak görüp, erkeğin eline yakışmayan bir besin olarak değerlendirmelerinden bahsetmektedir.[227] Et yiyen erkek güçlü ve ezen tarafta, bitki yiyen kadın ise güçsüz ve ezilen tarafta yer almıştır. Ezen, karşısındakine nesne muamelesi yaparak istismar eder. Bir kadının özgürlüğünün inkâr edilerek ona tecavüz edilmesi veya bir hayvanın canlıyken ölü nesneye dönüşmesi, tahakkümün kaynağının aynılığına işaret etmektedir.[228]

2.2.1.4 Doğa Sömürüsü

Veganlığın karşı olduğu bir diğer pratik doğa sömürüsüdür. Doğal dünya, insanın güvenliğinin ve yaşamını sürdürmesinin önemli bir kaynağıdır. Ancak çağdaş toplumlarda doğaya olan bağlılık daha çok "ilkel" kültürlerle ve ekonomik olarak gelişmemiş toplumlarla ilişkilendirilmektedir.[229] Premodern toplumlarda insan ve doğa ilişkisinin modern toplumlara göre hâkimiyet kurma üzerine dayanmadığı, insan ve doğanın uyum içinde bir ilişki sürdüğü söylenebilir. Bu zorunlu ilişkiyi şekillendiren her zaman için insanın ihtiyaçları olmuş, insan kendi konumunu merkeze almak için uğraşmıştır.[230] Ancak premodern dönemde insanının ihtiyaçları doğrultusunda doğayı kullanması, doğayı tahrip etme fikrinden uzak olup bir ekolojik felakete işaret etmiyordu.

İnsanın doğa üzerindeki sömürüsü 19. yüzyılın son on yılı ve 1960 yılı arasında, daha önce görülmemiş bir şekilde artış göstermiştir.[231] Doğal çevre problemleri sanayileşmeyle beraber ortaya çıkmış ve bu sürece kentleşme de eşlik

---

[226] Adams, *Etin Cinsel Politikası*, 96.
[227] Pierre Bourdieu, *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat ve Günce Berkkurt (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 282.
[228] Adams, *Etin Cinsel Politikası*, 109.
[229] Stephen R. Kellert, *Building for Life: Designing and Understanding Human-Nature Connection* (USA: Island Press, 2005), 51.
[230] Fikri Gül, "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 14 (2013): 18.
[231] J. Donald Hughes, *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life* (London, Routledge, 2001), 141.

etmişti.[232] Kentleşme, doğal çeşitliliği homojen yapay yapılara dönüştürmeye, büyük miktarda kaynak ve materyal tüketimine, çok fazla atık ve çevreyi kirleten madde üretimine dayanıyordu.[233] Batılı sanayi toplumları karşı koyulmaz bir büyüme ile refah düzeyini arttırırken, insanın varoluşunu mümkün kılan doğal düzeni de tahrip ediyor, diğer bir deyişle kendi sonunu hazırlıyordu.[234] Bugüne gelindiğinde ise dünya, insanın doğa üzerindeki insanmerkezci tutumunun somut sonuçlarıyla, hiç olmadığı kadar, karşı karşıyadır.

İçinde yaşanılan dönemi sanayi toplumunun ardından gelen ancak onun etkilerini taşıyan bir risk toplumu olarak ifade eden Beck, bugünün risk ve tehlikelerinin temelinde sanayinin aşırı üretimi olduğunu vurgulamaktadır.[235] Burada riskle kastedilen her zaman için öngörülemez ve niyetlenilmemiş riskler mevcut olacağından, risk hesaplamalarının ve risk yönetiminin üzerinde hiçbir zaman tam olarak işe yaramayacağı, insanı kuşatan, giderek büyüyen ve endişe veren küresel düzeydeki endüstriyel, teknolojik, kimyasal ve nükleer tehlikelerdir.[236] Modernleşmenin doğurduğu bu riskler sınıf ve güç ayrımı gözetmeksizin, insan, hayvan ve bitki üzerinde küresel boyutta bir tehdit oluşturmaktadır.[237]

Modernleşmenin doğurduğu risklerden bahsederken günümüzde tüm dünyayı ilgilendiren ve tüm dünyada tartışma konusu olan, birbirlerinin yerine kullanılan, "küresel ısınma" ve "iklim değişikliği" terimlerinden bahsetmemek büyük bir eksiklik olacaktır. İklim değişikliği ve küresel ısınma, sera gazları salınımının dünya ikliminin gelecek için felaket sonuçlar getirecek kadar ısınmasına sebep olduğunu ifade etmek için kullanılan terimlerdir.[238] Artan tarımsal üretim,

---

[232] Dai-Yeun Jeong, "A Sociological Implication of Environment in Social Development," *Korea Journal of Population and Development* 26, no. 2 (1997): 2.
[233] Kellert, *Building for Life*, 2.
[234] Joel Kovel, *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu Mu, Dünyanın Sonu Mu?* çev. Gürol Koca (İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 2017), 22.
[235] Ulrich Beck, *Risk Toplumu*, çev. Kazım Özdoğan ve Bülent Doğan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2011), 25.
[236] Anthony Elliott, "Beck's Sociology of Risk: A Critical Assessmnet," *Sociology* 36, no. 2 (Mayıs 2000): 294, https://doi.org/10.1177/0038038502036002004.
[237] Beck, *Risk Toplumu*, 25-26.
[238] Anthony Giddens, *İklim Değişikliği Siyaseti*, çev. Erhan Baltacı (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 11-12.

ormansızlaştırma ve fosil yakıtların yanması gibi insan aktiviteleri sera gazlarının artarak atmosferde birikmesine yol açmış, bu da dünyanın yüzey sıcaklığı ortalamasının artması ve deniz seviyesinin yükselmesini beraberinde getirmiştir.[239] İklim değişikliği, gezegeni insan türünü ve diğer pek çok türün yaşamını tehdit etmesi bakımından küresel bir risktir.[240]

2050'ye kadar türlerin yüzde 15 ve yüzde 37'sinin neslinin tükeneceği tahmin edilmekte, karbondioksit oranının artması denizdeki asit oranının atmasına ve bazı deniz canlıların yok olacağına işaret etmektedir.[241] İklim değişikliğiyle birlikte bitki ve hayvan türlerinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olması veganlık için temel bir sorun olarak görülmektedir.

Canlı türlerinin yok olma tehlikesinin yanı sıra, hayvansal ürün tüketiminin çevreye olan etkisi de tıpkı hayvan hakları ve sağlık gibi veganlığı tercih etmede önemli bir faktör haline gelmiştir.[242] Sınai hayvancılık, doğayı her zaman için üstesinden gelinmesi gereken bir engel olarak görmüştür.[243] Endüstriyel hayvancılık, havaya amonyak, hidrojen, sülfür ve metan gibi kimyasal madde yaydığı ve suyu ve toprağı kirleten gübre göletleri oluşturduğu için çevresel bozulmanın en büyük sorumlusu olarak gösterilmektedir.[244] Mevcut besin sistemi, sera gazlarının yüzde 25-30'undan sorumlu tutulmakta ve beslenme alışkanlıkları bu şekilde devam ederse 2050 yılına kadar altı milyon kilometrekare ormanın yok olacağı tahmin edilmektedir.

---

[239] John Pernetta, *Mangrove Forests, Climate Change and Sea Level Rise: Hydrological Influences on Community Structure and Survival, with Examples from the Indo-West Pacific* (Switzerland: IUCN, 1993), 23.

[240] The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 2.

[241] Craig Moritz ve Rosa Agudo, "The Future of Species Under Climate Change," *Science* 341, no. 6145 (Ağustos 2013): 505. ; Derek Wall, *Yeşil Politika: Tarihi, Paydaşları ve Kavramları ile…*, çev. İlknur Urkun Kelso (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2013), 42-43.

[242] Nick Pandergrast, "Environmental Concerns and the Mainstreaming of Veganism," *Impact of Meat Consumption on Health and Environmental Sustainability* içinde, ed. Talia Raphaely ve Dora Marinova (USA: IGI Global, 2016), 106.

[243] Foer, *Hayvan Yemek*, 41.

[244] Hawthorne, *Vegan Etik*, 106.

BM, iklim değişikliğini durdurmak için dünyanın vegan beslenmeye geçmesi gerektiği şeklinde bir uyarıda bulunmuştur.[245]

Tüm bu bilgiler ışığında tüm veganların çevreci olduğunu ya da tüm çevrecilerin vegan olduğunu iddia etmek hatalı olacaktır. Ancak veganlar için genel kanı balık, et, süt ve yumurta endüstrilerinin sadece hayvanlara eziyet etmekle kalmadığı, çevre için de bir kâbus olduğu; hem et yiyip hem de çevreci olmanın mümkün olmadığı yönündedir. İsveçli iklim aktivisti Greta Thunberg de gelecek nesiller ve karbon ayak izini azaltmak için vegan olduğunu açıklamıştır.[246] Ancak çevre için vegan olmak, hayvan haklarını temele almadığı ve sadece beslenmeyle sınırlı kalabildiği gerekçesiyle etik veganların eleştiri noktası olabilmektedir. O halde çevrecilik veganlığa doğrudan bir davetiye çıkartmayabilir. Bu durumda çevrecilikle (environmentalizm) ekolojizm (ecologism) arasındaki farka işaret etmek isabetli olacaktır.

Çevrecilik, çevre sorunlarının üretim ve tüketim kalıplarında herhangi bir değişikliğe gidilmeden bu sorunların çözülebileceğini ileri sürerken, ekolojizm sürdürülebilir ve tatmin edici bir varoluş için, hem insan dışı varlıklarla olan ilişkilerde hem de toplumsal ve politik yaşam biçiminde köktenci bir değişimin gerekliliğini vurgulamaktadır.[247] Ekolojizm veya yeşil felsefe ekomerkezci bir tutuma sahiptir ve diğer canlı türlerinin de ahlaki değeri olduğunu, bu sebeple insanın onları çıkarı için saygısızca kullanamayacağını savunur.[248] Bu yeşil politika felsefesi hayvanların da ahlaki konuma sahip olduğunu öne sürerek hayvan haklarını da içermektedir.[249] Veganlığın insan-hayvan ilişkilerindeki geleneksel tutumun bırakılması gerektiğini ve gerek bireylerin gerekse devlet politikalarının bu

---

[245] Dianne Apen-Sadler, "Human Must Adopt Vegetarian or Vegan Diets to Stop Climate Change, UN report warns," *Daily Mail*

[246] Saskia Flu, "Is Greta Thunberg Vegan?" https://www.peta.org.uk/blog/is-greta-thunberg-vegan/, Erişim: 17 Şubat 2020; Maria Chioranda, "Climate Activist Greta Thunberg Says 'Go Vegan'," https://www.plantbasednews.org/news/greta-thunberg-says-go-vegan, Erişim: 17 Şubat 2020.

[247] Andrew Dobson, *Ekolojizm*, çev. Cengiz Yücel (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2. Baskı 2017), 21.

[248] Wall, *Yeşil Politika*, 59

[249] Wall, *Yeşil Politika*, 60.

doğrultuda gerekli değişimi gerçekleştirmek için adımlar atmasını savunması onun çevrecilikten ziyade ekolojizm ve yeşil felsefeyle örtüştüğünü gösterir.

Buraya kadar, bahsedilen ekolojik sorunların sorumlusu olarak insanın doğayı tahrip etmesi sonucu oluşan iklim değişikliği gösterildi. Ancak çevreciler için bu sorunun asıl sorumlusu, sürekli olarak büyümeyi hedefleyen ve bu hedefi doğrultusunda başka bir önceliği olmayan "sermaye" dir.

Sermayenin sürekli birikimi doğanın da yıkımını beraberinde getirdi.[250] Kapitalizmin yükselişiyle birlikte doğa, insanların sömürebileceği "kaynaklar"a dönüştü.[251] Sermayenin ve kapitalizmin alternatifi olmayacağı yönünde yaygın bir inanç olsa da, bu durumun sürdürülebilir olmadığı da kabul edilmektedir. Ekosasyalist yaklaşım, ekosistemsel bozulmaların siyasi partilerle, ekofelsefelerle veya bilinç değişimiyle değil, rejimin köklü bir değişikliğe gitmesiyle çözülebileceğini savunmaktadır.[252] Ekososyalizm, ekoloji ve sosyalizmi birbirine bağlayan, ekolojik problemlerin kapitalizmle mücadele edilmediği sürece çözümsüz kalacağını ve çevreye saygı duymayan sosyalizmin değersiz olduğunu öne süren politik bir alternatiftir.[253]

Veganların aynı zamanda ekososyalist olduğunu söylemek indirgemecilikten başka bir şey olmaz. Kaldı ki veganların ekososyalizmi ne oranda desteklediklerini öğrenebileceğimiz bir veri henüz yok. Bununla birlikte hayvanların yaşadığı acıların, doğanın her geçen gün daha da tahrip edilmesinin, dünyadaki açlık probleminin ve besin dağılımının eşitsizliği gibi konularda insanın doyumsuzluğunu ve kapitalizmi suçlu gösterdikleri bilinmektedir. Politik düşünceleri ekososyalist olmasa da, yaşam tarzı olarak anti-kapitalizme yakınlık göstermeleri muhtemeldir.

---

[250] Craig Calhoun, "Şu Anda Kapitalizmi Tehdit Eden Nedir?," *Kapitalizmin Geleceği Var mı?* içinde, çev. Bülent O. Doğan, ed. Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Micheal Mann ve Craig Calhoun (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 177.
[251] Calhoun, "Şu Anda Kapitalizmi Tehdit Eden Nedir?," 178.
[252] Kovel, *Doğanın Düşmanı*, 281.
[253] Derek Wall, *The Rise of the Green Left: Inside the Worldwide Ecosocialist Movement* (New York: Pluto Press, 2010), 1.

Bahsedilen türcülük, ırkçılık, cinsiyetçilik, doğa sömürüsü ve kapitalizm karşıtlığı sadece düşüncede değil sosyal hayatta da bizatihi karşılığı olan terimlerdir. Irkçılık karşıtlığı insan hakları hareketlerinde; cinsiyetçilik karşıtlığı feminizm ve kadın hakları hareketlerinde; doğa sömürüsü karşıtlığı ekolojik hareketlerde, kapitalizm karşıtlığı kendini antikapitalist hareketlerde, türcülük karşıtlığı ise hayvan hakları hareketinde[254] vücut bulmaktadır. Veganizmin tüm bu hareketleri içine alan bir şemsiye ideoloji olarak sunulmaktadır.

Veganlık yukarıda bahsedilen hareketler gibi salt bireysel yaşanan bir hayat biçimi olmaktan uzak, sosyal hayata dair iddaisı olan bir fenomendir. Veganlar, çeşitli çalıştaylar, atölyeler, buluşmalar ve protestolar düzenleyerek bir grup kimliği oluşturmaktadır. Bu çalışma da, veganlığı bir kimlik olarak ele almadan geçemezdi.

2.2.3. Kimlik Olarak Veganlık

Kimlik kavramının gerek akademide gerek günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkması, onun gerçekten ne anlama geldiğini bildiğimizi mi gösteriyor? Yoksa tam tersi, kendisine yüklenen anlamların fazlalığı ve yaygın olarak kullanılması bu kavramın daha fazla açıklanmaya ve somutlaştırılmaya ihtiyacı olduğuna mı işaret ediyor?[255] Kavramın farklı şekillerde tanımlanmasından dolayı anlamını kaybettiğini ileri süren Brubaker ve Cooper'ın anlayışa göre, kimlik her yerdeyse, aslında hiçbir yerdedir.[256] Bu çalışma kimliğin ne olduğunu saptamanın zorluklarının ve her disiplinin kimliği kendi bakış açısına göre yorumladığının farkında olmakla birlikte, kimliği bir inşa süreci olarak ele alıp vegan kimliğini açıklayarak konuyu sınırlandırmayı hedeflemektedir.

Kimliği bireyi diğerlerinden ayıran ve farklı kılan olguları ifade eden bir kavram, insanların kim olduklarına, ne tür insanlar olduklarına ve diğer insanlarla nasıl ilişkili

[254] Hayvan hakları hareketi ile kastedilen sadece belirli hayvanlara yönelik bir savunu değil, vegan bakış açısıyla gerçekleştirilen, tüm hayvanları savunan harekettir.
[255] Fırat Mollaer, "Kimlik: Can Alıcı Bir Mesele ve Banalleşen Bir Kelime," *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık* içinde, ed. Fırat Mollaer (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 11.
[256] Roger Brubaker ve Frederick Cooper, "'Beyond 'Identity'," *Theory and Society* 29, no.1 (Şubat 2000): 1.

olduklarına dair görüşlerini içerecek şekilde tanımlamak mümkündür.[257] Kimliğin birbiriyle yakın ilişkili iki farklı boyutu bulunmaktadır: kişisel kimlik ve kolektif kimlik. Kişisel kimlik, bireyin mevcut dünyaya olan yaklaşımı, bu dünyadaki konumunu belirleyen inanışları ve bağlılıklarını ifade ederken; kolektif kimlik, bireyin kendini tanımasına ve kendisini bunun ayrılmaz bir parçası olarak görmesini sağlayan ilişkilere işaret eder.[258]

Kimlik, bireyin kendi kimliğinin oluşumuyla başlayan ardından etnik kimlik, ulusal kimlik ve grup kimliği gibi kolektif kimlik türlerini içeren bir inşa sürecidir.[259] Bu inşa sürecinin kaynağı Berger'de toplumdur. Kişi tek başına bir kimlik sahibi olamaz. Kimlik, toplum tarafından oluşturulur ve yine toplum tarafından oluşturulmaya devam eder.[260] Ancak bununla birlikte, kimlikler kişinin alınyazısı değildir; müzakereye açık ve bir yere kadar vazgeçilebilirlerdir.[261] Birey bunu fark ettiği zaman kimlik için esas olanın, kendi kararlarının, attığı adımların ve eyleme biçimlerinin olduğunu da anlamış olur.[262] Kimliğin tanımı ve kaynağı hakkında farklı görüşler olsa da, kimliğin verili olarak bulunmadığını ancak sürekli olarak inşa edildiğini vaz eden postmodern görüş, vegan kimliğinin oluşumunu açıklamaktadır. Aksi halde mevcut kültüre karşıt bir kültür olarak ortaya çıkan veganlığı ve vegan kimliğini açıklamak hayli güç olacaktır.

Yaşadığımız dünyada kimlik arayışı, toplumsal anlamın temelini oluşturmaktadır.[263] İnsanlar anlamı ne yaptıklarının üzerinden değil, ne oldukları üzerinden veya ne olduklarına inandıkları üzerinden kurgulamaktadırlar. Veganlık sadece hayvansal ürün yemekten kaçınma pratiği olmadığı için veganların sadece ne yaptıklarının değil, onların kendilerini nasıl gördüklerinin, başkalarının veganları nasıl

---

[257] Michael A. Hogg ve Dominic Abrams, *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes* (London: Routledge, 1998), 2. ; Bhikhu Parekh, "Kimliğin Mantığı," çev. Suat Aksoy, *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık içinde*, ed. Fırat Mollaer (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 53.
[258] Parekh, "Kimliğin Mantığı," 53.
[259] Mehmet Anık, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi* (İstanbul: Açılımkitap, 2012), 9.
[260] Peter L. Berger, *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective* (New York: Anchor Books, 1963), 100.
[261] Zygmunt Bauman, *Kimlikler*, çev. Mesut Hazır (Ankara: Heretik Yayınları, 2019), 20.
[262] Bauman, *Kimlikler*, 20.
[263] Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, 1. Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2008), 3.

gördüğünün ve kültür içinde nasıl temsil edildiklerinin, kısaca vegan kimliğinin ortaya koyulması gerekmektedir.[264] Veganlık her ne kadar tarih boyu pratik edilmiş olsa da vegan kimliğinden bahsedebilmemiz ancak yirminci yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olmuştur.[265] Vegan kimliği oldukça yeni bir kimlikse; "Bu kimlik oluşmadan önce hayvan hakları savunulmuyor muydu?" veya "Hayvanların yaşam haklarına saygı duyulmasını ve işkenceye maruz kalmamalarını salık veren düşünce, sadece veganizmde mi yatıyor?" gibi sorular yanıtlanmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu soruları kısaca yanıtlamaya çalıştıktan sonra vegan kimliğinin kültürel küreselleşme ile Türkiye'ye olan yansımalarını tartışacağız.

Hayvan hakları meselesinin ve vegan kimlik vurgusunun modern çağda gündeme gelmesi elbette ki geçmişte hayvanların haklarının olmadığı anlamına gelmiyordu. İnsanlık tarihinin başlangıcında, insan ve hayvan, *aynı* dünyada beraber yaşayan yoldaşlar olarak anlaşılmış ve birbirlerini bütünleyen varlıklar olarak yaşamışlardır.[266] Bu anlayış dini geleneklerde de yer edinmiştir. İnsan akıllı bir varlık olması bakımından diğer canlılardan üstün kabul edilmiştir. Bu, insanın diğer canlılara keyfi davranabileceğini değil; tam tersi Allah'ın insanın üstülüğünden dolayı diğer canlıları insana emanet olarak verdiği anlamına gelmektedir.[267] Nitekim İslam dini hayvanlara karşı uygulanan gerek fiziki gerekse manevi eziyeti ve işkenceyi haram kılmıştır.[268] Hayvanların yüzüne vurularak dövülmesi, canlı hayvanların hedef alınarak atış yapılması, yüzlerine dövme yapılması, dövüştürmek için kızıştırılmaları ve kulaklarından çekilmesi gibi davranışlar, hadislerde işkence olarak kabul edilmiş ve yasaklanmıştır.[269] Yine Hac ve Umre ibadetinde karada yaşayan hayvanlarının avlanması,

---

[264] Nathan Stephens Griffin, *Understanding Veganism: Biography and Identity* (UK: Palgrave MacMillan, 2017), 7.
[265] Laura Wright, *The Vegan Studies Project: Food, Animals, and Gender in the Age of Terror* (Athens GA: University of Georgia Press, 2015), 33.
[266] Tim Ingold, "From Trust to Domination: An Alternative History of Human-Animal Relations," *Animals and Human Society: Changing Perspectives* içinde, ed. Aubrey Manning ve James Serpell (London: Routledge, 1994), 18.
[267] Ali Ayten, *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan-Doğa İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 78.
[268] Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 141-142.
[269] Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, 142.

avcılara hedef gösterilmesi, yuvalarının bozulması, yumurtalarının kırılması hatta bazı fakihlere göre tüketilmesi yasaklanmıştır.[270]

Hayvanlara yönelik çeşitli düzenlemelere, Osmanlı zamanında Ahilik kurumunun esnaf ve sanatkârların işleri hakkındaki tüzükte, yük hayvanlarına yüklenen yüke sınır getirmeye dair kararda rastlanabilir. Burada katır, eşek ve deve gibi hayvanlara yüklenebilecek maksimum oran verilmiş ve bu orandan daha fazla yük yüklenmesi yasaklandığı gibi hayvanların nalsız gezdirilmemesi ve semerlerinin yeni olması gerektiği de belirtilmiştir.[271] Benzer olarak 1800 yılına ait olan bir fermanda, atların ikindiden sonra ve Cuma günleri çalıştırılmasının yasak olduğu kayıtlara geçmiştir.[272]

Bu örnekleri premodern dönemde hayvanların haklarını gözetmenin hayatın olağan akışı içinde dini, hukuki veya kültürel yapılarla mevcut olduğunu belirtmek için verdik. O zaman için "hayvan hakları" bugünkü anlamıyla bir mesele değildi zira mesele haline gelmesi için şartlar oluşmamıştı. İnsan, hayvanı besin, giyim veya ticaret amaçlı kullansa bile doğayı ve hayvanı algılama biçimi bugünden çok farklı olduğu için bugünün insanmerkezci bakış açısından bahsetmek güçtü. Singer, geçmiş nesillerin hayvanlara olan yaklaşımının artık ikna edici olmadığını, çünkü bu yaklaşımların artık geçerliliği olmayan dinsel, ahlaksal ve metafizik varsayımlara dayandığını belirtmektedir.[273] Yani geçmişin ya da geleneğin hayvana karşı yaklaşımı, hayvan haklarını değil daha çok hayvan refahını temel almaktadır. Hayvan refahı hayvan kullanımını devam ettirdiği için tam bir hayvan özgürleşmesi de geçmişin yaklaşımıyla mümkün olmamaktadır.

İnsanın diğer türler üzerinde hâkimiyet kurabileceğini imleyen insanmerkezci tutum her ne kadar modern dönemle başlatılsa da, insanmerkezciliğin kökeni avcı-toplayıcı toplumdan tarım toplumuna geçişine kadar geri götürülmüştür. Avcı toplayıcı toplumda insan doğayla bütün halde yaşarken, tarım toplumuna geçişle birlikte çiftçi, ürününü çoğaltmayı ve suyu manipüle edebilmeyi öğrenmiş, bitkileri için istenmeyen

---

[270] Salim Öğüt, "İhram," *TDV İslam Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ihram.
[271] Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 118.
[272] Sadık Albayrak, *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre* (İstanbul: İgdaş, 1997), 62.
[273] Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 287.

otları ve hayvanları ayıklamış ve onları "yabani" ve "zararlı" olarak etiketlemiştir.[274] Bu çalışma, insanmerkezciliğin tarihi seyrini vermek gibi kaygı taşımıyor olsa da, vegan kimliğinin ortaya çıkışından bahsedebilmek için modern dönemin insanmerkezci anlayışına değinmek gerekmektedir. 19. yüzyıl, tüm geleneklerdeki insan ve doğa arasındaki bağın kopuş sürecinin başlangıcına şahit oldu. Bu süreçten önce de insanlar hayvanlara besin, giyim, ticaret ve ulaşım için bağımlıydı, fakat hayvanlar insanlarla birlikte dünyanın merkezindeydi.[275] Hayvanın insanın zihninde et veya deri olarak yerleşmesi 19. yüzyılla beraber gerçekleşti.[276] Süreç ilerledikçe hayvanlar ve hayvansal ürünler emtia olarak görülmeye başlandı.

Yaşanan bu değişimler, karşıt bir tutumu da beraberinde getirdi. 19. yüzyılda insan ve hayvan ilişkisinde yaşanan kırılma, eskisinden daha farklı bir biçimde, onarılmaya başlandı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, bugünün insanına oldukça tanıdık gelen, hayvanların duyarlı canlılar olması, modern devletin zulüm karşıtı yasalar çıkarması ve hayvanlara karşı uygun ve medeni davranışların düzenlemesi, hayvan hakları talebi ve hayvanın insanın serbest zamanındaki öneminin giderek artması gibi meseleler insan-hayvan ilişkilerinde dikkate alınan yeni temalar oldu.[277] Bu dönemde, veganlık da küreselleşmenin hayvanlar üzerindeki negatif etkilerine karşı[278] bir direnç sağlayan bir kimlik olarak belirdi.[279]

Veganlık her ne kadar küreselleşme karşıtı bir hareket olsa da, kapitalizm büyüdükçe küreselleşme karşıtı hareketlerde hızlı bir artış yaşanmış ve böylece hareketin

---

[274] Leslie Irvine, *If You Tame Me*: *Understanding Our Connection With Animals* (Philadelphia: Temple University Press, 2004), 36.

[275] John Berger, *About Looking* (New York: Random House, 1980), 3.

[276] Berger, *About Looking*, 4.

[277] Adrian Franklin, *Animals and Modern Cultures: A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity* (London: Sage Publications, 1999), 35.

[278] Küreselleşemeyle birlikte hayvanlar da ulusalarası pazarda daha çok kullanılır oldu. Bu negatif etkilerin başında hayvanların nakliye esnasında günlerce gemilerde sıkışık bir vaziyette taşınması ve hastalık kapmaları sıralanabilir.

[279] Corey Lee Wrenn, "Resisting the Globalization of Speciesism: Vegan Abolitionism as a Site for Consumer-Based Social Change," *Journal for Critical Animal Studies* 9, no. 3 (2011): 11; Ceren Yegen ve B. Oğuz Aydın, "Postmodern Bir Kimlik Olarak Veganlık ve Bir Çevrimiçi Vegan Ağının Analizi," *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, no. 28 (2018): 99, https://doi.org/10.16878/gsuilet.436034.

kendisi de küreselleşme sürecinin bir parçası haline gelmiştir.[280] Kültürel küresel ağların yoğunlaşmasıyla ulus-devletlerin sınırlarını aşan feminist, çevreci ve gay hareketlerin güçlenmesi ve görünürlüğünü arttırması[281] gibi vegan hareketi de bu duruma dâhil olmuştur. Veganlık da Batı'da ortaya çıkan bir ideoloji ve davranış biçimi olarak ortaya çıkmış ancak kültürel küreselleşmeyle tüm dünyada karşılık bulan bir kimlik niteliği kazanmıştır. Veganlığın küreselleşme ile farklı coğrafyalarda karşılık bulması onun ulus-ötesi bir kimlik oluşturduğunu göstermektedir.[282]

Hayvan Yemek kitabının yazarı Foer, kendine bir kimlik edinme çabasıyla vejetaryen olmaya karar verdiğini, daha sonra üniversitedeyken vejetaryenliğin yaygın olduğunu gördüğünde ise vejetaryenliği ve kimlik arayışını bıraktığını söylemektedir.[283] Vegan kimliğinin ortaya çıkışı gerçekten de farklı ve marjinal olana işaret ediyordu. Vejetaryenlik veya veganlık uç bir beslenme tarzı ya da hippi modası olarak görülüyordu. Ancak restoranlarda vegan seçeneklerin hızla artış göstermesi, hatta Burger King ve KFC gibi zincir restoranların bile bitki bazlı menüler sunması, *The Economist* dergisinin 2019'u vegan yılı ilan etmesi veganlığın altkültür veya karşıt kültür etiketinden sıyrılarak ana akım söylemin içinde yer almaya başladığının göstergesidir.[284]

2.2.4. Veganlığın Yaygınlaşması

Veganlığın ana akım söylemde yer almaya başlamasında ardında vegan aktivizmin payı büyüktür. Bu aktivizm, birebir sokakta gerçekleşen toplumsal hareketlerle mümkün olabileceği gibi, günümüzde dijital ortamda da mümkün

---

[280] Roland Robertson ve Kathleen E. White, "What is Globalization?," *The Blackwell Companion to Globalization* içinde, ed. George Ritzer (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 55.

[281] Ayşe Öncü ve Petra Weyland, "Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadeleleri," *Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler* içinde, ed. Ayşe Öncü ve Petra Weyland (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım 2010), 25.

[282] Zeynep Serap Tekten Aksürmeli ve Hayati Beşirli, "Vegan Kimliğinin Oluşumu: Vegan Olmak ve Vegan Kalmak," *Akademik Hassasiyetler* 6, no. 12 (2019): 226.

[283] Jonahthan Safran Foer, *Hayvan Yemek*, çev. Garo Kargıcı (İstanbul:Siren Yayınları, 5. Baskı 2019), 13-14.

[284] Cynthia Lopez Caban, "Veganism: From Counterculture to Mainstream Movement," *The Weekly Journal*, 29 Mayıs 2019, https://www.theweeklyjournal.com/lifestyle/veganism-from-counterculture-to-mainstream-movement/article_6b1a2a22-818a-11e9-863e-a3369f2f54d2.html; Rory Sutherland, "How Veganism Became Mainstream," *The Spectator*, 9 Kasım 2019, https://www.spectator.co.uk/2019/11/how-veganism-became-mainstream/.

olmaktadır. Bizzat sokakta gerçekleşen eylemler, et reyonların önünde etin yemek değil şiddet olduğunu yazan pankartlarla,[285] hayvanların mezbahalarda gördüğü muameleyi sokaktaki insanlara izletmeyle[286] olabilmektedir.

İletişim teknolojileri, toplumsal hareketlerin propagandalarında önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Yeni medya, uluslararası kolektif eylemler için yeni fırsatlar oluşturmuştur.[287] İnternet aktivizmi, sosyal medya aktivizmi ya da dijital aktivizm olarak adlandırılan bu aktivizm toplumsal hareketlere katılımın bir diğer şeklidir.[288] Veganlık da sosyal medyada veganlığı anlatan, vegan yemek tarifleri veren ve hayvanların neden kullanılmaması gerektiğini paylaşan hesaplarla her geçen gün ilgiyi üzerine çekmektedir.

Haftanın bir günü et yememeyi teşvik eden Etsiz Pazartesi Hareketi #meatlessmonday etiketiyle Instagram'da 1 milyona yakın kullanıcı tarafından destek bulmuş, yine Instagram'da #vegan etiketiyle 93 milyon civarı, #govegan etiketiyle 10 milyon civarı ve #veganism etiketiyle yaklaşık 7 milyon paylaşım yapılmıştır. Türkiye özelinde de sosyal medyayı aktivizm amacıyla kullanan ve hayvan kullanımının yanlış olduğu konusunda paylaşım yapan Twitter, Instagram ve Youtube hesapları bulunmaktadır. Yine aktivizm çerçevesinde değerlendirebileceğimiz, veganlığın zor bir yaşam biçimi olmadığını savunan, insanlara veganlığı hoş göstermeyi amaçlayan, vegan yemek tarifleri veren veya vegan ürünlere ve restoralanlara nereden ulaşılabileceğini paylaşan pek çok kullanıcı da mevcuttur.

---

[285] Michael Hollan, "'It's not food, it's violence': Vegan protesters clash with grocery store customers," *New York Post*, 19 Eylül 2019, Erişim 3 Mayıs 2020, https://nypost.com/2019/09/19/its-not-food-its-violence-vegan-protesters-clash-with-grocery-store-customers/;

[286] Maria Chiorando, "SUCCESS: 'Cube Of Truth' Vegan Activists Campaign For Animal Rights," *Plant Based News*, 8 Kasım 2017, Erişim 3 Mayıs 2020, https://www.plantbasednews.org/news/success-cube-truth-vegan-activists-campaign-for-animal-rights.

[287] Peter Van Aelst ve Stefaan Walgrave, "New media, new movements? The role of the internet in shaping the 'anti-globalization' movement," *Cyberprotest: New Media, Citizens and Social* Movements içinde, ed. Wim van de Donk, Brian D.Loader ve Paul G.Nixon, Dieter Rucht (London: Routledge, 2004), 87.

[288] Sezen Ravanoğlu Yılmaz, "The Role of Social Media Activism in New Social Movements: Opportunities and Limitations," *U.U. International Journal of Social Inquiry* 10, no. 1 (2017): 149.

Veganlık ana akım söylemde yer edinmeye başladıkça, büyük markalar da vegan ürünler üretme noktasında bir yarışa girmiştir.[289] Fast food zincirleri ürünlerine vegan seçenekler de katmış durumdalar. Et, süt, peynir vb. gibi hayvansal ürünlerin vegan muadillerine ulaşmak giderek kolaylaşmaktadır. Özellikle büyükşehirlerde, sadece vegan ürünler satan pek çok satış mağazası bulunmakta. Vegan ayakkabı, vegan çanta veya vegan cüzdan gibi kelimeler artık çoğu kişiye aşina geliyor. Bunun ötesinde bu ürünler endüstriyel üretime dâhil oldukça veganlığın kapitalizmle olan mesafeli ilişkisi dostane bir ilişkiye doğru evrilmektedir. Veganlığın görünürlüğünü arttırmasıyla birlikte literatüre "Vegan Moda", "Vegan Tekstil", "Vegan Sinema" ve "Vegan Sanat" gibi yeni kavramlar da eklenmeye başlamıştır.

Türkiye'de veganlığın resmi örgütlenmesi de 2012 yılında kurulan Türkiye Vegan Derneği ile mümkün olmuştur.[290] Türkiye'de veganlık üzerine yazılan ilk kitap 2013 yılında Zülal Kalkandelen ve Can Başkent tarafından kaleme alınan *Veganizm: Ahlakı, Siyaseti ve Mücadelesi* adlı çalışmadır. Çalışma, veganlığın ne olduğunu ve neden tercih edilmesi gerektiğini söyleşi ile ele almaktadır.[291] Türkiye'de veganlık çalışmaları ilerleme katetmektedir. Ancak yine de Türkiye'nin genelinde hayvansal ürün ağırlıklı bir beslenme tarzının olması, veganlığı çoğu insan için sıradışı bir kavram haline getirmektedir.[292] Türkiye'de hali hazırda kaç vegan olduğuna dair bir veri olmasa da, Türkiye vejetaryen nüfusun en çok artış gösterdiği ülkeler arasında yedinci sırada yer almaktadır.[293] Veganlık Türkiye'de giderek yaygınlık kazansa da şu an için bir azınlık grup olarak değerlendirilmektedir.

---

[289] Joei Chan, "Vegan Social Media: How Food Trends and Social Movements Grow Online," *Linkfluence*, Erişim 2 Mayıs 2020, https://www.linkfluence.com/blog/vegan-social-media-how-food-trends-grow-online.

[290] https://tvd.org.tr/.

[291] Bkz. Zülal Kalkandelen ve Can Başkent, *Veganizm: Ahlakı, Siyaseti ve Mücadelesi* (İstanbul: Propaganda Yayınları, 2013).

[292] Aysu Altaş, "Vegetarianism and Veganism: Current Situation in Turkey in the Light of Examples in the World," *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 5, no. 4 (2017): 411, DOI: 10.21325/jotags.2017.157.

[293] https://entdergi.com/vegan-sayisi-2020-guncellemesi/.

2.2.5 Vegan Maneviyatın İmkânı

Hill vd., ideolojilerin ve yaşam tarzlarının ancak kendilerinde bir kutsal düşünce barındırdıkları durumda maneviyata dahil edilebileceğini öne sürmektedirler, hatta vejetaryenliğin yaşamın değerli olduğuna yönelik veya insan bedeninin Kutsal Ruh'un (veya aşkın güç) mabedi olduğuna ve et yenildiği takdirde bu mabedin zarar göreceğine dair bir "kutsal" barındırmadığında maneviyat kapsamında değerlendilemeyeceğini belirtmişlerdir.[294] Bununla beraber, dinde bazı yiyeceklerin yasak olması ile vejetayen beslenme tarzında kısıtlamalar olması; dinlerde ve vejetaryenlikte yaşama hürmet gösterilmesi insan-merkezci tavırlardan uzak durulması, vejetaryenliğin "yarı-din" ya da "manevi" şeklinde yorumlanmasına sebep olmuştur.[295] New Age ve Holistik Sağlık gibi alternatif maneviyat hareketlerinin üyelerinin de manevi saiklerle vegan/vejetaryen beslendiği bilinmektedir.[296]

Birinci bölümde, Fullerin din dışı maneviyat için sıralamış olduğu bazı özellikler, çalışma konumuz olan veganlık açısından yorumlanmaya oldukça müsaittir. Fuller'in son maddede bahsetmiş olduğu ahlakın din ve Tanrı bağlamından toplumsal adalet ve ekolojiye kayması veganlığın Fuller'in değindiği ahlak anlayışıyla örtüşüyor gözükmektedir. "Seküler ahlak" olarak isimlendirilen bu anlayışı anlamak veganlığın ahlaki bir tercih olduğu söyleminin ardındaki düşünceyi de anlamayı sağlayacaktır.

Günlük hayatta, "Ateist ama iyi bir insan." "İçki içiyor ama kul hakkına girmiyor." şeklinde sıklıkla duyduğumuz ifadeler, ahlakın dini inanç ya da dini bağlılık olmadan da var olabileceğini ima etmektedir. Tıpkı maneviyat kavramı gibi ahlak da dini gelenekler içinde düşünülegelmiş, dinin dışında var olabilecek bir ahlak anlayışının yaygınlık kazanması için dini kurumların işlevini başka kurumlara bırakması gerekmişti. Seküler düşüncenin yükselişe geçmesi ve ahlakın kaynağının değişmesiyle "seküler ahlak" veya "ateist ahlak" gibi terimleri gündeme getirmiştir.

---

[294] Hill vd., "Conceptualizing Religion and Spirituality," 64-65.
[295] Hamilton, "Eating Ethically," 70.
[296] Elizabeth Puttick, "Holistic Health Movement," *Encyclopedia of New Religious Movements* içinde, ed. Peter B. Clarke (New York: Taylor & Francis), 272

"Dini ahlak" ve seküler ahlak, "dürüstlük", "yardımseverlik", "şiddet" veya "bağışlama" gibi meselelerde görüş ayrılığı yaşamamaktadır. Ancak evlilik dışı cinsellik, homoseksüel ilişki ve kürtaj gibi konular "dini ahlakta" toplumsal normları tehdit eden meseleler olarak görülürken, seküler ahlak, otoriter olmayan bir bakış açısına sahip olduğu iddiasıyla, bu meseleleri kişisel haklar bağlamında ele almaktadır.[297]

Dinler, ahlaki davranışı manevi gelişimin bir gerekliliği olarak görmüştür.[298] Seküler ahlak ise geleneksel dinlerin ahlaki kodlarının iyi davranışa yönlendirme noktasında büyük bir başarı yakalayamadığını öne sürmektedir.[299] Din temelli ahlak karşısındaki ahlakı, "seküler hümanizm" olarak isimlendiren Kurtz, hümanist etik ilkelerin (seküler ahlak) teoloji veya metafiziğe dayanmadığını, bu ilkelerin özerk olduğunu ve amacının insanın kendi ve ötekiler için hayata zenginlik katmak olduğunu belirmektedir.[300] Birer "öteki" olarak hayvanlara karşı davranışların nasıl olması gerektiği hem dini hem de seküler ahlakta temellendirilmiştir.[301] Öyleyse hayvanlara yönelmiş bir ahlak anlayışı neden seküler ahlaka ve din dışı maneviyata yakın bir profil çiziyor?

Dinler her ne kadar hayvanların yararı için ahlaki buyruklara sahip olsa da, insanı yaratılmış olan varlıkların en üstünde görmesi ve bazı hayvanların kullanımına müsaade etmesi vegan bakış açısında kabul görmemektedir. Kutsal metinlerde hayvan kullanımının önünü açan ayetlerin olması ve kurban gibi bir ibadetin yer alması dinin hayvan hakları için yetersiz görülmesiyle sınırlı kalmamakta, hayvan kullanımını meşrulaştırdığı için (kurumsal) dini, karşısında durulması gereken bir konuma yerleştirmektedir. Kurumsal dinlerin hak ve özgürlükleri kısıtladığı düşüncesi de bireylerde din dışı maneviyata ve seküler ahlaka doğru bir yönelim ortaya çıkarmıştır.

---

[297] Russell Middleton ve Snell Putney, "Religion, Normative Standards, and Behavior," *Sociometry* 25, no. 2 (Haziran 1962): 142-143, https://www.jstor.org/stable/2785946; Phil Zuckerman vd., *The Nonreligious: Understanding Secular People and Societies* (New York: Oxford University Press, 2016)

[298] Roy F. Baumeister, *The Cultural Animal: Human Nature, Meaning, and Social Life* (New York: Oxford University Press, 2005), 336.

[299] Cicirelli, "Religious and Nonreligious Spirituality," 128.

[300] Paul Kurtz, *Skepticism and Humanism: The New Paradigm* (New Brunswick, N .J.: Transaction, 2001), 145.

[301] Pamela D. Frasch, "Addressing Animal Abuse: The Complementary Roles of Religion, Secular Ethics, and the Law," *Society & Animals* 8, no. 1 (2000): 337, DOI: 10.1163/156853000X00200.

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında maneviyat kavramının geçirdiği değişim sürecini ve modern dönemde işgal ettiği yeri ve kapsamı ele aldık. Daha sonrasında modern dönemle birlikte hayatımıza giren veganlık kavramı inceledik. Veganlığın maneviyatla kurulan bağına da kısaca yer verdik. Çalışmanın bir sonraki adımı veganlığın bir manevi bir akım olarak görülmesinin mümkün olup olmadığını, veganların benimsediği belli bir maneviyat anlayışından bahsedilip bahsedilemeyeceğini saptamak için alan araştırmasına yönelmek olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ALAN ARAŞTIRMASI

1. Araştırmanın Yöntemi

Toplumsal hayat, tüm insanları kapsayıcı genel yasalara sahip değildir. Zamandan ve mekândan ayrı, yorum katılmamış "orada duran" bir toplumsal gerçeklik de yoktur. Bu durumda bir sosyal bilimci tümevarımcı bir şekilde insanların belli toplumsal bağlamlarda ne söylediğini ve ne yaptığını gözlemlemeli, yorumlamalı ve yansıtmalıdır.[302] Yorumlayıcı yaklaşım, evrenin mekanik yasalarının sınırlılığını fark ederek insanları "anlamlı" birer aktör olarak kabul edip, aktörlerin eylemlerinin ardındaki anlamı keşfetmeye çalışır.[303] Bu çalışma, bireylerin yaşadığımız dünyayı anlamlar yükleyerek inşa ettiği[304] fikrinden yola çıkan bir nitel araştırmadır.

Nitel araştırmada önemli olan aktörlerin algısını ve bakış açılarını yorumlamaktır.[305] Bu çalışmanın nitel bir çalışma olmasının temel sebebi de maneviyat gibi elle tutulması güç bir kavramı veganlık bağlamında ele almanın ancak aktörlerin algısı ile keşfedebileceği fikridir. Araştırmda nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji uygulanmaktadır. Fenomenolojik yaklaşımın amacı, günlük tecrübelerin anlamını ya da doğasını daha derin bir anlayışla yakalamaktır.[306] Başka bir ifadeyle fenomenolojik anlayış, insanların bir fenomeni nasıl tecrübe ettiklerinin, nasıl algıladıklarının ve nasıl anlamlandırdıklarının metodolojik olarak sağlam bir şekilde sunulmasıdır.[307] Fenomenoloji yöntemi gereği, önceden verili bilgilere dayanarak hareket etmek değil,

---

[302] W. Lawrence Neuman, *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Seventh Edition (USA: Pearson, 2014), 95.

[303] Donatella della Porta ve Michael Kaeting, "How many approaches in the social sciences? An epistemological introduction," *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective* içinde, ed. Donatella della Porta ve Michael Kaeting (New York: Cambridge University Press, 2008), 24.

[304] Graham R. Gibbs, *Analyzing Qualitative Data* (London: Sage Publications, 2007), 6-7.

[305] Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018, 11. Basım), 57.

[306] Max van Manen, *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy* (New York: State University of New York, 1990), 9.

[307] Michael Quinn Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods* (California: Sage Publication, 2002, 3rd Edition), 104.

olgulara bağlı kalmak esastır.[308] Bunu başarmak için Husserl'in *epoche* olarak adlandırdığı, araştırmacının araştırdığı fenomene karşı ön kabullerini, kanaatlerini, önceden var olan bilgisini ve inançlarını paranteze alarak yaklaşması, fenomenlerin kendisinin konuşmasına izin vermesi gerekmektedir.[309]

2. Örneklem Grubu Özellikleri

Çalışmanın örneklem grubu kendisini etik vegan olarak tanımlayan 25 kişiden oluşmaktadır. Örneklem grubu amaçlı örneklem yöntemlerinden kartopu yöntemi ile oluşturulmuştur. 25 katılımcının 17'sini kadınlar 8'ini erkekler oluşturmaktadır. Çalışmayı özellikle bir bölgeyle sınırlandırmak istemesem de görüştüğüm kişilerin çoğunluğu başta İstanbul olmak üzere büyükşehirlerde yaşamaktaydı. İki katılımcı hariç hepsinin eğitim durumu üniversite ve üzeridir. Katılımcılardan üçü hali hazırda çalışmadığını belirtmiş olsa da, çoğu katılımcı, orta sınıfa ait meslek gruplarındandır. Araştırmadaki bireylerin çoğu 20'li yaştadır. En genç katılımcılar, biri kadın diğeri erkek olmak üzere 22 yaşlarındadır. En yaşlı katılımcı 65 yaşında bir erkektir. Katılımcılardan yalnızca ikisi evli olup, geri kalanı bekârdır. Sadece iki katılımcı çocuk sahibidir.

Görüşme yaptığımız 25 kişiden 6'sı kendini Müslüman olarak tanımlarken, 8'i kendisini bir dine mensup olarak görmediğini ve Tanrı veya yüce bir gücün varlığına inanmadıklarını belirtmiştir. Yine 8 katılımcı herhangi bir dine mensup olmadığını ancak kendisinden daha yüce bir gücün var olduğuna inandığını dile getirmiştir. 3 katılımcı ise tek bir dine mensup olmak yerine tüm dinlere inandıklarını söyleyerek senkretik bir inanç biçimini benimsemektedir.

Müslüman olan katılımcılardan bir tanesi kendisini dindar olarak görmediğini belirtirken, diğerlerinde dini bağlılık daha fazla görülmektedir. Bununla birlikte Müslüman katılımcıların dini bilgilerinin de ileri seviyede olduğu göze çarpmaktadır. Katılımcıların dini tutumlarının farklı olması araştırma sonucuna yansırken cinsiyet ve yaş gibi değişkenlerin etkisi sınırlı olmuştur. Katılımcıların isim bilgileri gizli tutulmuş,

---

[308] Thomas Groenewald, "A Phenomenological Research Design Illustrated," *International Journal of Qualitative Method* 3, no. 1 (2004): 43. https://doi.org/10.1177/160940690400300104.

[309] James L. Cox, *Kutsalı İfade Etmek: Din Fenomenolojisine Giriş*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 39.

araştırmada gerçek isimleri yerine temsili isimler kullanılmıştır. Katılımcıların sosyo-demografik verileri aşağıdaki gibidir.

İsim (Temsili)	Cinsiyet	Yaş	Yaşadığı Şehir	Eğitim Seviyesi	Meslek	Medeni Durum
Canan	Kadın	22	Çanakkale	Üniversite	Öğrenci	Bekâr
Naci	Erkek	29	Beylikdüzü/İstanbul	Üniversite	Mali İşler Müdürü	Bekâr
Turgut	Erkek	50	Avcılar/ İstanbul	Ortaokul	Serbest Meslek	Bekâr
Tuğba	Kadın	29	Ataşehir/ İstanbul	Yüksek Lisans	Muhasebe Uzmanı	Bekâr
Burak	Erkek	34	Esenler/İstanbul	Üniversite	Organizatör	Bekâr
Müge	Kadın	42	Kadıköy/İstanbul	Üniversite	Tiyatro Oyuncusu	Bekâr
Nil	Kadın	37	Çankaya/Ankara	Üniversite	Memur	Evli
Mert	Erkek	36	Kadıköy/İstanbul	Üniversite	Yönetici	Bekâr
Vedat	Erkek	65	Kadıköy/İstanbul	Üniversite	Yönetmen	Bekâr
Funda	Kadın	27	Kadıköy/İstanbul	Üniversite	Avukat	Bekâr
Leyla	Kadın	28	Antalya	Üniversite	Gazeteci	Bekâr
Melike	Kadın	29	Antalya	Üniversite	Tercüman	Evli
Nihal	Kadın	26	Maltepe/İstanbul	Üniversite	Senarist	Bekâr
Gökçe	Kadın	28	Yenimahalle/ Ankara	Doktora	Araştırma Görevlisi	Bekâr
Buğra	Erkek	24	Sancaktepe/İstanbul	Üniversite	Hemşire	Bekâr
Utku	Erkek	22	Trabzon	Üniversite	Öğrenci	Bekâr
Defne	Kadın	34	Çankaya/Ankara	Yüksek Lisans	Tercüman	Bekâr
Sude	Kadın	28	Güngören/İstanbul	Üniversite	Turizmci	Bekâr
Adnan	Erkek	43	Çankaya/Ankara	Üniversite	Tiyatro Oyuncusu	Bekâr
Hale	Kadın	28	Büyükçekmece/İst	Üniversite	Sanat Tarihçisi	Bekâr
Nuray	Kadın	59	Çankaya/Ankara	Üniversite	Emekli Bankacı	Bekâr
Oya	Kadın	40	Kadıköy/İstanbul	İlkokul	Yönetici Asistanı	Bekâr
Nazlı	Kadın	36	Bodrum/Muğla	Üniversite	İşletmeci	Bekâr
Başak	Kadın	24	Antalya	Üniversite	Yoga Eğitmeni	Bekâr

Emre	Erkek	34	Bodrum/Muğla	Üniversite	Pazarlamacı	Bekar

Tablo 4. Katılımcıların Sosyo-demografik Bilgileri

3. Veri Toplama Aracı

Fenomenolojik desenin kullanıldığı araştırmalarda, derinlemesine mülakatlar en uygun veri toplama aracı olarak görülmektedir.[310] Bu araştırmada da kullanılan teknik yarı yapılandırılmış görüşmedir. Geçerlilik ve güvenirlik açısından, hazırlanan görüşme soruları alanında uzman, biri din psikolojisi ikisi din sosyolojisi olmak üzere toplamda üç akademisyen tarafından kontrol edilmiştir. Ek olarak görüşme öncesi üç pilot görüşme gerçekleştirilmiş ve tüm bunların sonucunda toplam 13 soruluk bir görüşme formu oluşturulmuştur.

4. Veri Toplama Süreci ve Analizi

Tezi yazmaya başlamadan bir yıl önce sosyal medya üzerinden çeşitli vegan sayfalarını takip ediyordum. Kadıköy'de, gelirinin hayvanlar için kullanılacağı bir vegan kermes duyurusuna denk geldim. İlk defa orada veganlarla sohbet etme fırsatım oldu. Daha sonrasında sosyal medya üzerinden de iletişim halinde kaldım. Araştırmamın konusu netleşince tanıdığım veganlarla görüşmeler yaptım; ardından onların araştırmaya katkı sağlayacağını düşündükleri kişilerle görüştüm.

Alan araştırmasının koronavirüs salgınına denk gelmesiyle de görüşmeleri çevrimiçi ortamda gerçekleştirmek durumunda kaldım. Görüşme süresi ortalama 1 saat sürdü. Görüşmeleri Ağustos 2020- Aralık 2020 tarihleri arasında yaptım. Araştırma etik kurul onayına sahiptir. Yapılan tüm görüşmeleri araştırmacıların izni dâhilinde kayıt edilmiştir. Kayıtlar yazıya geçirilmiş, MAXQDA 2020 programıyla içerikler kodlanmış ve analiz edilmiştir.

[310] Patton, *Qualitative Research*, 104.

2. BULGULAR VE YORUMLAR

Görüşme sonrası yazıya aktarılan metinler içerik analizine tabi tutulduktan sonra temalandırmalar yapılmıştır. Bulunan temalar ve alt temalar başlık olarak verilmiştir. "Modernizmden Holistik Bakışa", "Din ve Maneviyat Tutumları" ve "Vegan Maneviyata Doğru" olarak toplamda üç ana tema belirlenmiştir. Bu temaların alt temaları da metin içlerinde yer almaktadır.

2.1. Modernizmden Holistik Bakışa

Modern dönemde sanayileşme ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte insan ve doğa arasındaki ilişki kopukluğundan, insan dışı varlıkların insanın çıkarı için var olan birer kaynak muamelesi gördüğünden bahsetmiştik. Vegan hareket modernitenin getirmiş olduğu bu kopuk ilişkiyi holistik bakış açısıyla onarmaya çalışmaktadır.

Katılımcıların pek çoğu günümüzdeki doğa ve insan arasındaki ilişkisinin kopukluğundan söz etmiş ve bunun giderilmesinin yolunun veganlık olduğuna dikkat çekmiştir. Vegan olmak doğaya verilen zararı en aza indirerek, sevginin, barışın ve iyi hissetmenin anahtarı olarak sunulmaktadır.

> Benim perspektifimden baktığımda canlı ya da cansız ayrımı yoktur, ki bizim topraklarımızda, eski ormancılar baltalarını bir bezle örterler ağaçlar görüp ürkmesin diye. Ya da bugün çeşit çeşit şekilleri olan halhal dediğimiz şey eskiden ormancıların bileklerine ses çıkarsın diye taktıkları "ben yürüyorum hayvanlar, karıncalar sizi uyarıyorum yolumdan çekilin" amaçlı kullanılan bir takıdır. Bu kadar nezaket bu kadar doğayla iç içe bu kadar kendi dışında her şeye saygı gösteren insanlıktan bugün bunları tartışan bir duruma geldik. Bir tane dünyamız var başka dünya yok, üç boyutlu konuşuyorum. Bu dünyaya sahip çıkmamız gerekiyor, kendimize, bizden sonra gelecek olan nesillere… Dolayısıyla bu dünyayla uyum içinde barış içinde sevgi içinde yaşamanın yollarından bir tanesi de zararsızlık. Yaşayan ve yaşamadığını düşündüğümüz canlı cansız tüm varlıklara saygı göstermek. Bu saygının ilk koşullarından biri de vegan olmak, vegan yaşamak. (Mert Bey, 36)

> Bir döngünün varlığını kabul ettiğimi söyleyebilirim. Hepimiz birbirimizi besliyoruz. Hepimizin belli oranda doğanın içerisinde yeri var ve bunlar birbirine karşı üstün değil, onu söyleyebilirim. Birbirini besleyen birbiriyle iç içe olan şeyler. Döngüyü çok fazla sömürmüş olduğumuz için döngüye çok fazla zarar verdiğimiz için aslında, o zararın biraz dışında durmak bana daha iyi hissettiriyor, benim için bir değeri var bunun. (Funda Hanım, 27)

Holistik bakış, insan merkezli dünya görüşü yerine dünya merkezli görüşü koyan, yaşamın ve yaşayan tüm canlıların birbirine bağlı olduğunu savunan postmodern bir bakış açısıdır.[311] Her şeyin birbirine karşılıklı bağımlı olduğu düşüncesi bireyselciliğe ve insan merkezciliğe meydan okuyarak dünya ve insan arasında yeni bir ilişki kurulabileceği düşüncesinde etkili olmakla birlikte, insanın dünyadaki yerini ve nihai değerini sorgulamasına sebep olarak kişide sömürünün her türlüsüne karşı olmayı temellendiren bir manevi uyanış gerçekleştirmektedir.[312] Bu değerleri benimsemiş kişilerde maneviyata doğru bir kayış gözlenebilmektedir.[313] İnsanın doğayla olan ilişkisinin kopuk olması ve doğadan yabancılaşması kişinin manevi iyi oluşunun önünde bir engel teşkil etmektedir.[314]

İnsanın doğayla kurduğu ilişki onun kendi varlığına ve hayatına da anlam kazandırır.[315] Bir katılımcı hayatının anlamını bu ilişkiye dayandırarak şunları ifade etmiştir: "İnsanlar olarak bizlerin doğadan koptuğumuzu ve ona yabancılaştığımızı düşünüyorum. Dolayısıyla bence hayatın anlamı ve amacı doğayla yeniden uyumlanmaya çalışmaktır." (Adnan Bey, 43) Doğayla uyum içinde yaşamak insanın iyi oluşuna ve yaşam kalitesine de katkı sağlamaktadır.[316] Dolayısıyla doğayla uyum için olmazsa olmaz olarak görülen veganlık da katılımcılara bu katkıyı sağlamaktadır.

İnsan ve doğanın birbirine bağlılığı farklı düzeylerde gerçekleşebilmektedir. Doğaya karşı olan değer ve tutumlarda bilincin ve farkındalığın gelişmesi gibi zihinsel boyutta olabileceği gibi, doğaya karşı empati kurma ve hissi bağlılık yaşayarak duygusal bir boyutta da olabilir. Daha geniş anlamda, doğanın ne olduğunu, neden önemli olduğunu, insanın doğayla nasıl etkileşim içinde olması gerektiği gibi meseleleri ele alan

---

[311] John Coates, "From Ecology to Spirituality and Social Justice," *Spirituality and Social Work: Selected Canadian* Readings içinde, ed. John Coates vd. (Toronto: Canadian Scholars' Press Inc., 2007), 217; Jusuck Koh, "Ecological Design: A Post-Modern Design Paradigm of Holistic Philosophy and Evolutionary Ethic," *Landscape Journal* 1, no. 2 (1982): 79, https://www.jstor.org/stable/43322596.
[312] Coates, "From Ecology to Spirituality," 218.
[313] Coates, "From Ecology to Spirituality," 214.
[314] Ali Ayten, *Doğa Bize Emanet,* 29.
[315] Ayten, *Doğa Bize Emanet*, 29.
[316] P. T. Buergelt vd., "Living in Harmony with Our Environment: A Paradigm Shift," *Disaster Resilience: An integrated approach* içinde, ed. D. Paton ve D.M. Johnston (Springfield: Charles C. Thomas, 2017), 292.

felsefi bir boyutu da olabilir.[317] Katılımcılarda da gözlemlenen doğaya bağlılık basit bir şekilde doğa sevgisi değildir; insanın yaşayan diğer canlılara bağlılığını kapsayan bir kavramdır.[318] Doğaya ve çevreye olan bağlılık maneviyatın bir parçası olarak görülür ve eylemlerinin çevreyi nasıl etkileyeceğini düşünür.[319] Doğayla ilişkinin kopuk olması sürdürülebilir bir dünya fikrinin de önünü kapatmaktadır. Katılımcılara göre vegan olmak yukarıda da değinildiği gibi bu ilişkiyi onarmakta ve aynı zamanda sürdürülebilir bir dünya sunmaktadır.

2.1.1. Ekolojik Sürdürülebilirlik

Ekolojik sürdürülebilirlik, en basit haliyle, insan ihtiyaçlarının ekosistemin bütünlüğünden ödün vermeden karşılanması olarak tanımlanabilir.[320] Veganlar, hayvancılığın çevreye verdiği zararlara da dikkat çekerek, et ve süt üretiminin çevreye zarar verdiğini ve sürdürülebilir bir dünyanın önüne geçtiğini savunmaktadır. Vegan bir yaşam ise katılımcılar tarafından küresel bir sorunun küresel bir çözümü olarak sunulmaktadır.

> Vegan olmak daha iyi bir dünya vadediyor. Sürdürülebilir bir dünya vadediyor. Nüfus o kadar fazla ki ve giderek de çoğalıyor. Artık 2050 yıllarında su savaşlarından bahsediyoruz. Toprak kaybediyoruz. Her yerde bina var. Ekilebilir toprak bile ekilemez, ürün veremez duruma geldi. Her yıl Amazon'da bir futbol sahası büyüklüğünde alan hayvanlara besi alanı olarak açılıyor. Milyonlarca kesilebilir hayvan var o mezbahalarda ve bunlar sürekli sera gazı üretiyorlar. Bu sürdürülebilir bir durum değil. Burada en sürdürülebilir olanı vegan olmak gibi duruyor. (Sude Hanım, 28)

Katılımcılar dünyanın mevcut halini "kötü" olarak değerlendirirken, veganlık bu kötülüğün karşısındaki "iyi" olanı temsil etmektedir. Bu iyilik; hem hayvanları, hem insanları, hem doğayı içine alan bir şemsiye olarak sunulmaktadır.

> Bir bütünün parçalarıyız. Ben ne kadar dikkat edersem yaptıklarıma, yaptıklarım beni üst seviyeye çıkarmaz ama çevrem için daha yaşanılabilir bir

---

[317] Christopher D. Ives, vd. "Reconnecting with nature for sustainability," *Sustainability Science* 13 (2018): 1391. https://doi.org/10.1007/s11625-018-0542-9.

[318] Elizabeth K. Nisbet ve John M. Zelenski, "The NR-6: a new brief measure of nature relatedness," *Frontiers in Psychology* 4, (November 2013): 2. doi:10.3389/fpsyg.2013.00813.

[319] Nisbet ve Zelenski, ""The NR-6: a new brief measure of nature relatedness," 2.

[320] John Morelli, "Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals," *Journal of Environmental Sustainability* 1, no. 1 (2011): 2. DOI: 10.14448/jes.01.0002.

> yer kılabilirim. En basitinden sütü içmeyerek senin için daha temiz bir hava sağlayabilirim. Kendim için vegan değilim; çevrem için veganım, hayvanlar için veganım, etik için veganım. Vegan olmanın ucu mutlaka diğer insanlara dokunacaktır. Bana bir şey vadetmiyor olsa bile sırf çevremdeki insanlara daha yaşanılabilir bir dünya bırakmak için insanların vegan olması gerektiğini düşünüyorum. (Canan Hanım, 22)

> Aslında veganlık doğayı kurtaran bir şey. Bir et üretimi için harcanan suyu düşünüyorsunuz enerjiyi düşünüyorsunuz tahılı düşünüyorsunuz ve bunla doyabilecek insanları düşünüyorsunuz. Bu sektöre ayrılan parayı düşündüğünüz zaman ciddi bir israf var. Çok ciddi sonuçları olan bir israf var yani hava kirliliğinin ciddi bir boyutunu bu fabrikalar oluşturuyor. Veganlık herkese kazandırıyor doğaya kazandırdığı için. (Funda Hanım, 27)

Ekolojik sürdürülebilirlik düşüncesinin altında katılımcıların öteki insanlara, doğaya ve hayvana, kısaca kendinden olmayana karşı besledikleri empati duygusunu, diğerkamlığı ve prososyal davranışı (toplum yararına olan davranış) görmek mümkündür. Huber ve MacDonald yaptıkları araştırmayla empati ve diğerkamlığın maneviyat ile ilişkili olduğunu ortaya koymuş, ancak bu duyguların daha çok din dışı maneviyata yakın durduğunu belirtmişlerdir.[321] Saroglou, dindar bireylerde prososyal davranışın daha çok tanıdıkları ve dini değerlerine ters düşmeyen insanlara karşı gerçekleştiğini savunmaktadır.[322] Bu araştırmalara göre, veganlığın prososyal değerleri dünya üzerindeki açlık problemine, gelecek olan nesillere, hayvanlara ve doğa gibi daha geniş alanlara yayılması da veganlığın din dışı maneviyat anlayışına yakın durabileceğini düşündürtse de henüz bunu söylemek için erkendir.

2.1.1.1. Minimalizm, Sıfır Atık ve Geri Dönüşüm

İnsanlığın doğayı geri döndürülemez bir şekilde tüketiminden bahseden veganlar, bu tüketime karşı minimalist düşünceye yakın durmaktadırlar. Buradaki minimalist düşünce, az tüketimi ve zarar vermemeyi, doğaya karşı bir borç olarak

[321] John Thomas Huber ve Douglas A. MacDonald, "An Investigation of the Relations Between Altruism, Empathy, and Spirituality," *Journal of Humanistic Psychology* 52, no. 2 (2012): 2, DOI: 10.1177/0022167811399442.

[322] Vassilis Saroglou, "Religion, Spirituality, and Altruism," *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality (Vol 1): Context, Theory, and Research* içinde, ed. Kenneth I. Pargament (Washington, D.C.: American Psychological Association, 2013), 442.

görmelerinin sonucudur. Vegan olarak bu borcu ödemek de onlara vicdani bir rahatlık ve manevi anlamda doyum sağlamaktadır.

> Bugün hiçbir hayvana zarar vermedim, hiçbir hayvan benim yüzümden ölmedi, ihtiyacım olandan fazlasını almadım doğaya verebileceğim en az zararı verdim, bıraktığım en az karbon ayak izini bıraktım ve vicdanım rahat diyorum. Rahat bir şekilde uyuyabiliyorum. Bu da haliyle benim maneviyatımı yükseltiyor. (Canan Hanım, 22)

> Doğadan da çok fazla çalmaya gerek yok. Bizim bu kadar çok şeye ihtiyacımız yok çünkü, bu kadar israfa, tüketime, sömürüye ihtiyacımız yok. Gerçekten çok azla yetinebilen türleriz. Böyle olunca insan daha bir huzurlu hale geliyor. Belki iyi bir şey yapıyorum inancının verdiği huzurdan olabilir. (Başak Hanım, 24)

Veganların tüketmediği ürünler sadece hayvansal ürünlerle sınırlı kalmamaktadır. Katılımcılar, ihtiyaç duydukları diğer ürünleri, çevreye verdikleri zarara göre tekrar düşünüp, almamanın çevre için daha iyi olacağını düşünerek yaşayan ve yaşamayan tüm canlılara karşı hem ahlaki bir sorumluluk duygusu ile hareket ettiklerini hem de doğanın kendi içinde bir değere sahip olduğunu düşündüklerini göstermişlerdir.

> Vegan olduktan sonra daha minimalist olmaya başladığımı söyleyebilirim. Bir şey alırken acaba bu üretilirken neler oldu bunun süreci neydi en basiti bir tişört alırken bile acaba bu nasıl bir süreçten geçti diye düşünmeye başladım çünkü herhangi bir ürünün geçmişine baktığımız zaman üretim sürecine, çoğunu bilmiyoruz aslında ve öğrendiğimiz zaman bazen arkasından korkunç gerçekler çıkıyor. Bunu çok düşünür oldum. Her şeyi alırken iki kez soruyorum kendime artık acaba gerçekten gerekli mi bunu almam ya da herhangi bir şeyi ziyan etmemeye çalışıyorum, çok fazla çöp atmamaya özen gösteriyorum. Geri dönüşüme, ileri dönüşüme özen gösterir bir noktaya geldim diyebilirim. (Funda Hanım, 27)

> Ben yirmi yıldır aynı kazağı giyiyorum. Yeni bir kıyafet almamaya çalışıyorum, çünkü onun üretim sürecinde harcanan enerjinin, nakliyesinde harcanan enerjinin ve onun çevreye verdiği zararın farkındayım. (Nuray Hanım, 59)

Tüketime karşı alınan bu tavır, veganların sıfır atık ve geri dönüşüm gibi doğaya verilebilecek zararı en aza indirgemeye yönelik çevreci faaliyetlere dâhil olmalarını da beraberinde getirmektedir. “Son zamanlarda o kadar şey bıraktım ki sadece et, süt filan değil. Plastiği minimize etmeye çalışıyorum. Peçeteyi bıraktım kumaş mendil kullanıyorum eski usul. Bunların hepsi veganlıkla bağlantılı.” (Hale Hanım, 28); “Vegan olmadan önce sürekli plastik ürün kullanırdım doğaya zararlı olan. Sonrasında sıfır atık

projesine destek vermeye karar verdim. En ufak pipet olsun plastik çatal bıçak olsun bunları kullanmamayı tercih ediyorum. Ekolojiye de bir yararı oluyor bunun." (Naci Bey, 29)

> Hassasiyetim arttı çevreye daha duyarlı bir insan oldum. Evimizde geri dönüşüm için ayrı bir çöpümüz var. Bunu eskiden yapmıyordum, yine mesela asla yere çöp atmazdım ama evimde bir geri dönüşüm çöpü yoktu. Bunun bilincine veganlıktan sonra ulaştım. (Leyla Hanım, 28)

Tüketim toplumu, insana tükettikleri üzerinden mutluluk vadederken[323] veganlık, bireyi bu tüketim kültürünün mümkün olduğunca dışında tutarak mutluluk vadetmektedir. Bir katılımcı bunu, "Ben ne kadar az tüketirsem o kadar çok kendimi var ederim aslında. Veganlığın temelinde de bu vardır. Bunlara ne kadar sadık kalırsam kendimi bir huzur içinde buluyorum." (Burak Bey, 34) diyerek ifade etmektedir.

Din, tüketim toplumunun sarsıntılarına karşı meydan okuyarak ve bireye israftan ve lüksten kaçınmayı öğütleyerek sağlam bir anlam dünyası oluşturmaktadır.[324] Veganlık da bu açıdan dinle benzeşerek, tüketim toplumunun getirdiği anlam krizlerine dünya merkezli bir meydan okumayla karşılık vermektedir. Modern dönemde, insanın tükettiğine göre değerlendirilmesi doğanın tahribatına insan ve doğa ilişkisinin kopmasına neden olarak gösterilmektedir.[325] Tüketimin doğa tahribatının sorumlusu olarak görülmesi, veganların endüstri ve kapitalizme karşı da mesafeli durmalarına neden olmaktadır.

2.1.2 Endüstri Eleştirisi

Kapitalizmin sürekli olarak genişlemeye dayalı işleyişinin doğaya karşı geri döndürülmesi zor tahribatlar vermesi, ekolojik kaygı taşıyanlar için kapitalizmin en büyük kötülüklerinden biri olarak görülmektedir.[326] Bu durum tüketim alışkanlıklarını çevreye minimum seviyede zarar bırakacak şekilde geliştiren veganlar için de geçerlidir.

---

[323] İsmail Demirzen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10, no.3 (2010): 106.
[324] Demirezen, "Tüketim Toplumunun Oluşumu," 106.
[325] Ahmet Erkol, "İslam Kozmoloji Öğretisinde Allah - Tabiat ve İnsan İlişkisi Bağlamında Doğa ve Doğanın Korunması" *Marife* 18, no. 2 (2018): 585.
[326] Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 95.

Vegan ürünlerin piyasaya girmesi ve seri üretimle dolaşımda olması, bazı katılımcılarda tereddütler oluşturmaktadır. Bu tereddütlerin sebeplerinden biri, pazarın kendi değerlerini kullanarak bundan kâr sağlamasıdır. Diğeri ise söz konusu vegan ürünler bile olsa endüstriyel üretim, kapitalist sistemin sömürüsünün devam ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu sebepler, katılımcıları büyük şirketlere ait pazar yerlerindense küçük işletme, yerli üretim ve halk pazarı gibi yerlerden alışveriş yapmaya sevk etmiştir.

> Kapitalizm denilen maalesef bir illetimiz var ki nerede talep varsa orada yapabildiğini yapmaya çalışıyor. Bence olabildiğince bulaşmamak gerekiyor. Çünkü yine bu da bir vicdan meselesi. Soya sütü alırken bile insan düşünüyor. Bunu üretirken acaba nelere zarar veriyorlar da bana ulaşıyor? Bu şekilde sektör ve büyük bir endüstriden bahsediyoruz. Olabildiğince o paket gıdaları almamak ve kendin çözmek en iyisi geliyor bana. O yüzden kalkıp mekân açıyorum kendim yapayım ve insanlara aslında bunun ne kadar kolay olduğunu anlatayım diye. (Nazlı Hanım, 36)

> Zaten paket gıda tüketmiyorum çok çok zorda kalmadıkça. Bu da bir marketing pazarlama şeyine dönmeye başladı bunu gözlemliyorum, özellikle global ve uluslararası basında. Bunun da altında yeni bir sömürü sistemi kurulacak ama günün sonunda dünya böyle. (Mert Bey, 36)

Harvey Cox'un piyasada artık kutsal ve manevi ihtiyaçlar dâhil her şeyin birer metaya dönüştüğünü belirtmesi gibi[327], ahlaki bir tercih olan veganlık ve benimsediği değerler de birer metaya dönüşmüştür. Bu durum katılımcılar tarafından fark edilse de bazı katılımcılar tarafından veganlığın yaygınlaşması ve duyurulması açısından kötünün iyisi olarak da yorumlanabilmektedir.

> Dışarıda soya sütü almaya kalktığın zaman paket olarak fahiş fiyatlara satılıyor. Yani tamam seçeneklerimiz artıyor fakat bundan da rant sağlıyorlar ve bunun önüne geçebilmemiz için de biz evde yapıyoruz. Evde yapımının daha kolay olduğunu söylüyoruz. Bir yandan mutlu oluyorum seçenekler artıyor. Mesela çok küçük bir yerde bile vegan ürün artık karşınıza çıkabiliyor. Vegan etiket değil ama içeriğinin vegan olduğu ürünler. Ya da tüm ülke geneline baktığımız zaman o Bim, a101, şok gibi marketlerde artık vegan ürünlerle çok fazla karşılaşabiliyoruz. Alabiliyoruz onları, ya da aile bireylerimizden birisi alabiliyor. İşte bunun getirisi vegan endüstrisinin artması, talebin artması güzel oldu. (Utku Bey, 22)

> Bir vegan marka ve bir vegan girişimci böyle bir endüstriye adım attığında vegan olmayan bir girişimcidense onu desteklerim. Bizim açımızdan yeni bir sektör. Ben de destekliyorum. Ama McDonalds 2021'de %100 vegan bir menü hazırlayacak. Onların da bu farkındalıktan ve hassasiyetten

[327] Harvey Cox, "Piyasa Tanrısı," çev. Ali Köse, *Marife* 5, no. 1 (2005),

> nemalanması açıkçası beni biraz irrite ediyor. O yüzden biraz bu konuda geri duruyorum. Yani büyük kuruluşların veganların hassasiyetlerinden nemalanmalarına karşıyım ama bir taraftan da artık onlar da şunu söylüyor: veganlar da var. Vegan nedir hiç duymamış insan gidecek McDonalds'a orada vegan menüyü görecek ve o adam onu araştıracak bu neymiş diyecek. Pat bir kişi daha bunun ne olduğunu öğrenmiş olacak. O yüzden endüstrileşmeye, şurada bir yerler beni gıdıklasa da karşı değilim. (Sude Hanım, 28)

Bazı katılımcılar ise sömürüsüz, hayvanların zarar görmediği ve ekolojik bir üretim modeli olduğu sürece vegan endüstrisine olumlu baktıklarını hatta veganlığın yaygınlık kazanması için bunun gerekli olduğunu dile getirmişlerdir.

> Her şey endüstrileşmiş. Veganlığın da endüstrileşmesi sıkıntı değil yani. Endüstrileşecekse veganlık endüstrileşsin. Şöyle bir gerçek var: süreçte herkes tüketim toplumu içinde var olacak. Tüketim toplumu, insanlığın bir kaderi. Tamam ama bu kaderde ne kadar az sömürü var o önemli. Hayvanları tüketmeden hayvanları sömürmeden, sadece hayvanları değil insanları da… (Burak Bey, 34)

> Vegan olmayıp sağlıklı beslenmek için, diyet yapmak için ya da kıvamı için vegan ürün alan birçok insan var benim etrafımda. Veganlık kitlesi de giderek artıyor. Bir uyanış başladı, bu başladı kesinlikle. Sadece yeterli düzeyde ilerlemiyor. Asıl kapitalizmin içinde bu endüstrinin yer bulması gerekiyor. Çünkü süt üreticileri et üreticileri tavuk yumurta sektörleri bunlar kolay kolay devrilecek sektörler değiller. Daha zamana ihtiyaç var ama bu şekilde ilerlerse bence çok iyiye gidiyoruz. Ben bundan bir sene öncesine bakıyorum bir sene öncesine göre bile çok iyi ilerliyor. (Leyla Hanım, 28)

Tüm bu tüketim alışkanlıklarının kapitalizmin yıkıcı etkilerinden sıyrılmaya yönelik olduğu ve insan merkezli çizgiden farklı ilerlediği, doğayla bütünlük kurmaya yönelik olduğu görülmektedir. Carette ve King, anti-kapitalist düşüncenin bu dünyaya ait ve toplumsal adeleti temel alan bir maneviyat biçimi olduğunu dile getirirler.[328] Katılımcıların tüketme ya da tüketmeme faaliyetlerinin altında birer anlam ve değer bulunması ve dünyanın iyiye doğru gitmesi için çabaları, katılımcıların manevi motiflerle hareket ettiklerine dair önemli verilerdir.

2.2. Manevi Ekoloji

Veganların doğaya ve hayvanlara karşı olan bu hassasiyeti onların maneviyat anlayışı hakkında fikir sahibi olabilmemizi sağlamaktadır. Litertatürde karşımıza çıkan

[328] Carette ve King, *Selling Spirituality*, 17-18.

manevi ekoloji, doğayı görmezden gelen dini düşünceden, insanın doğanın karşısında ona hakimiyet kuran konumundan, doğanın bir parçası olduğunu fark ettiği ve ona her açıdan bağlı olduğu düşüncesine kaymayı ifade etmektedir.[329] Tacey, bunu Batı için bir zamanlar maneviyatla özdeşleştirilen dinin güvenirliliğini yitirince, insanın maneviyatı onu kandırmayacağını düşündüğü, güvenilir gördüğü kaynağa, yani doğaya yönlendirdiği şeklinde ifade edilmiştir.[330]

Dünyanın geleceği için kaygı barındıran maneviyatların farklı adlandırmaları olabilir. Bunlardan biri olan *doğa temelli maneviyat* (nature-based spirituality) insanın doğayla ve kozmosla olan uyumunu önemser.[331] Yine Taylor'un kullandığı *Dark Green Religion* ifadesi doğayla olan kuvvetli bağı, doğanın ve yaşayan tüm türlerin insan için faydasından bağımsız olarak kıymetli olduğunu savunmaktadır. Spilka da, maneviyatın farklı yönleri olabileceğini belirtmekte olup, evrenle kurulan ahlaki ilişkinin, sevginin ve şefkatin vurgulandığı, *dünya merkezli maneviyat* olarak isimlendirdiği ekolojik değerlerin öne çıktığı bir maneviyattan bahseder.[332] 1980'lerde ekolojik krize karşı organize bir söylem olarak ortaya çıkan *ekomaneviyat* (ecosprituality) günümüzdeki ekolojik krizleri aşmak için kişinin doğanın bir parçası olduğunu, varlığının kozmosa bağlı olduğunu keşfedeceği içsel ve radikal bir değişim yaşaması gerektiğini savunmaktadır.[333]

Bu tip maneviyatlar tanrı merkezli olmayıp geleneksel dinden ayrı kabul edilse de geleneksel dinlerde doğa görmezden gelinmiyordu. İnsan doğayı yaratıcının ona verdiği kutsal bir emanet olarak görüyordu. Ayten, doğa ile yaratıcı arasındaki bağlantı kopunca, doğanın kendisine -doğa temelli maneviyatın yaptığı gibi- "suni" kutsallıklar atfedildiğini belirtmektedir.[334] Yeni dini hareketlerde de doğayı temele alan maneviyat anlayışları görülebilmektedir. Örneğin Hare Krişna hareketinde doğayı korumaya yönelik

---

[329] Leslie E. Sponsel, "Spiritual Ecology," *Encyclopedia of Psychology and Religion* içinde, ed. D.A. Leeming (Heidelberg: Springer, 2016), 1.
[330] David Tacey, *The Spirituality Revolution: The Emergence of Contemporary Spirituality* (New York: Brunner-Routledge, 2004), 185.
[331] Bron Taylor, "Earth and Nature-Based Spirituality (Part I): From Deep Ecology to Radical Environmentalism," *Religion* 31 (2001): 184, doi:10.1006/reli.2000.0256.
[332] Bernard Spilka, *Spirituality: Problems and directions in operationalizing a fuzzy concept*, Amerikan Psikoloji Birliğinde sunulan bildiri. (Toronto: Ağustos, 1993), 6.
[333] Aurélie Choné, "Ecospirituality," *Rethinking Nature: Challenging Disciplinary Boundaries* içinde, ed. Aurélie Choné, Isabelle Hajek ve Philippe Hamman (New York: Routledge, 2017), 39-40.
[334] Ayten, *Doğa Bize Emanet*, 81.

faaliyetler sadece çevre için değil kişinin kendi manevi gelişimi için de iyi olarak görülmektedir.[335] Bu harekete göre, hayvanları bilinçli birer canlı olarak görmeyip yaşam haklarının ellerinden alınması karma gereği doğanın bozulmasıyla sonuçlanır. Karmanın bu etkisini yok etmek için et yemeyi bırakmanın gerekliliği savunulmaktadır.[336] Benzer şekilde, Yedinci Gün Adventistlerinde vejetaryen beslenmenin holistik bakışı barındırdığı, kişinin ahlakını olumlu etkilediği ve hakikati görebilmesi için gerekli olduğu düşünülür.[337]

Holistik bakış açısının dini yapılarda da görülebileceği açıktır ancak literatürdeki genel eğilim, dinin organizasyonel yönü sebebiyle daha kapalı ve katı yapılar olduğu bu sebeple holistik bakış açısından uzak kaldığı yönündedir. Her ne kadar vejetaryen beslenme anlayışı doğu dinlerinde ve Yedinci Gün Adventistlerinde yaygın olsa da vejetaryenlerin %90'ının geleneksel dine bağlı olmadıkları ortaya koyulmuştur.[338] Ancak doğanın kendi içinde bir değere sahip olduğu ve sadece insanlığın ihtiyaçları için var olmadığı düşüncesi, insan olmayan canlıların ahlaki açıdan önem taşıması gibi konular pek çok dini düşünce tarafından da paylaşılmaktadır.[339] Öyleyse hayvanlara ve doğaya karşı hassasiyetin din dışı bir alana ait olduğu fikri nereden kaynaklanıyor? Hayvanların ahlaki bir konuma sahip olduğunu düşünen veganlar gerçekten din dışı bir maneviyat mı geliştirmişlerdir?

Fuller, seküler maneviyata ait bazı karakteristiklerden bahsetmişti. Bunlar arasında kurumsal dini maneviyatın önünde bir engel olarak görme, ahlakın bir dine ve tanrıya bağlı değil toplumsal adalet ve ekolojik sürdürülebilirlik gibi meselelere doğru kayması söz konusuydu. Bununla beraber Bloch, çevrecilik ile din dışı maneviyatın birbiriyle olan bağlantısını ortaya koyan bir çalışma ortaya koymuştur. Bu çalışmada,

---

[335] Michael A. Cremo ve Mukunda Goswami, *Divine Nature: A Spiritual Perspective on the Environmental Crisis* (Sydney: The Bhaktivedanta Book Trust, 1995), 22.
[336] Cremo ve Goswami, *Divine Nature*, 57.
[337] Herbert E. Douglass, *Messenger of the Lord: The prophetic ministry of Ellen G. White* (Nampa, ID: Pacific Press, 1998), 193-210.
[338] Donna Maurer, *Vegetarianism: Movement or Moment* (Philadelphia: Temple University Press, 2002), 13.
[339] Andrew Linzey, "So Near and Yet So Far: Animal Theology and Ecological Theology," *The Oxford Handbook of Religion and Ecology* içinde, ed. Roger S. Gottlieb (New York: Oxford University Press, 2006), 349.

dünyayı korumaya yönelik çevreci eylemlerin kişinin maneviyatının bir parçası olduğunu savunmaktadır.[340]

Toplumun genelinde sadece kozmik güçlerin (Tanrı, cennet vb.) manevi olduğu kabul edilir, kozmik güçler de dünyevi olandan keskin bir şekilde ayrılır, bu sebeple dünyanın problemlerinin holistik bir bakış açısıyla ele alınamayacağı belirtilir.[341] Ancak geleneksel dinin karşısındaki maneviyat, karşıt kültüre ait bir maneviyat olarak görülür ve bu tarz maneviyat geliştiren bireylerde bizzat dünyanın kendisi de cennet kadar kutsaldır ve manevi kabul edilir.[342] Daha önce Cicirelli'nin din dışı maneviyata sahip bireylerin cenneti ve iyi yaşamı bu dünyada tesis etmeye çalıştığından da bahsetmiştik. Bir katılımcı, hayvanların eziyet görmediği bir dünyanın cennet olabileceğini, bunun insanın elindeki güce bağlı olduğunu dile getirmektedir.

> Ben ne zaman cennet hayal etsem orada bir acıya yer bulamam. Orada bir ölüme yer bulamam. Fakat elimde olan bir güç, bunu hayvanlara karşı olan bir güç olarak bahsediyorum, bu gücün dünyayı cennete doğru mu yaklaştırmasını isterim yoksa cehenneme doğru mu? Dünyayı ben cennete çevirmek istiyorsam, hayvanlar için burayı cehenneme çevirmeden, burayı onların öldürülmediği acı çekmediği ne bileyim çığlıklara boğulmadığı bir yere çevirmek isterim. Bırakalım cennet şimdiden bize koklatılsın yani. En azından küçük cennetvari bir dünya yaratılsın. (Buğra Bey, 24)

Dünyevi ve kutsal olan arasındaki ayrım gibi, madde ve ruh arasındaki dualite de din dışı maneviyatta kendine yer bulamamaktadır.[343]

> Madde ve mana birbirinden ayrılamaz şeyler. İkisi birbirinden ayrılamaz bir bütün. Olması gerekiyor. Madde nedir? Bilim adamları söylüyorlar ışıktır enerjidir diyorlar. Bunu Tesla da söylüyor, Einstein da söylüyor Mevlana da söylüyor, peygamberler de söylüyor kitaplar da söylüyor. Manevi enerjiniz hangi yönde olursa madde hayatta da yani uzay evrende de onu deneyimliyorsunuz zaten. İçerde kötü ve korku bazlı düşünceler varsa günlük hayatınızda karşılaştığınız tecrübeler de bu yönde oluyor eğer kaygısız korkusuz daha teslim daha inançlı daha güçlü bir ruhunuz, bilinçaltını ele geçirmiş bir ön lobunuz varsa günlük hayatınızda daha pozitif daha güzel tecrübelerle karşılaşıyorsunuz. O yüzden bu ikisi bence ayrılamazlar. (Mert Bey, 36)

---

[340] Jon P. Bloch, "Alternative Spirituality and Environmentalism," *Review of Religious Research* 40, no. 1 (1998): 57, https://doi.org/10.2307/3512459.
[341] Bloch, "Alternative Spirituality and Environmentalism," 57.
[342] Bloch, "Alternative Spirituality and Environmentalism," 56-57.
[343] Bloch, "Alternative Spirituality and Environmentalism," 57.

Bu ayrımın yok olması kendini cansız varlıklar üzerinde de göstermektedir.

> Taşların da bir zekâsı olduğunu görüyorum biliyorum ve taşlarla da bir bağ kuruyorum ben. Her taşın bir bilgisi var, Bizim orda mesela sütü çoğalsın diye doğum yapan kadına akik taşı takılır. Bu bilgiler nerden geliyor? Yıllarca denenmiş ya da üzerine çalışılmış ya da bir şekilde deneyim yoluyla gerçekliği kabul edilmiş şeyler. Tabi ki kendi üzerimde de deniyorum. Kendim de bunun farkını ve etkisini görüyorum. Hani biliş düzeylerimiz farklı ama hepimizin ortak kaynağın ortak zekânın parçaları olduğuna eminim (Müge Hanım, 42)

Doğaya ve tüm canlılara hissedilen bağlılık ve bu doğrultuda dünyanın daha iyi bir yer olması için verilen uğraş, kişinin maneviyat geliştirmesine olanak sağlar. Zaten din dışı maneviyat, bu dünyaya ait derin bir gerçeğe bağlı olmak olarak yorumlanmıştır.[344] Vegan olarak, ekolojik sürdürülebilirliği sağlayarak, dünyanın kendisi varılmak istenen bir cennet haline getirilmeye çalışılmaktadır. Bu yolda da sarf edilen çaba maneviyattır. Bu çabaya bilimden de destek gelmektedir.

Bilim, gerekli bilgiyi vererek, ahlaki olarak doğru hükümde bulunabilmeyi sağlamaktadır.[345] Dahası bilimsel bilgi, en azından çevre ahlakı için, neyin doğru neyin yanlış olduğunu söyler, normatif bir ahlaki düşünceye temel oluşturur.[346] Bu da Dubos'un, "gerçek anlamda dünyaya karşı ekolojik bakışın dini tınılar barındırdığı" yönündeki ifadesini[347] anlamayı kolaylaştırır. Dini düşüncede ne yapıp ne yapılmayacağının belirtilmesi gibi bilimsel bilgi de doğaya karşı nasıl davranılması gerektiğini ve doğa için neyin doğru olduğunu belirler. Bu açıdan ikisi de birbirine benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, doğaya karşı ahlaki görevin dini ve bilimsel kaynaklardan gelebileceğini göstererek din ve bilim arasında bir köprü kurmaktadır.[348]

Mirza, New Age inancına bağlı olan kişilerde, inancın bilim ile desteklendiğini, bilim ve inancın bir araya getirildiğinden bahsetmektedir.[349] Ancak bu bilim anlayışı,

---

[344] Heelas ve Woodhead, *The Spiritual Revolution*, 6.

[345] Felipe Bravo Osorio, "Environmental Ethics and Science: Resilience as a Moral Boundary," *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 30 (2017): 127, https://doi.org/10.1007/s10806-017-9657-8.

[346] Osorio, ""Environmental Ethics and Science" 130.

[347] René Dubos, *The God Within* (New York: Charles Scribner's Sons, 1972), 43.

[348] Timothy J. Farnham ve Stephen R. Kellert, "Building the Bridge: Connecting Science, Religion, and Spirituality with the Natural World," *The Good in Nature and Humanity* içinde, ed. Stephen R. Kellert ve Timothy J. Farnham (Washington: Island Press, 2007), 7.

[349] Gözde Aynur Mirza, *Yeni Dinselleşme Eğilimleri ve Maneviyat Arayışları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2018), 280-281.

kendi inanç düşüncelerine uygun düşen bir anlayıştır. Katılımcılar da hayvanların insanlardan farkının olmadığını belirtirken hem kendi inançları hem de bilimsel bilgileri birleştirerek açıklama yapmışlardır.

> Biraz Kuantum fiziği kaynaklarından da edindiğim, kendi kalbimde ruhumda da hissettiğim, ben hiçbir farkımızın olmadığını biliyorum, düşünüyorum demiyorum. Zaten bunu bilim de söylüyor. Yani bizim ağaçlarla aramızda bir genom sadece bir genom, ve genom dediğimiz şey de atomun etrafındaki çekirdeğin zarının oluşturduğu bir şey. Atomdan bile daha küçük bir parça. Hayvanlarla da aramızda hiçbir fark yok. Sadece dna dizilimimiz farklı ve o kadarcık dizilim farkı onların fiziken başka bir forma, bizim de başka bir şekilde forma bürünmemize neden oluyor. (Müge Hanım, 42)

> Ben, ben dahil siz dahil içtiğim su dahil her şeyin bir olduğuna inanıyorum. Her şey bir. Hiçbir şey birbirinde ayrı değildir. Bilim adamları da bunu son zamanlarda çok güzel anlatıyorlar. Dolanıklık teorisi ile paralel evrenler ve kalp matematiği enstitüsünün atom saatiyle ölçtüğü fotonların birbirlerin kilometrelerce uzağa gidip, birbirlerinden haberleri yokken aynı davranışları sergilemesinin ölçülmesinin sonucunda çıkan sonuçlar… Bilim bu yüzden de çok önemli çünkü bizim alt taraftan başka bir frekanstan almaya çalıştığımız bilgileri bilim adamları pat diye sayılarla formüllerle açıklayınca her şey cuk cuk cuk yerine oturmaya başlıyor. (Mert Bey,36)

Bilim, davranışların diğer yaşamlar üzerindeki etkisini anlamaya yönlendirirken, bu bilginin farkında olmak bireyleri manevi sonuçları olan seçimlerle karşı karşıya bırakmaktadır.[350] "Daha çok bilimsel olarak yaklaşıp insanların acıyı hissedebilmesi gibi hayvanların da acıyı hissetmeleri üzerinden veganlığı değerlendiriyorum. Bilimsel açıdan yazılanları okuyarak görüşlerimi şekillendiriyorum." (Emre Bey, 34)

2.3. Din ve Maneviyat Tutumları

Katılımcıların ifadeleri doğrultusunda veganlığın farklı açılardan manevi unsurlar barındırdığını gördük. Çalışmanın bu kısmı ise bu maneviyatın nasıl bir maneviyat olduğunu anlamaya yöneliktir. Bunun için ilk olarak katılımcıların maneviyat ve din kelimelerinin onlar için ne anlama geldiğini, ardından din ve maneviyat yönelik tutumlarını öğrenmeye çalışacağız.

Katılımcılara maneviyat kelimesinin onlar için ne anlama geldiği sorulduğunda verilen cevapların hemen hepsinde maneviyat kelimesini olumlu şekilde açıklayacak

[350] Farnham ve Kellert, "Building the Bridge," 7.

tanımlara veya kelime gruplarına rastlanmıştır. Yalnızca iki katılımcı maneviyat kelimesini tam olarak bilmediklerini dile getirmiştir. "Maddi olmayan değerler mi bilmiyorum." (Buğra Bey, 24), "Bu konulara çok uzağım galiba, bilmiyorum. Kelimeyi söylediğimde pek bir şey gelmiyor aklıma." (Utku Bey, 22)

Diğer katılımcılar ise maneviyatı genellikle "hayatı anlamlandırma" "iyilik yapmak", "iç huzur" "his ve duygular", "değerler" "iç yolculuk" gibi ifadelerle açıklamışlardır. "Bence maneviyat, görünenin ardındaki görünmeyendir. Bir anlam belki, belki bir yol, belki bir his; ama mevcut olanın ötesi..." (Adnan Bey, 43), "Maneviyat kişinin içsel yolculuğudur." "İçinde barındırdığı inançtır, duygulardır. İç dünyasıdır aslında insanın." (Leyla Hanım, 28), "İç huzur bence. Gerçekten kendinden memnun olması insanın." (Başak Hanım, 24), "Maneviyat, insanın iç huzurunu bulması için sarıldığı değerler aslında." (Nuray Hanım, 59) "Maneviyat denilince aklıma duygular geliyor, iyilik yapmak geliyor." (Emre Bey, 34)

> Maneviyat, manadan geliyor anlamdan geliyor zaten. Anlamlandırabilmektir yaptığınız her işi, en küçük zerreyi bile anlamlandırabilmektir ve o anlama göre yaşayabilmektir. Ve hayatınızı düzenleyen bir şeydir aslında maneviyat. (Tuğba Hanım, 29)

Katılımcılara din kelimesinin onlar için ne anlam ifade ettiği, dinin hayatlarında nasıl bir yere sahip olduğu sorulduğunda ise üç farklı yönelim ortaya çıkmıştır. Bu yönelimler katılımcıların nasıl bir maneviyata sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Birbirinden farklılık arz eden bu maneviyat anlayışları dini maneviyata sahip olanlar, din dışı maneviyata sahip olanlar ve dini çoğulcular başlıkları altında incelenecektir.

2.3.1. Dini Maneviyat Anlayışına Sahip Olanlar

Dini, yaşamının kuvvetli bir parçası olarak görenler ve Müslüman olduğunu dile getiren katılımcılar mevcuttur. Bu gruba dâhil bir katılımcı dini bağlılığını şu şekilde ifade etmektedir: "Din, Allah'ın bize verdiği bir nimet. Bizler de çok şükür Müslümanız. Tamamen bütünleyici bir noktada benim için din noktası. Tamamen Allah'a bağlılık ve teslimiyet diyeyim." (Naci Bey, 29) Bir başka katılımcı yine Müslüman olduğunu belirterek din kelimesini olumlu anlamda kullanmaktadır.

> Din bir yaşayış biçimidir. Hayatını organize edebilecek bir yaşayış bir biçimidir… Müslümanım. Dua ediyorum. Çokça ediyorum. Dua etmekten çok keyif alıyorum. Benim için çok özel anlar o anlar. İbadet düzenli yapmasam da yapmaya gayret ediyorum. (Sude Hanım, 28)

Maneviyat için kullanılan "hayatı anlamlandırma" ifadesi bir katılımcı tarafından din için de kullanılmaktadır.

> Din, bence yaşayışı çıldırmadan yönetmek için benimsenebilecek ve parçası olunabilecek kendini yalnız hissetmeyeceğin manevi desteği daima bulabileceğin soruların üzerine düşünürken seni olabildiğince tatmin edecek bir cevaba yaklaştırabilecek bir inanç sistemidir. Ben kendimi Müslüman olarak tanımlıyorum. İbadet ediyorum. Dindarlık düzeyimi belirtemem belki ama kendimi manevi olarak iyi hissedeceğim düzeydeyim. (Nihal Hanım, 26)

Aynı katılımcılara "Maneviyat sizin için ne anlama gelmektedir?"sorusu yöneltilmiş ve katılımcılar sırasıyla şu cevapları vermişlerdir: "Benim için maneviyat bütünün hayrına yaşamak. Doğaya hiçbir şekilde, hiçbir canlıya ve doğaya zarar vermeden, yüce Allahın bize göstermiş olduğu, o güzel yoldan devam edebilmek..." (Naci Bey, 29), "Çok muhtaç olduğum bir anda ruhumu fereha kavuşturan o an o dua." (Sude Hanım, 28) Bu katılımcılar maneviyatı, dini bağlamlara bağlı kalarak açıklamışlardır.

Katılımcılar maneviyat için bir dine bağlılığın zorunlu olmadığını dile getirmişler ancak kendi dinlerinin kendi maneviyatlarına etkisini açıkça belirtmişlerdir.

> Maneviyat, öğrendiğimiz ve yorumladığımız tüm duygular. Bu zamana kadar sorduğumuz ve cevap aradığımız veya cevabını bulduğumuz tüm sorular, yaşadığımız tüm olaylar…Manevi bir noktaya erişmek için bir din sistemini zorunlu görmüyorum. Ama insanın kendine yakın bulduğu ve benimsediği bir din sisteminin bunu kolaylaştırabileceğini düşünüyorum. Ben inandığım ve benimsediğim için din beni maneviyata yakınlaştırıyor (Nihal Hanım, 26)

Müslüman olduğunu ve ibadet ettiğini belirten bir başka katılımcı da dinin maneviyatla zorunlu olmasa da bir ilişkisi olduğunu kendi hayatı üzerinden açıklamaktadır. "Dini olmayanın maneviyatı olmaz diye bir kural yok. Maneviyat, bireyin kendi, vicdanıyla, aklıyla kalbiyle alakalı bir durum. Tabii ki inandığınız dine göre, yola göre bu sizde farklı bir maneviyat geliştiriyor." (Tuğba Hanım, 29)

Bu katılımcılarda din ve maneviyat arasında belirgin bir çizgiye rastlanmamaktadır. Dini inançları, dua veya ibadet gibi eylemleri maneviyatlarının bir kaynağıdır. Din ve maneviyat iki ayrı olgu olarak değil, birbirlerinin tamamlayıcısı olarak

görülmektedir. Ancak görüşme yaptığımız katılımcıların büyük çoğunluğu bu düşünceyi paylaşmamakta olup, din ve maneviyat arasındaki gerilime dikkat çekmektedir.

Dini maneviyata sahip olan katılımcıların hepsi Müslümandır ama Müslüman olmak dini maneviyata sahip olmayı zorunlu kılmamaktadır. Nitekim Müslüman olduğunu belirten iki katılımcıda dini maneviyata ait olduklarını belirten bir ifadeye rastlanmadığı gibi tam tersi din dışı maneviyata yakınlık gözlemlemlenmiştir.

2.3.2. Din Dışı Maneviyat Anlayışına Sahip Olanlar

Yukarıda belirtildiği gibi dini maneviyatlarının kaynağı ve tamamlayıcısı olarak gören katılımcıların aksine, din ve maneviyat arasında bir gerilim hatta uçurum diyebileceğimiz kadar zıtlıklar ve farklılıklar gören diğer bir katılımcı grup mevcuttur. Ateist katılımcılar için din, insanların kurguladığı bir olgu olarak görülmektedir. "İnsanoğlunun açıklama getiremedikleri ve korktukları doğal fenomenleri üstün bir güce atfetmek için tanrı kavramını yarattığını inanıyorum." (Nil Hanım, 37)

> Din, insanlığın özellikle ilk insanlıktan var oluş kısımdan anlamlandıramadığı bir gücün olduğu yani anlamlandıramadığı şeyler olduğu zaman bunun başka bir güç tarafından oluştuğunu düşünmesi ve o güce bağlılığını göstermek için oluşturduğu bir sistemdir aslında. Şimdi biz günümüzde olup biten çoğu şeyi bilimle açıklayabiliyoruz geldiğimiz noktadaki teknolojik verilerle. Tabii ki anlamlandıramadığımız şeyler de var ama anlamlandırabildiğimiz şeyler de var. İlk insanlık bir şimşek çaktığında, bir yıldırım düştüğünde bir deprem olduğunda bunların neden olduğunu bilmiyorlardı. Bunların ilahi bir güç tarafından yani kedilerinden daha güçlü bir varlık tarafından oluşturulduğunu düşünüyorlardı. (Leyla Hanım, 28)

Katılımcıların dine karşı mesafeli duruşlarının farklı sebepleri göze çarpmaktadır. Bir katılımcı, modern toplumla birlikte görünürlük kazanan, insan hakları ve kadın hakları gibi değerler ile dini bakış açısının uyumsuz olduğunu düşündüğü için dinden vazgeçtiğini belirtmektedir.

> İnandığımı söylediğim kitabı okuma kararı aldım. Zaten içerik olarak da benim eşitlik, kadın hakları, adalet anlayışıma uyma ihtimali yoktu. Önce kitaba ve peygambere inanmaktan vazgeçtim, bir süre sonra da tanrıya olan inancımdan. (Nil Hanım, 37)

Dine karşı mesafeli oluşun bir diğer sebebi de dinin gerekliliklerin mantıksız, şekilsel ve baskıcı olarak görülmesidir. Dini kurallar bireyin özgürlüğünü kısıtlayıcı olarak yorumlanmaktadır.

> Dinlerin de çok bana göre olduklarını düşünmüyorum. Bu kadar kalıpsal kurallar ve temelde zaten eleştirilemez ve dogmatik bir yapıya sahip olması benim gibi daha mantıksal şeylere yatkın insanlar için çok uygun değil. O yüzden bir dine sığınmak yerine insanın kendine sığınmasının daha yeterli olduğunu düşünüyorum. Öbür dünyayı çok fazla kafaya takıp da hayatımı yaşamak istediğim şekli kısıtlayacak bir şeye adamak bana çok mantıklı gelmiyor açıkçası. Ben saçlarım açık gezmek istiyorsam gezebilmeliyim. Ya da beş vakit namaz kılmak belki bana göre çok uygun bir şey değil. (Leyla Hanım, 28)

Bireylerin din hakkındaki bu tutumları onların maneviyatları hakkında da fikir sahibi olmada önemli ipuçları vermektedir. Nitekim kurumsal dinin birey için kısıtlayıcı olduğu düşüncesi modern anlamda maneviyatın temelini oluşturmaktadır. Bu anlayışta maneviyat bireyin kendi iç gücünü keşfetmesi açısından pozitif olarak görülürken, dinin kurumsal yanıyla baskılayıcı ve negatif olarak görülmesi söz konusuydu. Katılımcıların da bu anlayışı destekler nitelikte ifadelerine rastlamak mümkündür. Din ve maneviyatın birbirine zıt, iki farklı alan olarak gören katılımcılar, bu görüşlerini dinin şekilsel olması maneviyatın ise içten ve saf olmasıyla açıklamaktadırlar. Katılımcılara göre, dindeki ibadetler ve kurallar maneviyatın içtenliğinin ve saflığının önüne geçmektedir.

> Din ve maneviyatı çok iç içe bir şey olarak görmüyorum. Maneviyatı daha saf bir şey olarak görüyorum. Dini biraz daha çıkar olarak görüyorum. Çünkü dinde şunları şunları yaparsan bunları yaşarsın, şunları şunları sağlarsan böyle yerde yaşayacaksın sağlamazsan şöyle yerde yaşayacaksın gibi bir şey var en basitinden. Ben mesela daha çok tanrı nedir diye sorguluyorum ama insanların daha çok ben şöyle davranayım öbür türlü cehenneme gideceğim diyor. Maneviyat daha özel bir şey. Benle o güç arasında hiçbir şey yok. (Burak Bey, 34)

Geleneksel dinlerde yüce güçle olan ilişkiyi güçlendirici bir konumda görülen ibadetler, din dışı maneviyatta tam tersi bir fonksiyon göstermektedir. Kişinin kabul ettiği güç her ne ise ona doğrudan ulaşmak önemli kabul edilmektedir. İbadetler "gerçek" maneviyatın önünde bir engel olarak görülmektedir. Müslüman olduğunu belirten ama İslam'ın kurumsal yapısına karşı tavır alan bir katılımcı da bunu tekrarlamaktadır.

> Dinin maneviyatla ters bir ilişkisi var. Maneviyata sahip olanların çoğu dinin maddesel koşullarıyla ilgilenmezler. Namaz kılsa ne olur, kılmasa ne olur?

> İnsan geliştikçe tekâmül ettikçe, kendini irşad ettikçe yani müritlikten mürşitliğe doğru yol aldıkça, insanı kâmil yolunda ilerledikçe gösterişleri bırakır, göstermelik şeyleri bırakır… Ben din ve imanı ayırırım. Din daha çok okuldur aslında. Kurum olarak baktığında din okuldur. Fakat ben dinden çok imanı önemserim. Amentüden yana bir insanım, din kurumunun şu anki kullanılış biçimiyle işlevi bitmiştir. İşlev olarak zarar vermektedir. İnsanoğlunun varoluşuna zarar vermekte. (Vedat Bey, 65)

Din ve maneviyatı iki ayrı kutup olarak gören katılımcılar temel olarak dinin kurumsallığının zarar verici olduğunu ve esas olanın maneviyat olduğunu belirterek kendilerini dinden uzak bir maneviyata yakın durduklarını göstermişlerdir. Din karşısında esas olanın maneviyat olduğunu belirten katılımcılar da benzer şekilde esas olanın "iyi bir insan olmak" olduğu şeklinde yorumlar da bulunmaktadır. Dini inancın değil asıl olanın iyi bir insan olduğunu belirtmek "din" ve "iyilik" olarak iki zıt kategori oluşturmaktadır. Bu tarz bir düşünce, dinin özünde kötü olduğunu, asıl iyi ve doğru olanın din dışı bir alanda var olduğunu dile getirmektedir. Dinin kötü olarak görülmesi ahlakın da dine ait olmayan bir alanda mevcut olduğu düşüncesini beraberinde getirmektedir. Bu sebeple daha önce teorik olarak yer verdiğimiz seküler ahlak düşüncesini katılımcıların ifadeleriyle yeninden ele almak gerekmektedir.

2.3.2.1. Seküler Ahlak

Yukarıda belirttiğimiz gibi esas olanın din değil maneviyat olduğunun esas olanın dindar değil "iyi bir insan olmak" olduğu şeklinde tekrar yorumlayabiliriz. Kendini atesit olarak tanımlayan iki katılımcı, iyi insan olmak için dini bir şart olarak görmemekle kalmayıp, dinin kendisinin kötülük getirdiğini dile getirmektedirler. "Din yüzünden neler olduğunu görüyoruz, savaşlar çıkıyor, insanlar ölüyor…" (Nuray Hanım, 59)

> Bence din çok gerekli değil gereksiz. Benim düşünceme göre dini insanlar yaratmış. Yukarıdan bir şeyler inmiş filan ben ona zaten inanmadığım için herhangi öyle bir kanıt da görmediğim için… Böyle iyi bir Müslüman iyi bir Katolik iyi bir Yehova şahidi olacağına bence iyi bir insan olmak lazım. Dinlerin hiç ahlak getirdiğine inanmıyorum; asıl dinlerin ahlaksızlık yaptığını ben bilirim. Ahlak diye bir şey yok kesinlikle. Ben ahlaktan yanayım." (Turgut Bey, 50)

Ahlakı dini alanın dışında gören seküler ahlak için, Tanrı'nın varlığından bağımsız olarak, eylemin zarar vermesi onu ahlak dışı olarak tanımlamak için yeterlidir.

Başka bir ifadeyle başkalarına yönelik zararı dikkate alan ahlak anlayışı seküler bir anlayıştır.[351] Seküler ahlak anlayışı kendisini Müslüman olarak tanımlayan bir katılımcının ifadelerinde de göze çarpmaktadır.

> Namaz kılmanız beklenir sizden Müslümansanız ama ben Allah'a yaklaşmanın tek yolunun namaz kılmak olduğunu düşünmüyorum. Bir tarafta hırsızlık yapan, hayvanlara, insanlara kötü davranan bir insan var ama namaz kılıyor. Ben bu insanın sırf namaz kıldığı için Allah katında daha iyi bir yerlere geleceğini düşünmüyorum. Bence asıl din, insanın vicdanı olmalı. (Canan Hanım, 21)

Din ve dinin gereklilikleri ile iyi bir insan olmak sıklıkla karşı karşıya getirilmiş, ahlaklı olmak dinin gerekli olmadığı düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Yaratıcı'nın varlığına inanan ancak bir dine mensup olmadığını belirten bir katılımcı da bunu dile getirmektedir.

> Sen kendi kendini dizginleyebilirsen kendi içinde ahlakını edinebilirsen bunları uygularsan herhangi bir dine mensup olmana gerek yok. Keşke herkes kendi içinde kendi ahlakını edinse de böyle bir şey kalmasa. Ben yaratıca güce inanıyorum sadece onun şunları söylediğine inanmıyorum: İçki içmeyeceksin, açık giyinmeyeceksin… Bunlarla ilgili yorum yaptığına inanmıyorum. Temel bizden beklediği davranışlar var. Onlar da ama vicdanla alakalı meseleler. İyi bir insan olarak tekamülünü tamamlamak gerekiyor. Dinler de bunu söylüyor aslında ama namaz kılacaksın oruç tutacaksın kapanacaksın diyor…. Ben o şekle Kuran Kursuna giderken de inanmıyordum. Temelinde benim iyi insan oluşumun saçımın şekliyle bir alakası yok. Temel amaç iyi bir insan olarak tekâmülünü bu şekilde tamamlamak. (Oya Hanım, 40)

Benzer ifade herhangi bir dine mensup olmayan ve aynı zamanda yaratıcı gücün varlığına da inanmayan başka bir katılımcı tarafından da tekrar edilmektedir.

> Ben aklıma mantığıma yatmayan şeyleri çok tasvip etmiyorum. Temelde her dinin de özünde olan bir şey var aslında iyi insan olmak ve kötülükten uzak durmak. Bunu sağlayabildiğimiz sürece de bir dinin kuralları içerisinde de barınmamıza gerek yok. Ben iyi bir insansam bu bana kendimi iyi hissettiriyorsa yani bir kötülüğün altında ezilmiyorsam, zaten sığınacak bir yere ihtiyacım yok. Kendi içimde zaten huzurlu ve mutluyumdur. Bu yüzden bir dine bağlanmak yerine kendi iç dünyamı ilerletmek, kendi iç dünyamda huzura sahip olmak bana daha mantıklı geliyor. (Leyla Hanım, 28)

[351] Walter Sinnot-Armstrong, *Tanrısız Ahlak?*, çev. Attila Tuygan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 81.

Katılımcıların ahlakı dini alanın dışında ayrı bir alan olarak görmeleri vegan olmalarıyla da yakından ilgilidir. Vegan olmak bu dünyaya ait bir ahlakı benimsemenin önemli bir göstergesidir. Ekolojik sürdürülebilirlik bölümünde ele aldığımız gibi katılımcılar için, içinde yaşadığımız gezegenin, onun içinde yaşayan insanlar ve hayvanların iyiliği için en doğru tercih vegan olmaktı. Ancak vegan olmak bir tercihin de ötesinde ahlaki bir sorumluluk ve görev olarak dile getirilmektedir. Bir katılımcı bu görevini "Veganlık bir şey sağlıyorsa hayvanlara sağlıyor. Ben de bir nevi görevimi yapmış oluyorum. Şu an hayatımın sorgulanamaz bir parçası gibi vegan olmak." (Emre Bey, 34) ifadesiyle söylerken benzer şekilde başka katılımcı vegan olarak tüm hayvanların kurtulmadığını ama ahlaki olarak kendi üzerine düşeni yaptığını dile getirerek veganlığın görev ahlakı olarak gördüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

> Ahlaki davranışlar sadece insanlara yönelik olarak düşünülüyor ama insan dışı varlıkların da buna dâhil olabileceği düşünülemiyor. Ben vegan olduğum için iyi bir şey yaptığım düşüncesini merkeze alıyorum. Ben bir taş attım ve şimdilik bu kadar hayvanı kurtarabiliyorum. Ben kimseye zarar vermiyorum. (Nuray Hanım, 59)

Doğa ve dünya üzerindeki yaşam, doğası gereği iyi olanı temsil etmektedir. Doğa, insanın ona değer verip vermemesinden bağımsız olarak, kendi içinde bir değere sahiptir.[352] Katılımcılar doğa ve dünya üzerindeki yaşamın iyiliğine uyumuna dikkat çekerken, insanı bu iyiliğe ve uyumu tahrip eden, kötü olarak konumlandırır.

> Biz zekâmızı gücümüzü doğrudan iyiden faydalıdan kullanmak yerine hep daha kötüden kullanıyoruz. Bu yüzden doğaya çok fazla zarar veriyoruz, hayvanlara diğer canlılara çok fazla zarar veriyoruz. Bitkilere bile zarar veriyoruz. Sırf rant uğruna yakılan bir sürü yer var doğal bitki örtüsünü mahvediyoruz. İnsanlık o yüzden bu genel ilişki içerisinde hiç olması gereken ve ilerlemesi gereken bir yönde ilerlemiyor. İnsanlık harici yani dünyadan insanlığı çekin doğa çok rahat yolunda ilerler. Hayvanlar bitkiler doğa dünya çok daha olması gerektiği gibi ilerler. Biz sürekli doğanın düzenine çelme takıyoruz aslında.(Leyla Hanım, 28)

> Doğada dünyada insan dışı tüm hayvanlar ve doğanın ilişkisi tamamen etik bir çerçevede yürüyor. Doğanın aslında bizim müdahalemiz dışında mükemmel bir düzeni var. Çok inanılmaz güzel bir dengesi var. Fakat ben bu dengenin içinde insanı denge bozan olarak görüyorum. Çünkü her anlamda yani doğayı katlediyoruz aynı zamanda hayvanlarında yaşam alanlarını

[352] Haydn Washington vd., "Why ecocentrism is the key pathway to sustainability" *The Ecological Citizen* 1, no. 1 (2017): 37.

> katlediyoruz yani iki şeyi birden katlediyoruz. Onun dışında bencilliğimiz açgözlülüğümüz ve doymak bilmeyen iştahımız…(Melike Hanım, 29)

Veganlık da özü gereği doğa gibi "iyi" olanı temsil etmektedir. Bir katılımcı bunu veganlığın amacı çerçevesinde dile getirmektedir: "Veganlık gerçekten iyi bir amaç iyi bir niyet taşıyor. Yani yok etmeye karşı, öldürmeye karşı, düzeni bozmaya karşı bir bakış açısı olduğu için olumsuz bir amacı ya da niyeti olduğunu düşünmüyorum." (Gökçe Hanım, 28)

İnsanın doğanın düzenini bozan bu kötücül tavrı ancak vegan olarak düzelebilir. Tıpkı asli günahla doğan insanın vaftizle arınması gibi katılımcılar da vegan olduktan sonra manevi arınma ve iç huzur bulduklarına dikkat çekmektedirler. Bir katılımcı veganlık ne vadediyor sorusuna verdiği cevapla veganlığın doğru ve temiz bir yol olduğunun altını çizmekte ve bunun da manevi açıdan iyi hissettirdiğini söylemektedir.

> Bireye bence kesinlikle etik yolda tertemiz bir gelecek vadediyor. Diğer mücadeleleri peşinde barındırdığı için yani biz temelinde hayvanın özgürleşmesini ve haklarını savunurken diğer hak mücadeleleri de peşinden geliyor. Yani tamamıyla böyle bir paket halinde bireyin doğrudan önüne sunuluyor. Vegan olduğunuzda tüm bu şeyleri sağlamış oluyorsunuz ve bunun nihayetinde daha mutlu, daha huzurlu, vicdani olarak daha rahat oluyorsunuz. Ya da doğruyu yaptığınıza inanıyorsunuz zaten bir insan doğrunun yolunda sürekli bir şeyler yapmaya çalışır ve vegan olarak bunu sağlamış oluyorsunuz bir noktada (Utku Bey, 22)

Veganlığın diğer hak mücadelelerine de içkin olması veganlığın çoğulcu bir yönü olduğunu gösterebilir. Ancak diğer taraftan katılımcıların veganlığı tek doğru yol olarak görmesi, ekolojik kurtuluşun sadece veganlıkla mümkün görülmesi dışlayıcı yönünün de olabileceğini göstermektedir. Davie, din dışı fundamentalizme örnek olarak hayvan hakları savunucularını örnek göstermiş ancak bunun tüm hayvan hakları savunucuları için değil, siyah ve beyaz gibi katı çerçevelerle ile hareket eden ve yüce gördükleri bir amaç için çevrelerine zarar verebilecek çok küçük bir azınlık için geçerli olabileceğini belirtmiştir.[353] Bu araştırmada, Davie'nin bahsettiği gibi fanatik düşünceleri olan bir katılmcı olmasa da veganlığın seçilmesi gereken doğru yol olduğuna çok fazla

[353] Grace Davie, *The Sociology of Religion* (Los Angeles: Sage Publication, 2007), 198

değinilmiş ve dini dışlayıcılıktaki gibi hakikatin kendisinde olduğuna dair bir izlenim bırakmıştır.

2.3.3. Dini Çoğulcular

Dini inanca sahip olan 6 kişi, dini inanca sahip olmayan 16 kişinin yanı sıra, çalışmamızda tek bir dini inanca bağlı olmak yerine tüm dinlerin hakikatin birer parçası olduğunu savunan 3 katılımcının varlığından da söz etmek gerekmektedir. Bu anlayışa sahip katılımcılar, tüm dinlerin hemen hemen aynı mesajı verdiğini vugulamaktadır.

> Bir dine mensup yani bilmiyorum çok ayrıştırıcı geliyor bana. Ben kendimi Allah'a yakın olarak görüyorum. Yani İsa'yı çok seviyorum, Musa'yı çok seviyorum, Muhammed'i çok seviyorum, Ali'yi çok seviyorum. Kişna'yı çok seviyorum. Hepsini de kendime yakın buluyorum aradığım anlam açısından. Ama pratiklere bakıldığı zaman hepsinin subjektif olduğunu düşünüyorum. Nasıl ki bir akıllı telefonun sürekli güncellenmesi gerekiyor, belli dönemlerde dinlerin de bu güncellemeler olduğunu düşünüyorum. O yüzden aslolan şey en temel şey Allah'ın yarattığı her şeye saygı duymak ve sevmek yani. (Müge Hanım, 42)

Bazı katılımcılar için, bir din seçip ona tüm öğretileriyle bağlı olmak gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Kişi farklı dinlerden farklı anlayışları birleştirerek kendine özel bir maneviyat inşa edebilmektedir.[354]

> Bütün dinlere tabiiyim. Ne kadar inanç ne kadar din ne kadar mitolojide adı geçen şey varsa hepsine beni tabii olarak görebilirsiniz. Bir gün kütüphanemden yirmi tane kitap indirdim farklı ekollerden. Bunun içinde Mesnevi de vardı Neale Walsch'ın Tanrıyla Sohbet'i de vardı işte Küçük Prens de vardı. Böyle yirmisine yukarıdan bakıyorum en sevdiğim kitaplar. Dedim ki bunların hepsi aynı şeyi anlatıyor, sadece kaynağa giden yolda o coğrafyaya o bölgeye onların anlayacağı dilden gönderilmiş mesajlar. Bu resim de olabilir, müzik de olabilir, bir çocuk kitabı da olabiliri spiritüel bir kitap da olabilir, bir bilim kitabı da olabilir ama ortak dili kullanıyorlar. Bunu fark ettikten sonra benim için hepsi hem hiçbir anlam ifade etmemeye başladı hem de çok anlam ifade etmeye başladı. (Mert Bey, 36)

Bir katılımcı eskiden ateist olduğunu ancak şu anda oldukça dindar olduğunu belirtmiş ama bu dindarlığını tek bir din üzerinden değil dinlerin özünde iyiye yönelttiği gerçeğine dayanarak açıklamıştır.

---

[354] Düzgüner, *Maneviyat Algısı*, 175.

> Çok inançlı bir insanım. Maneviyatım çok güçlü artık. Çok dindar olarak tanımlayabilirim kendimi. Müslüman olarak olmasa bile. Bütün dinlerin benzer şeyleri söylediğini düşünüyorum. Ayrıştıran her şeye karşıyım. Ayrıştıran her şeye karşı olduğum içinde isim isim, din din böyle insanların bölünmesi hoş gelmiyor bana, çok tehlikeli geliyor. Ben o kısmına karşıyım. Bildiğimiz büyük dinlerin pratikteki yarattığı şeyi çok kötü buluyorum. Gerçek din bu değil. Hepsini okuyorum, hepsinde zaten benzer şeyler var. Hepsinde insanı iyiye güzele yönlendirmeye çalışan tanrı var. Hangi dine mensup olduğumuz önemli değil. Ben bütün dinlere mensubum diyorum. Hani bir tanım koymuyorum. Düzenli meditasyon yapıyorum mesela. Her anımı gerçekten ibadet gibi yaşıyorum yani. Her an iletişim halindeyim. Din bence böyle bir şey. (Defne Hanım, 34)

Din dışı maneviyatın karakteristiklerinden biri, tarihsel ve biçimsel olarak farklı düşüncelerin ve eylemlerin birleştirilmesiydi. Bir katılımcı bu eklektik düşünceyi benimsediğini göstermiştir.

> Daha yakın hissettiğim bir inanç diyebilirim tasavvuf için. Ama aynı şekilde yoga felsefesi için de onu düşünüyorum… Nasıl ki namaz, namazın sonundaki hedefi duayla bir olmak, daha doğrusu o birliğe varmaksa, yogadaki temel hedef, temel varılacak nokta da oyken tamamen fiziksel bir fitness vs. durumuna dönmüş. Benzer yol haritaları, hepsinde de temel şey birlik inancına, hiçbir şeyin senden aşağı ya da düşük ya da yüksek olmadığı temeline dayanıyor. Namaz baktığın zaman tam bir yoga pratiği. Yani çok benzer hareketler var (Müge Hanım, 42)

Aynı katılımcı, manevi yönünü geliştirmek için oruç tuttuğunu dile getirmiş ama bu orucun Ramazan orucu gibi olmadığını açıklamıştır.

> Geçen sene oruç tutuyordum ama bildiğimiz Ramazan ayındaki oruç gibi değil. İlk 48 saatlik orucumu tuttuğum zaman çok büyük farkındalıklar yaşamıştım. Uyandığın zaman kahve içmek istiyorsun yok diyorsun. Sigara kullanmak istiyorsun, yok diyorsun. İşte yemek… ve bitmiyor. En son şu noktaya geliyor, güdülerin harekete geçiyor. Bir şekilde cinsel iletişim isteği, o da yok diyorsun o zaman hadi birilerini ara diyor telefon açıp belki de dedikodu yapmak istiyorsun. Yani bir şekilde egonun karanlık bir kutu gibi orada durduğunu ve jeton beklediğini fark ediyorsun. En son en iyisi uyuyayım ve zaman geçsin diye bir duruma geliyorsun. Bu sefer de uykuya bir türlü dalamıyorsun tam daldığın anda beden seni dürtüyor ve diyor ki ben yok oluyorum ben ölüyorum hadi bana bir şey ver, bir şey ver. Bu benim için büyük bir pratikti. Önemli bir pratikti maneviyat anlamında. Egomla aramdaki mesafenin ne kadar yapışık olduğunu o oruç zamanında fark etmiştim. (Müge Hanım, 42)

İbadetlerin sınırların kayganlaşması kendini Müslüman tanımlayan Vedat Bey'de de görülmektedir.

> Ben kendi ibadetimi kendim yapıyorum. Ama namaz biçiminde yapmıyorum. Namazı nadir zamanlarda şükür namazı gibi 2 rekatlık çok nadir zamanlarda, cumaya giderse arkadaşlarım Cuma farz olduğu için kılıyorum. Namaz tabii insanın miracıdır, o miraç meditasyonla aynı şeydir bir yandan. Dua ediyorum, ibadet ediyorum, medistasyon yapıyorum. (Vedat Bey, 65)

Bu gruptaki katılımcılar, dine referanslarını eksik etmese de, dini çoğulcular için din aynı mesajı taşıyan inanış ve düşüncelerden yalnızca biridir. İbadetler yorum katılmaya oldukça müsattir. Bu gruptaki katılımcıların kategorik düşünceden daha uzak ve maneviyatlarının da daha esnek olduğu söylenebilir.

Katılımcıların dini görüşlerindeki farklılıklarının vegan olmalarında nasıl bir yere sahip olduğunu görmek için din ve veganlık konusuna da yer vermek gerekmektedir. Nitekim dinler, veganlıktan da önce adaletin ve ahlakın temsilcisi olduklarını iddia etmekteydi. Hem dinin hem de veganlığın savunduğu fikirler, en azından adalet ve ahlak konusunda, hemen hemen aynı iken birbirlerine nasıl bu kadar ters düşebiliyor? Ya da gerçekten ters mi düşüyor? Bu soruya bir sonraki bölümde yanıt bulmaya çalışılacaktır.

2.4. Din ve Veganlık

Veganlık yaygınlaştıkça ya da veganlığın detaylarını öğrendikçe kendimize "Veganlık tıpkı bir din gibi" demiş olabilir ya da bu söylemle daha sık karşı karşıya kalmış olabiliriz. Konuya ilgisi olanlar "Din ve veganlık birbiriyle çelişir mi?" gibi sorulara en azından bir blog yazında denk gelmiştir. Din ve veganlık başlığı altında çok basit ama cevaplarıyla da bir o kadar dallanıp budaklanan bir sorunun cevabını arıyorum: Din ve veganlık nasıl bir bağa sahip? Bu sorunun katılımcıların maneviyat anlayışlarını anlamada da önemli bir yol gösterici olacağına inanıyorum. Nitekim din ve maneviyat birbirine zıt olarak görülse de birbirleri hakkında çok fazla şey söyleyebilmektedir.

Din ve veganlık ilişkisini katılımcıların görüşleri doğrultusunda şekillenen iki kategori etrafında incelemek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki din ve veganlığın birbiri ile çelişkili olduğu düşüncesidir. İkincisi ise din ve veganlığın birbirini destekleyici olduğu yönündeki görüştür. 6 Müslüman katılımcının hepsi din ve veganlığın birbiri ile uyumlu olduğunu düşünmektedir. Aynı şekilde ilk olarak din ve veganlığı birbirine karşıt

olarak gören görüşe, daha sonra din ve veganlığın uyumuna dikkat çeken katılımcıların fikirlerine yer verilecektir.

2.4.1. "İlkel" ve "Gelişmiş" İkiliğinde Veganlık

Veganlık ve din ilişkisinde, en basit haliyle, dini öğretilerdeki kurban pratiği ile vegan yaşamın gereklilikleri arasında uyuşmazlık göze çarpmaktadır. Ancak veganlık ve dinin çelişkili olduğuna dikkat çeken katılımcıların bir kısmı, çelişkinin de dışında, kurbanı "doğru bir pratik" olan veganlığın önündeki "ilkel" ve "aşılması gereken" bir sorun olarak görmektedir.

> Hayvan kesmenin hayvan kesip yemenin artık çok ilkel bir durum olduğunu algılayan biri zaten Müslüman olamaz, otomatikman devre dışı kalıyor. Diğer dinlerde de var hayvan kesmeler. Ben bunların çok ilkel kaldığını ve artık güncellenmesi gerektiğini düşünüyorum. (Nazlı Hanım, 36)

Kurban eyleminin ilkel bulunması ve bırakılması gerektiğini belirterek, aslında varılması gereken noktanın veganlık olduğunu imleyen bu ifade, modernist bakış açısıyla benzerlik göstermektedir. İnsan zihninin olgunlaşmamış bir evresini temsil eden dinin, bilim ve rasyonalite ile unutulacağını iddia eden modernist bakış açısındaki gibi, veganlık dini öğretilerin "ilkelliğinden" uzak, modernitenin vaat ettiği "ilerleyiş"te ve "gelişmişlik"te yer almaktadır.

> Veganlık benim dinden vazgeçmemi sağladı ama veganlık bir din değil; bir peygamberi yok; bir kutsal kitabı yok; ama bir yaşayış biçimi. Bana bilim emrediyor. Veganlık ve din arasında hiçbir bağ yok. Dinin yerine geçebilecek bir konu değil veganlık, bilimle ilgili bir konu. (Nuray Hanım, 59)

Benzer şekilde, din ve veganlığın aynı anda olamayacağını belirten katılımcı, dini, bilim ve veganlık arasında kurduğu pozitif ilişkinin dışında tutarak, modernizmin din ve bilim arasında kurduğu gerilimi hatırlatmaktadır.

> Hz. İbrahim'in kurban hikayesi… Benim bile yüz defa maruz kaldığım... Eğer o kurban olmasaydı erkek çocuklar kurban edilecekti. Ben şu andan bakınca bir bıçağın bir çocuğun ya da bir koyunun boğazında olması arasında fark göremiyorum. Evladını kurban etmeye çalışan bir peygamber var. Bu bize çok uzak geliyor, çok garip geliyor. Ama aynı peygamber, bir koyun kesiyor. Yarın başka bir zamanda, biz koyun kesmenin de bize uzak, garip ve yanlış geleceği zamanların olacağını düşünüyorum. (Buğra Bey, 24)

Daha önce modernizmin yıkıcı etkilerinden postmodernitenin holistik bakış açısıyla kurtulmaya çalıştıklarını ifade eden veganlar, kurban meselesinde modernizmin "daha iyiye doğru" ilerleme anlayışını benimsemişlerdir. Yukarıdaki katılımcının da ifadesinde görüldüğü gibi, tarihsel olarak veganlık açısından doğru olana dair bir ilerleme gerçekleşecektir. Kurban pratiği ise hâlihazırda bu doğrunun dışında kalmış olup, garip ve yanlış görülmektedir. William James'in teolojik düşüncenin değişimi için "Gönlünün alacak kanlı kurbanlar isteyen bir tanrı günümüzde ciddiye alınmayacak kadar zalim kabul edilecektir."[355] ifadesindeki gibi kurban isteyen Tanrı'ya olan mesafeli bir duruş söz konusudur.

Din ve maneviyat ilişkisini ele aldığımız bölümde, modernite etkisiyle, dinin kötü, maneviyatın iyi; dinin baskılayıcı, maneviyatın ise hassas olarak görüldüğü ikili kategorilerden bahsetmiştik. Veganlık ve din arasındaki olumsuz ilişkiye dikkat çeken katılımcılar da, din ve veganlık arasında keskin bir ayrım yaparak, iyi-kötü veya doğru-yanlış gibi zihinsel kategorilendirmelere giderek maneviyat anlayışlarının dinden ayrı bir iyide yani veganlıkta olacağına dair ipuçları vermişlerdir. Ancak bazı katılımcılar için durum tam tersidir; veganlık ve din ayrılmaz bir bütündür.

2.4.2. Dinin Gereği Olarak Veganlık

Veganlık ve din arasındaki uyum bölümünde aslında veganlık ve İslam arasındaki ilişkiye bakılacaktır. Bunun birinci sebebi, katılımcıların bir kısmının kendini Müslüman olarak tanımlaması, ikinci sebebi ise katılımcıların Müslüman olmasalar bile içinde yaşadıkları toplumdan ötürü İslam dini hakkında daha fazla bilgiye sahibi olmalarıdır.

Veganlık ve İslam hakkında genişleyen bir literatür olduğu açıktır. *Animals in the Qur'an* adlı eserin yazarı Sarra Tlili, İslam'ın insanı varlıkların en üstü olarak gördüğü ve yeryüzündekilerin insanlığa hizmet için var olduğu anlayışının, Kuran'da yer almadığını, Allah'ın, insanların hayvanlar üzerinde bir hâkimiyet kurmasına izin vermediğini sadece belli durumlarda belli hayvanlardan yararlanabileceklerine izin

[355] James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 343.

verdiğini yine Kur'an'a dayanarak belirtmiştir.[356] İslam'da et tüketmeye izin verilmiştir ancak artık et tüketmenin, bugün hayvanların kitle halinde yaşadığı eziyetlere, iklim değişikliğine, dünyadaki açlığa sebep olduğu ve dolayısıyla kişisel bir tercihten çıktığını, İslam âlimlerinin etin helal olması konusunda yeni bir içtihada gitmesi gerektiğini belirten çalışmalara da rastlanmaktadır.[357]

"Müslüman vegan" ikilisi dışarıdan şaşırtıcı gibi gözükse de bu ikilik gündelik hayatta kendine yer bulmaktadır.[358] Araştırmamıza katılan 6 Müslüman vegan da yukarıda bahsedilen hususlara benzer yanıtlar vermişlerdir. Hatta bir katılımcı din ve veganlığın uyumundan öte, dindar bir insanın vegan olması gerektiğini ifade etmiş ve veganlığı dinin olmazsa olmazı olarak gördüğünü belirtmiştir.

> Musa'nın on emrini bilirsin. İlk emri: "Öldürmeyeceksin". İlk emri yapmadıktan sonra hiçbir yere varamazsın istediğin kadar dindar ol günde yüz vakit namaz kıl, üç yüz gün oruç tut, hiçbir işe yaramaz can aldığın müddetçe. Kuran'ı Kerim ne diyor? Bir can alırsan, birini öldürürsen bütün insanlığı öldürmüş gibi olursun. Veganlık olmazsa olmaz yani amentünün başıdır bana göre. Önce can almayacaksın (Vedat Bey, 65)

Dinlerde merhamet ve sevginin kaynağının ilahi güç olduğu ve başkalarına aktarıldığı düşüncesi mevcuttur.[359] Bir katılımcı da benzer şekilde dine inanmanın vegan olmaya engel değil tam aksine vegan olmaya vesile olan adalet ve merhamet duygularının bizzat Yaratıcı'dan geldiğini söylemiştir.

> Çok gülünç gelecek belki ama ben Müslümanlığın veganlığa en uygun dinlerden biri olduğunu düşünüyorum. Bir arkadaşım "Sen vegan olduğunda merhametin kaynağının, adaletin kaynağının bunu sağlayamadığını düşündüğün için bu sağlamak arzusundasın. Hem Allah'a inanarak hem de kendini adaletin ve merhametin sağlayıcısı olarak göremezsin." demişti. Evet, adalet ve merhametle ilgili bir atılımda bulunma arzusu vegan olmak bir yerde. Ama bir yandan da aslında üzerine daha fazla düşününce bende şunu çalıştırdı yani benim mevcudiyetimdeki merhametin ve adaletin kaynağı ben değilim zaten, o yaratıcı. Ve ben bununla ilgili ne kadar çok şey yaparsam kendimi aşırıya kaçmadan ne kadar fazla eğitebilirsem aslında sadece o

---

[356] Sarra Tlili, *Animals in the Qur'an* (New York: Cambridge University Press, 2012), 253.
[357] Zinnira Shaikh, "Towards an Islamic Basis for Veganism," *Astrolabe: A CIS Student Research Journal* no.2 (2020): 145-146.
[358] Rahil Sheikh, "Vegan and Muslim: Why I kept my plant-based diet secret from my family," *BBC*, 15 January 2020, https://www.bbc.co.uk/bbcthree/article/861ee752-c5ab-4c03-94ed-1fb7e8aab7e2.
[359] Saroglou, "Religion, Spirituality, and Altruism," 448, doi:10.1037/14045-024.

> merhametin kaynağından biraz daha fazlasını almış oluyorum. Bunun bende mevcut olması hali zaten oradan geliyor. (Nihal Hanım, 26)

Bir başka katılımcı için veganlık dışı eylemler Tanrı'nın ilahi düzenini bozmaktadır.

> Doğa ve hayvanlar için çok şey vadediyor dünyanın geleceği için, ekolojik sorunlar için… hayvancılık sektöründe çok fazla su tüketimi var, çok fazla ısı açığa çıkıyor. Bu doğanın bütün dengesini, o Tanrı'nın yarattığı ilahi düzeni bozan, mahveden bir şey. Dünyanın, insan türünün, hayvan türünün yani doğanın dünyanın geleceği için çok fazla şey vadediyor veganlık. Vegan olarak aslında gelecek nesiller için dünyanın geleceği için çok çok büyük şeyler yapılabilir (Tuğba Hanım, 29)

Vegan olmak bir yerde Tanrı'nın ilahi düzenini yeniden tesis etmeye çalışmaktır.

Müslüman katılımcılar, vegan olmaların dinlerine aykırı olmadığını hatta dinin veganlığa teşvik ettiklerini belirtmişlerdir. Kurban meselesinde ise kurban ibadetinin hayvan kurban etmek anlamına gelmediğini savunmuşlardır. Din ve veganlık arasında çelişki olduğunu düşünen bir katılımcı şunları aktarmıştı:

> Dinlerin hayvanları konumlandırma şekline bakacak olursak veganlıkla arasında çok da olumlu olmayan, veganlığı desteklemeyen bir ilişkisi var bence. Hayvanların var oluş sebebini biz insanların ihtiyaçlarını karşılamak olarak gören bir düşünce ile, kurban emri veren, kan akıtma emri veren bir düşünce ile veganlığın uyuşması pek mümkün değil. Ama dindar olduğu halde vegan olan insanlar olduğunu biliyorum. Birçok konuda olduğu gibi aslında inandıkları dini modernize ederek, "aslında öyle demek istemiyorlar"la, ya da "döneminde bu gerekiyordular" la kendilerine bu ikilemden bir çıkış kapısı aralıyorlar. (Nil Hanım,37)

Gerçekten de din ve veganlık arasında bir uyum görmek için "dini modernize etmek" mi gerekiyor? Bu sorunun cevabını bulmaya çalışmak bu araştırmanın kapsamına girmese de, veganlık ve din arasında uyum gören katılımcıların görüşlerinde dinin geleneksel yorumlarının dışındaki yorumları aldıkları da bir gerçektir. Dini çoğulculuğa yakın duran bir katılımcı, din ve veganlığın çelişmediğini, kurban meselesini geleneksel düşünceden ayrı yorumlayan İhsan Eliaçık'a referans vererek belirtmiştir. Eliaçık, Kur'an'daki kurban ayetlerinin yanlış yorumlandığı, Allah'ın kurban kesilmesini emretmediğini, kurban kesilse de o kurbanın Allah'a ulaşmayacağını belirtmektedir.[360] "Bu konularda Arapça bilen insanların yorum yapması lazım bize düşmez. Keşke İhsan

[360] https://ihsaneliacik.com/hayvan-kesmeye-hayir-bayrama-evet/

Eliaçık'la konuşma şansınız olsa. Bence aydın, açık görüşlü bir din alimi." (Mert Bey, 36)

Yaşar Nuri Öztürk'ün de kurban hakkında benzer düşüncelerine rastlamak mümkündür. Hacc Suresinin 37. Ayetindeki "Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları; O'na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır" ayetine dayanarak açıklama yapmıştır.

> …Allah'ı et ve kanla ilişkili göstermek, olaya: "Kan akmalıdır, kan akmasa maksat hasıl olmaz" şeklinde ilkel-paganist bir mantıkla bakmak Kur'an'ın asla kabul etmeyeceği bir yaklaşımdır. O halde: kurban kesmek, Kur'an'ın açık beyanıyla, bir ibadet değildir; sosyal yardımlaşmanın bir türüdür. Kurban, İslam terminolojisinde infak (yoksula ve yoksuna yardım, sahip olunandan başkalarına pay çıkarma) denen ve Kur'an'da altı sık sık çizilen paylaşmanın çok geniş çerçevesi içinde yer alan bir yardımlaşma şeklidir. Yardım ulaştırmada bir araçtır. Bu aracın yerine başka araçlar da konabilir.[361]

Kurbanla ilgili Kur'an'a dayanarak yapılan bu açıklamalar Müslüman katılımcılar tarafından da benimsenmektedir.

> Yanlış hatırlamıyorsam eğer Hacc suresi 37. Ayette şöyle diyor bize hayvanların eti ya da kemiği derisi ulaşmaz bize sizin takvanız ulaşır diyor ve açıkça hayvanı öldürmeniz gerektiği yazmadığı halde bazen insanlar anlamayıp bunu kurban kesmek bir ineği öldürmek diye anlıyorlar. (Canan Hanım, 22)

> Bizim kitabımızda kurban murban da yok. Bunlar da hep uydurulmuş şeyler. Mesela siz Hz. Ömer'in hiç kurban kesmediğini duydunuz mu? Yani zaten vacip diye geçiyor, zaten yapılması farz değil, zorunlu değil. Kurban zaten ka-re-be kurub kökünden gelir akraba da mesela kurban kelimesinden gelir yakın olmak demektir, yani Allah'a yakın olmak kurbandır. Para vermek de kurbandır dua etmek de kurbandır. Allah'a yakın olmak için yapılan eyleme kurban denir. Bir can almak değildir yani öldürmemek üzere ve diğer hayvanların özgürlükleri üzerine yani türcü düşünmeme üzerine. (Vedat Bey, 65)

Bir diğer katılımcı yine İslam'a referans vererek kurban ibadetinin farklı bir şekilde gerçekleştirilebileceğini ve farklı gerçekleştirilmesinin kendi maneviyatı için daha iyi olduğunu dile getirmektedir.

---

[361] Yaşar Nuri Öztürk, "Kurban Kesmek İbadet Mi*?," İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 2 (2000): 3.

> Ben bu konuda artık vicdanımı rahatlatmak için mi dersiniz yoksa yeni bilgiler edinmek için mi dersiniz birçok araştırma yaptım. İslam'da kurbanın sadece hayvan kurban etmemek olduğunu öğrendim. Vegan olmadan önce ben bunu bilmiyordum. Herkesin muhakkak kesmesi gerektiğini biliyordum. Ben bir hayvanı değil de kendimden bir şeyler kurban etmenin benim için, benim ruhum için, benim kurtuluşum için daha iyi olacağını düşünüyorum. Yani her yıl kendimden bir şey vermeyi bir şey kurban etmeyi daha işlevsel görüyorum bir hayvanı boğazlamaktansa. Örnek veriyorum kıskanç bir insanımdır dedikodu yapıyorumdur. Ne yapacağım? Bunun böyle olmaması için bu yıl elimden ne geliyorsa vereceğim yani. (Sude Hanım, 28)

Özellikle Müslüman katılımcıların dini pratikleri veganlık çerçevesinde yeniden ve geleneksel olandan farklı olarak yorumlamaları ilginçtir. Kurbanı farklı bir açıdan ele alarak onu ilkel bir faaliyet olarak gören ateist katılımcılara göre daha modern ve ilerici bir yaklaşıma sahip oldukları da söylenebilir. En nihayetinde tüm bu veriler, din ve veganlık arasındaki ilişkinin tek yönlü bir ilişki olmadığını göstermektedir. Katılımcıların bazıları ateist katılımcılar din ve veganlığın bağdaşmadığını düşünürken Müslüman katılımcılar ve dini çoğulcular tam aksini işaret etmektedir. Bu iki ayrı uçta ortak olan bir şey varsa o da kurban meselesidir. Gerçekten de dinde kurban pratiği olmasa veganlık ve dinin çelişkili mi yoksa uyumlu mu olduğunu tartışmak belki bu kadar anlamlı olmayacaktı. Klasik anlamda kurban kesmek her iki taraftan kesin olarak destek görmemektedir. Ancak aradaki fark, çelişki gören taraf kurbanı geri kalmışlığın bir işareti olarak görmekteyken, uyum gören taraf kurban ibadetini dinin modern yorumuyla idrak etmektedirler. Her iki durumda da ortak olan, geleneksel dindarlığın vegan yaşam için tezatlık teşkil ettiğinin kabul edilmesidir

2.5. Vegan Maneviyata Doğru

Manevi iyi oluş mutluluk ve iç huzur olarak tanımlanmaktadır. Birey için doğru ve iyi olan ne ise onu maksimize etmeye çalışmak manevi iyi oluşa katkı sağlamaktadır.[362] Manevi iyi oluş Tanrıyla kurulan ilişki ile gerçekleşebildiği gibi, herhangi bir dine referans olmadan hayatın anlamı ve hayat memnuniyeti gibi bağlamlarda da gerçekleşebilmektedir.[363] Çoğu katılımcı veganlığın hayatının anlamı olduğunu

[362] Ruxandra Sfeatcu vd., "The Concept of Wellbeing in Relation to Health and Quality of Life," *European Journal of Science and Theology* 10, no. 4 (2014): 125.

[363] Craig W. Ellison, "Spiritual Well-Being: Conceptualizing and Measurement," *Journal of Psychology and Theology* 11, no. 9 (1983): 331

belirtmekten geri durmamış, vegan olmanın doğru ve iyi bir davranış olduğunu belirtmiş ve bunun manevi iyi oluşlarına etki ettiğini gösterecek ifadeler kullanmıştır. "Amacım bu ömrümün sonuna kadar mutlu ve huzurlu olmak, veganlık bana bunu sağlıyor." (Nil Hanım, 37)

> Hayatta yaşadığım, gördüğüm şeylere karşı doğru bildiklerimin tavırlarını almazsam eğer manevi olarak kendimi sanki çelişiyor olarak görürüm ve eksik görürüm. Ama tam tersi olduğu zamanda da kendimi daha huzurlu hissederim. Gördüğüm doğruları yaşadıkça kendimi manevi olarak huzurlu buluyorum, huzurlu hissediyorum. Derler ya başını yastığa koyduğun zaman huzurla uyuyabilmek… Ben bu hayat bittiğinde ya da gün bittiğinde ya da neyse artık bir döngü bittiğinde olabildiğince var olduğum yerde, çevrede kendimce daha az zarar vermeye çalışıyorum. Bunu sağladım mı? Asıl amacım bu. (Burak Bey, 34)

Bir katılımcı veganlığın ona evrendeki yerini hatırlattığı için manevi bütünlük yaşadığını dile getirmektedir: "Benden daha büyük bir gücün, bütünün varlığına saygı duymayı, evrendeki hiçbir varlıktan üstün olmadığımı hatırlatıyor veganlık. İnandığım ve hissettiğim gibi davranma olanağı sunuyor." (Adnan Bey, 43)

Vegan olduktan sonraki hislerini paylaşan bir katılımcı veganlığın hayatındaki anlamını veganlığın doğru bir davranış olduğunu açıklayarak anlatmaktadır.

> Hayvanların eziyetlerini öğrendiğiniz için çok üzgünsünüz. Uykularınız kaçabiliyor. Biz burada konuşurken patır patır kafaları kopuyor. Biraz üzülüyorsunuz. Bazen diyorsun ki keşke cahil kalsaydım. Hiçbir şey fark etmeseydim. Futbolu sevseydim, denize gitseydim, tatil parası biriktirseydim, alkol kullansaydım. Ama sonra diyorsunuz ya iyi ki de böyle olmuşum. Ne alakası var? Kötü mü olsaydım? Diyorsun. İyi ki vegan oldum iyi ki hayvan yemeyi bıraktım iyi ki hayvan özgürlükçüsü oldum. Hayır, iyi ki de böyle olmuşum diyorsunuz. Çünkü yaptığınız doğru davranışın arkasındasınız ki ben her zaman arkasındayım. Böyle intiharın eşiğine gelirsiniz ama kendim için olmasa bile en azından hayvanlar için bir işe yarıyorum diyorsun. Orada kendinizi yararlı görüyorsunuz yaşamak istiyorsunuz. Bana en büyük kazancın ne diye sorsan veganizm derim. (Turgut Bey, 50)

Katılımcının ifadelerinde futbol izlemek, denize gitmek gibi aktiviteler hayvanları dikkate almadığından, tıpkı kutsal bir amaca hizmet etmeyen dünyevi eylemler gibi değerlendirilirken, vegan olmak başlıca hayata anlam katan, dünyevi kaygılardan uzakta, doğru ve iyi olan eyleme işaret etmektedir. Vegan olmanın bu dünyaya sağladığı olumlu etkileri sürdürmek bireylerin manevi dünyalarında derin

anlamlar oluşturmaktadır ve bu olumlu etkileri sürdürmek bir görev olarak benimsenmektedir.

Vegan olduktan sonra manevi olarak iyi hissettiğini söyleyen bir katılımcı bunu veganlık davasında yalnız olmadığını hissetmesine bağlamaktadır.

> Hayattan insanlardan yaşamdan var olmaktan soğuduğum bir haldeydim vegan olmadan önce. Bir pes etme haline girmiştim. Vegan olduktan sonra inanılmaz değişti bende bu İnanılmaz bir rahatlama oldu. O rahatlamayla birlikte daha bir canlı hissettim kendimi. İnternet aracılığıyla yalnız olmadığımı, dünyayı değiştirebileceğimizi gördüm. Davadır aslında bunun adı. İnsanlar aynı davayı, aynı endişeyi, aynı inancı taşıyor. Ya dedim yalnız değilimişim. (Hale Hanım, 28)

Canlılara zarar vermeme düşüncesi de katılımcılarda vicdanen rahat ve manevi olarak iyi hissetmelerini sağlamaktadır. Ruhsar'ın ifade ettiği gibi, kişinin kendini geliştirmesi ve varlık düzeyini yükseltmesi ancak vicdanın sesine kulak vermesiyle mümkün olup, vicdana ters düşen her şey manevi gelişime engel olarak görülmüştür.[364]

> Genel olarak mesela dünyada var olan hiçbir canlıya bilerek ve isteyerek zarar vermiyor ya da vermemeye çalışıyor olma hali benim iç huzurumu inanılmaz derecede pekiştiren bir şey dolayısıyla iç huzurum yüksek olduğunda manevi açıdan da daha açık ve daha bütün hissettiğimi hissetim açıkçası. Ve daha çok ilgilenmeye başladım aslında manevi konularla vegan olduktan sonra. Öncesinde ilgim vardı ama sonrasında bu bütüncüllük hissi nedense benim merakımı daha çok arttırdı bu konulara. (Melike Hanım, 29)

Hayvanları kullanmamak bazı katılımcılar tarafından nefis terbiyesi olarak da yorumlanmış ve bunun manevi iyi oluşuna katkısını dile getirmiştir.

> Bir kere yani vicdanım rahat. Kendimi hayatımı sürdürmek için başka bir hayvanın başka bir canlıyı yok etmiyorum. Nefsimle aramda bir mesafe var. İkincisi, güzel görünmek için hayvanların üzerinde denenmiş birtakım şeyler kullanmıyorum. Kendi konforum için başka bir canlıyı sömürmüyorum. Bu da benim kendi vicdanımla kendi kalbimle kendi ruhumla aramda daha dolambaçsız bir yol kuruyor diyebilirim. (Müge Hanım, 42)

> Kendime zorlu bir amaç edinmiş oldum. Yemek istediğim şeyleri yemedim. Giymek istediğim şeyleri almadım. Orada beni cezbeden bir yiyecek varsa yemedim ve bu benim nefis terbiyemde çok önemli bir görev haline gelmiş oldu. Çok beğendiğim bir kıyafeti almadım çünkü hayvan maddesi hayvansal ürün kullanılıyordu ama orada onu giymedim ve orada bir şey uyandırdı

[364] Türkan Ruhsar, *Veganlığa Ezoterik Bakış* (İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi, 2016), 44-45.

> bende. Yapmak istiyorum ama yapmıyorum kendime izin vermiyorum. Bu bence nefs yönetiminde güzel bir virajdı benim için. (Sude Hanım, 28)

Bir katılımcı vegan olduktan sonra manevi olarak geliştiğini belirtmiş aynı zamanda zarar vermeme davranışını sadece hayvanlar üzerinden değil daha geniş bir perspektifle ele almıştır.

> Vegan olduktan sonra ben kendimi daha üst mertebeye taşıdığımı düşünüyorum. Kendi maneviyatımı besledim besledim büyüttüm. Okudum, araştırdım, zihnimi geliştirdim, idrakım gelişti. Önceden kırda bayırda gördüğüm çiçekleri koparırdım. Spiritüel öğretilerden onların da canlı olduğunu anladım. O açıdan ben artık kırda bayır da çiçek de koparmıyorum Sadece et yemiyorum değil. Artık bitkilere de farklı davranıyorum. Mesela koparacağım zaman onunla konuşuyorum, çok teşekkür ediyorum, izin alıyorum. Seni ihtiyacım olduğu için koparıyorum diyorum. Alıyorum ve onu vazoya koyup öldürmüyorum. Onu köküyle alıp gelip saksıya ekiyorum. Maneviyatım geliştikçe evrene daha hassas oluyorsun. Sadece hayvanlara karşı değil insanlara karşı da. Herkese karşı daha anlayışlı oluyorsun (Oya Hanım, 40)

> Maneviyatı tanımlarken kullandığım huzurlu, erdemli olma kavramlarına veganlık sayesinde tam olarak eriştiğimi düşünüyorum. Özellikle vegan olduğum ilk bir aylık süreçte çok yoğun bir manevi haz hissettim hatta bunu yakınlarıma anlatırken şu örneği verdim. Hani uzun zaman namaz kılmak istemiş ama bir türlü kendinde o motivasyonu bulamamış bir insanın namaza başlaması gibi büyük bir iç huzur, coşkunluk hali. Veganlık benim adalet, ahlak, merhamet anlayışımın en kusursuz formu. İçinde bencillik barındırmayan gerçek anlamda bir iyilik hali. Çok tatminkâr. (Nil Hanım, 37)

Katılımcıların ifadelerinden veganlığın doğru bir eylem olduğu bu sebeple peşinden gidilecek ve savunulacak bir dava gibi görüldüğü sonucunu çıkarabiliriz, çünkü veganlık katılımcıların bakış açılarına göre zarar vermeme üzerine kurulu, ahlak ve adaletin temsilcisidir. Bu ahlaki görevi yerine getirmek bireye iyi ve doğru bir eylemde bulunduğu hissini vermekte vicdanını rahatlatmakta ve ona iç huzur sağlamaktadır. Tüm bunlar dini aiditiyetin önemini zayıflatabilmektedir, çünkü hâlihazırda ahlak ve adaleti sağladığı düşünülen veganlık, bazı katılımcılara göre hayat tatmini sağlamakta ve din gibi bir olgunun da gerekliliğini ortadan kaldırmaktadır.

> Kendimi bir dine mensup görmüyorum, sadece zarar vermeden, vicdanıma dönüp baktığımda beni rahatsız etmeyecek şekilde yaşadığım sürece de sorgulamıyorum açıkçası. Herhangi bir güç için değil sadece kendim için ve toplumun geneli için "iyi" dediğimiz hayatı sürdürmeye çalışıyorum. (Başak Hanım 24)

Bu durum vegan maneviyatın sekülerleşme tartışmaları etrafında okunabileceğinin önemli bir göstergesidir. Dinin toplumdaki düzenleyici fonksiyonunun ortadan kalkması hatta aksine zarar verici bir işleve sahip görülmesi toplumda yeni ve din dışı düzenleyici işlevlerin var olmasını mümkün kılmaktadır.

2.5.1 Ahimsa ve Yoga

Uzak Doğu dinlerinin hayvanlara zarar vermeme ilkesi olarak bilinen *ahims*a ve günümüzde büyük ölçüde dini bağlamından kopmuş yoga pratiği katılımcıların sıklıkla vegan maneviyat çerçevesinde referans verdikleri konular olmuştur. Yoga ve veganlığın birbiriyle olan uyumuna dikkat çeken yazar Gannon, yoganın yegane amacının aydınlanma olduğunu, bu aydınlanmanın da ben ve öteki arasındaki ayrımın bir olma idraki içinde erimesi olarak belirtmiştir.[365] Yoga, dünyanın insana ait olduğu fikrine karşı çıkmakta ve insanın tüm varlıklarla uyum içinde yaşayabileceği bir kapı aralamaktadır.[366] Ben ve öteki arasındaki ayrımda öteki anlayışına hayvanlarında dâhil edilmesi söz konusu olunca yoga ve veganlık el ele giden kavramlar ve pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yoga pratiğinde tüm yaşamın birbirine bağlı olduğu düşüncesi yatmaktadır. Bu sebeple ötekilere nasıl davranılırsa karma gereği bugün ve gelecek de ona göre şekillenecektir. Mutlu bir yaşam için ötekilere uygulanan şiddet ve sömürünün sona ermesi gerekmektedir.[367] Bu anlayışa göre, insanın doğayla uyumu, yoganın ilk ve temel ilkesi olan ahimsayı idrak edebilmesiyle gerçekleşecektir.[368] Ahimsa, daha önceden de bahsettiğimiz üzere bazı doğu dinlerindeki şiddetsizlik ve zarar vermeme ilkesidir. Yoganın da temelini oluşturan bu ilke sadece insana değil, onun dışındaki canlılara da zarar vermeme üzerine düşünülerek vegan bir hayat tarzı ahimsa gereği desteklenir hale gelmiştir.

---

[365] Sharon Gannon, *Yoga ve Vejetaryenlik*, çev. Yeliz Utku Konca (İstanbul: Paloma Yayınevi, 2016), 29.
[366] Gannon, *Yoga ve Vejetaryenlik*, 35.
[367] Gannon, *Yoga ve Vejetaryenlik*, 36.
[368] Sohan Lal Jain Gandhi, "The Jain Principle of Ahimsa (Nonviolence) and Ecology," http://www.totetu.org/. Erişim. 25 Mart 2021.

Yoga eğitmeni olan bir katılımcı veganlıkla yoganın birbiriyle çok bağlantısı olduğunu belirtmiş ve ardından veganlık ve yoganın birlikte manevi dünyasını değişitirdiğini dile getirmiştir:

> Yoganın ilk maddelerinden, eski yazıtlarda da gördüğümüz: "ahimsa" şiddetsizlik diye geçer. Şiddetsizliğin boyutu da sadece bir hayvanın canını almak değil, özgürlüğünü de elinden almak, yavrusundan ayırmak… bu da bir şiddet. Onun mutsuzluğuna sebep olmak, bu da bir şiddet. Ahimsa, ilk verdiği emir, şiddetsizlik. Bu şekilde doğayla uyum içinde olmak… veganlıktan sonra yogayla birlikte daha çevremin farkında olduğunu, benmerkezci kişiden çıkıp daha insanların sağındakini solundakini ya da genel anlamda evrenin yararını, herkesin yararı için bir şeyler gerçekten insanın o manevi tarafını hissetmeme yol açtı bende. (Başak Hanım, 24)

Başka bir katılımcı da, yoga yapmasının maneviyatını yükselttiği ve bu maneviyatı sonucunda vegan olduğunu aktarmaktadır:

> Kendi enerjimi, kendi frekans titreşim alanımı geliştirecek daha iyi seviyeye çıkartacak yoga ve meditasyon pratikleri yapıyorum. Bunlar benim maneviyatımı da besleyen durumlar oldu. Veganlık da bunları otomatikman iyileştirdiği için birbiriyle bağlantılı. Aslında benim maneviyatla ilgili bir bağım olmasaydı vegan olmazdım. (Nazlı Hanım, 36)

Din dışı maneviyata yakın duran katılımcılarda din, toplumdaki adaleti ve ahlakı sağlayamayan bir kurum olarak görülmektedir. Sadece din değil, veganlık dışı yaşam tarzı ve gelenekler de bu bakış açısına dâhil edilmektedir. Dinin ve geleneklerin getiremediği "iyi yaşam", bireysel çabalarla tesis edilmeye çalışılmaktadır. Katılımcılar için iyi yaşamın olmazsa olmazı olarak görülen veganlık da, dinin ve geleneklerin yerine getirmekte "başarısız olduğu" toplumsal adalet ve ahlakı inşa etmeye yönelik bir görev üstlenmiştir. Ancak bunu dinlerin ve geleneklerin "zarar verici" ve "baskıcı" tavrı ile değil, onların tam zıttı bir şekilde "hoşgörü" ve "sevgi" ile sürdürmektedir.

> Bildiğimiz yazılı, görsel, kulaktan duyma, insanlar yoluyla taşınmış geleneklere bakınca çok yıpratıcı hepsi. Yani bu büyük dinler de yıpratıcı. Bir tanrı olacaksa eğer saygılı olmalı. O hikâyelerdekilerin hepsi çok saygısız, bencil, hoyrat, kaba... Kibar olmalı sevgiyle konuşmalı, kucaklayıcı olmalı, hassas olmalı ama mevcut dinlerde çok nadir duyuyoruz sevgiyle konuştuğunu. Hep asan, kesen, parçalayan, cezalandıran… (Hale Hanım, 28)

> Daha güzel bir insan ve daha güzel bir dünyayı yaratmanın ön koşullarından biridir bence veganlık. Sevgi, barış, özgürlük, biz eziyet etmeyi ve kan dökmeyi bıraktığımızda egemen olacak dünyaya. Hayvanların yaşadığı

> sömürüyü ve eziyeti görmek için bir çift göz yeter. Çünkü asıl mesele gözün gördüğünün kalbe ulaşıp ulaşmaması... Ancak ideolojiler, gelenekler, kültürler, dinler ve kalıplaşmış anlayışlar, türlü argümanlarıyla kalbe giden yolu tıkamış gibi görünüyor. (Adnan Bey, 43)

Toplumda adaletin ve ahlakın temsilcisi veganlık da bu katılımcılara göre din ile bu bağlamda karşı karşıya gelmektedir. Veganlık bütüncül bir iyilik hali olarak görüldüğünden, dine olan ihtiyacı ortadan kaldırmaktadır. Ancak veganlık dine olan ihtiyacı ortadan kaldırsa bile rasyonalite bağlamında ilerlememekte; doğaya ve diğer canlılara karşı hissedilen bağlılık, materyalizmden uzaklaşma, insanın evrendeki yerini sorgulama, hayatta anlam bulma, nefs/ego ile insanın arasına mesafe koyma gibi konular etrafında kişide maneviyat geliştirmekte ve manevi bir akım olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Veganların maneviyat anlayışlarını anlamayı hedefleyen bu araştırmanın ilk bölümünde maneviyat kavramının tanımları üzerine eğinildi. Tanımların soyut ifadeler barındırması ve sayıca fazla olması kavramı anlamayı güçleştirdiğinden, maneviyatın hemen herkes tarafından kabul edilen birkaç unsuruna yer verildi. Maneviyat, hayattaki anlam arayışı, bir güce karşı hissedilen bağlılık gibi daha anlaşılabilir unsurlarla açıklandı. Ancak kavramın günümüzde hangi bağlamlarda kullanıldığının anlaşılması için din ile olan ilişkisine değinmek gerekiyordu. Din ve maneviyat kelimelerinin birbirine olan yakınlığı aşina olunan bir durumdur. "Dini bütün" veya "maneviyatı güçlü" gibi ifadelerin hemen hemen aynı anlama geldiği konusunda çoğunluk hemfikirdir. Ancak son zamanlarda din ve maneviyat arasındaki bu ilişkinin zayıflamaya başladığı, birbirleri yerine kullanılan kavramlar iken birbirlerinden ayrı ve yer yer karşıt konuma gelmeleri söz konusudur.

İki kavramın zıt kutuplara yerleştirilmesi dünyayı siyah-beyaz, iyi- kötü gibi ikilikler üzerinden okumanın bir sonucudur. Batı'da din; kuralları olan, organize, kısıtlayıcı olarak görülürken, maneviyat dinin örgütselliğinden ve baskıcılığından özgürleşmiş, daha kişisel ve tecrübeye dayalı olarak görülmektedir. Bu ayrım, Batı'da yaşanan zihinsel ve toplumsal değişimlere kadar geri götürülebilmektedir. Nitekim Reformla, kilisenin otoriterliğine ve kurumsallığına karşı bireysel dindarlık ön plana çıkmıştı. Bugün ise dinin kurumsallığına karşı, New Age gibi daha esnek yapıda kutsallıklar benimsenmektedir.

Çalışmanın diğer ayağı olan veganlığı irdelediğimizde kavramın sadece bir beslenme pratiği olmadığı karşımıza çıkmaktadır. Veganlık, hayvanların yaşam hakkını savunan ve bu doğrultuda beslenme ve giyim gibi temel ihtiyaçlarını düzenleyen bir yaşam tarzıdır. Hayvan haklarını temele alan veganlık, etik veganlık olarak da adlandırılmaktadır. Etik veganlık ben-öteki arasındaki katı ayrımın olmadığı, ötekiye karşı uygulanan baskı ve şiddetin karşısında durulan, herkesin yararına olduğu düşünülen şemsiye ideolojidir. Burada öteki; öteki tür, öteki ırk ve öteki cinsiyetlerdir. Veganlar, başta öteki türler olmak üzere, kendinden olmayana karşı uygulanan baskının karşısında olup, buna göre hayat tarzı geliştiren kimselerdir.

Veganların maneviyatlarını anlamaya yönelik bu araştırmanın alan araştırması kısmında temelde ilk olarak şu sorunun cevabına yanıt aradım: Veganlık manevi bir hareket olarak değerlendirilebilir mi? Katılımcılar, insan ve doğa ilişkisinin modernizmdeki gibi hiyerarşik ve insanmerkezciliğe dayanan bir ilişki olmaması gerektiğini vurgulamış; insanın doğanın bir parçası olduğunu fark ettiği, ona her açıdan bağlı olduğunu hissettiği postmodernist ve holistik bakış yanlısı olduklarını göstermişlerdir. Veganlık, bu holistik bakışı benimsemeyi sağlamaktadır. İnsan, holistik bakış açısıyla doğadaki yerini sorgular, doğayı ve hayvanları meta olarak değil manevi bir değer olarak görmeye başlar. Doğanın manevi olarak bir değere sahip olması çevreci eylemlerde bulunmanın da ötesinde bireylerde doğaya karşı bağlılığı temel alan maneviyat geliştirir.

Veganlığın doğayla bütünlük sağlama çabasının manevi bir akım olarak değerlendirilebileceğini gördükten sonra bu maneviyatın nasıl bir maneviyat olduğunu, dini maneviyata mı yoksa din dışı maneviyata mı yakın olduğunu çözmeye çalıştım. Katılımcıların hemen hepsi maneviyat kavramı için olumlu kelimeler kullanırken durum din kavramı için aynı değildi. Katılımcıların din hakkındaki farklı görüşleri, onları üç farklı grup altında değerlendirilebileceğimizi gösterdi. Birinci grupta dini maneviyat anlayışına sahip bireyler yer almaktadır. 6 Müslüman katılımcının 4'ü dinlerine bağlı olduğunu, ibadet ettiklerini ya da etmeye çalıştıklarını dile getirmiş; dinin, hayatlarına anlam katan bir gerçeklik olduğundan bahsetmişlerdir. Dini inanca sahip bu 4 katılımcıda, maneviyat Allah'a olan inançlarından ve ibadetlerinden ayrı görülmemiş, din ve maneviyat birbirinin tamamlayıcısı olarak görülmüştür.

İkinci grupta din dışı maneviyat anlayışına sahip bireyler yer almaktadır. Buradaki bireylerin çoğu dini inanca sahip olmayan katılımcılardan oluşsa da 2 Müslüman katılımcının da bu gruba yakın durduğu gözlemlenmiştir. Dinin insanlar tarafından üretilmiş bir gerçeklik olduğunu belirtmiş, dinin ve tanrının insanın sığınma ihtiyacından kaynaklandığını dile getirmişler, dinlerin kurumsal yönünü eleştirmişlerdir. Bu gruptaki bireylerde din, kısıtlayıcı ve işlevsiz bir kurum olarak görülmekte ve saf maneviyata engel teşkil etmektedir. Bu düşüncede olan katılımcıların din dışı maneviyata

yakın durdukları görülmüştür. Onlar için maneviyat, dinin aksine iyinin ve doğrunun yanında olandır. Veganlık da zarar vermeme üzerine kurulu bir pratik olduğundan maneviyat gibi iyi ve doğru olanı temsil etmektedir. Veganlık, katılımcılar tarafından, doğanın, hayvanın, insanların ve gezegenin iyiliği için ahlaki olarak yerine getirilmesi zorunlu bir görev gibidir.

Veganlığın görev ahlakı olarak görülmesinin altında seküler ahlak anlayışı yatmaktadır. Seküler ahlak dinlerin iyiliğe yönlendirmede başarısız olduğunu asıl iyiliğin zarar vermeme üzerine kurulu olduğunu savunmaktadır. Katılımcılar vegan olarak dünyaya karşı zarar vermeyen ve dünya için "olması gereken" maksimum iyiliği sağladıklarını düşünmektedirler. Zarar vermeme davranışları da manevi olarak daha iyi hissetmelerine, evrene karşı daha bütüncül bakabilmelerine olanak sağlamaktadır.

Din dışı maneviyat ve seküler ahlak düşüncesinin sadece dini inanca sahip olmayan katılımcılarda görülmediğini de belirtmek gerekmektedir. Kendini Müslüman olarak tanımlayan katılımcıların da kurumsal dine karşı mesafeli olduğu, ibadetler ve iyi davranış arasında bir kıyaslama yaptıkları ve önemli olanın ibadet değil iyi bir insan olmak olduğu vurgusuna rastlanmaktadır. İyi insan olmak ve ibadet etmeyi kıyaslamak, ikisi arasında din ve maneviyat gibi bir zıtlık olduğu düşüncesini barındırmaktadır. Bununla birlikte ikisi arasından iyi insan olmanın tercih edilmesi de maneviyatın dinden daha evrensel olduğu mesajını vermektedir.

Üçüncü gruptaki dini çoğulcular ise ne bir dine aittir ne de dinden yoksundur. Buradaki katılımcılar her dinin temelde aynı mesajı verdiğini söyleyerek tüm dinlere mensup olduklarını belirtmişlerdir. Sadece farklı dinler değil farklı düşünce tarzları ve eylemler de birleştirilerek eklektik bir düşünce yapısına sahip olduklarını göstererek din dışı maneviyata daha yakın durduklarını göstermişlerdir.

Veganlık ve din ilişkisi ele alındığında, dini inanca sahip olmayan bireylerde dindeki kurban ibadetinin "ilkel" olduğu, buna karşılık veganlığın ise bu ilkelliğin karşısında duran "gelişmişlik" göstergesi olarak sunulduğu gözlemlenmiştir. Bu bakış açısına göre insanlık ilkellikten sıyrılmalı ve varması gereken son noktaya, yani veganlığa doğru ilerlemelidir. Modern dönemdeki maneviyat anlayışında, maneviyatın iyi ve dinin

kötü olarak görülmesi gibi, din ve veganlık konusunda dinin kötü ancak veganlığın iyi olarak görülmesi de din ve veganlık konusunda çelişki gören katılımcıların din dışı maneviyata yakın durduklarını göstermektedir.

Dini inanca sahip katılımcıların vegan olmalarını bizzat inandıkları dine uygun gördükleri tespit edilmiştir. Hatta öyle ki veganlık, dinin emrettiği bir gerçek olarak sunulmuştur. Veganlık dışı eylemler Allah'ın ilahi düzenine aykırı olarak görülmüştür. Veganlık, inananlar için bir yerde insanın Tanrı'nın ilahi düzeni yeniden tesis etme çabası olmuştur. Kurban ibadetini her ne kadar ilkel olarak değerlendirmeseler de ibadeti geleneksel anlamda değerlendirmedikleri açıktır. Kurban, hayvan kesmek değil; yoksullara yardım etmek, Allah'a yakın olmak gibi farklı şekillerde yerine getirilmesi gereken bir ibadet olarak yorumlanmaktadır. Bu da bize dindarlık ve veganlık birbirini desteklese bile veganlığın dini düşüncenin sınırlarını belirlediğini göstermektedir. Gerçekten de dindeki kurban ibadeti söz konusu olduğunda Müslüman katılımcıların kurban ibadetini vegan düşünceye uyarladığı, kurbanın daha farklı anlamlarda düşünülmesi gerektiğini vurguladıkları görülmektedir. Bu durum ibadetlerin rasyonelleşme süzgecinden geçirilerek yeni formlar kazandığını göstermektedir.

Katılımcılar dini inançları veya bağlılıkları ne olursa olsun veganlığın maneviyatlarına katkı sağladığını belirtmişlerdir. Bu maneviyatta önemli bir etken veganlığın peşinden gidilecek doğru bir dava olarak görülmesidir. Katılımcılar veganlığın olması gereken, doğru ve bütünün iyiliği için gerekli bir pratik olduğuna sıklıkla dikkat çekmişlerdir. Doğru olan davranışı yerine getirmek, ahlaki bir görev olarak görülmektedir. Vegan olarak bu görevi yerine getiren kişi vicdani olarak huzur bulduğundan, veganlık bireyin yaşadığı anlam ve değer krizlerini çözmede kilit rol oynamaktadır.

Çalışmaya katılan veganlar ifadeleriyle din dışı maneviyata daha yatkın olarak gözükseler de, bu durum çalışmanın sonucunu "veganlık din dışı maneviyattır" şeklinde tamamlamımız anlamına gelmemektedir. Sayıca az da olsalar, araştırmada Müslüman veganların olması ve veganlığın dinleriyle uyumlu olduğunu söylemeleri veganlığın din dışı alanın tekelinde olmadığını söylemek için yeterlidir. Dini inanca sahip katılımcılar için dini değerler, bireye doğanın sahibi olmadığını telkin ederek insanmerkezci bakış

açısını redder. Bu da veganlık ve din arasında varsayılan çatışmayı yeniden düşünmemiz gerektiğini salık vermektedir. Elbetteki bu dini anlayışın geleneksel dindarlıktan farklı olduğu da bir gerçektir.

Sonuç olarak veganlık, bu dünyaya içkin, bu dünyanın sorunlarını kendine mesele edinen, bu meseleleri holistik bakış açısıyla çözmeye çalışan ve bunun sonucunda bireyde manevi iyi oluşu ve iç huzur sağlayan bir gerçekliktir. Katılımcıların inançları, cinsiyetleri, yaş ve meslek farklılıkları bu gerçekliği değiştirmemektedir. Veganlıkla birlikte gelişen doğaya duyulan derinden bağlılık hissi, veganlığı hayatın anlamı olarak görme, materyal değerlerin yerini manevi değerlerin alması, veganlığı sadece hayvan hakları mücadelesi olarak okuyamayacağımızı, manevi boyutunun kişinin hayatının her alanına nüfuz ettiğini göstermektedir. Öyle ki veganlık yer yer adalet ve ahlakı tesis etmeyi hedeflemekte ve bir açıdan dinin işlevini yerine getirerek manevi bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmanın, gelecekte benzer araştırmalara yardımcı olacağını umar ve bu doğrultada naçizane birkaç öneride bulunmak isterim.

- Dini değişimle ilgili hemen tüm çalışmalar sekülerleşme tartışmalarıyla bir şekilde bağlantılıdır. Bu çalışma, sekülerleşme tartışmalarında dinin düşüşü anlatısının geçerliliğini tekrar sorgulamaktadır. Dinin kurumsal yönünün destek görmemesi dinin bireysel olarak tecrübe edilemeyeceği ya da maneviyat gibi farklı formların görülemeyeceği anlamına gelmemektedir. Bugün her ne kadar maneviyat din dışı bir alanla bağdaştırılsa da yine inanç, yüce güce bağlılık ve ahlak gibi dini terminolojide de yer alan kavramlarla kendini kurgulamaktadır. İleride yapılacak çalışmalarda dini maneviyat ve din dışı maneviyat zıtlığının farkında olunması ancak bu zıtlığın kaygan bir zemine sahip olduğuna dikkat edimesi gerekmektedir. Nitekim bu çalışmada farklı maneviyat görüşüne sahip bireylerin aynı noktada buluşup vegan maneviyat etrafında toplandıkları görülmektedir.

- Literatürde vegan olmanın sebepleri sıralanırken, ekoloji ve etik gibi farklı sebepler belirtilmiştir. Bu sebepler birbirlerine ters olarak lanse edilmiştir. Ancak araştırmada etik vegan olan katılımcıların ekolojiye yaptıkları vurgu, bu sebeplerin katı sınırlarla birbirinden ayrılmadığını, birbirini destekler nitelikte olduğunu göstermekedir. Veganlıkla ilgili yapılacak çalışmalarda, ekolojik ve etik kaygılar birbirlerine daha içkin olarak ele alınabilir.
- Vegan hareketinin hayvan haklarını savunması, hayvan hakları ve vegan hareketinin aynı olguya işaret ettiğini göstermemektedir. Günlük kullanımda hayvan hakları ile anlaşılan hala büyük oranda sokak hayvanlarıdır. Ancak vegan hareket tüm hayvanların haklarını savunmayı kendine görev edinmiştir. Veganlık çalışmalarında bu ayrımın dikkate alınması gerekmektedir.

EKLER

EK1: GÖRÜŞME FORMU

GÖRÜŞME SORULARI

Katılımcının Kişisel Özellikleri

(Yaş, Eğitim Durumu, Meslek, Medeni Hal, Çocuk Sahibi Olup Olmadığı, Yaşadığı Şehir, Yetiştiği çevre vb.)

Soru 1: Kendinizi vegan olarak tanımlıyor musunuz?

- Veganlığı ilk nerede duydunuz?
- Ne zaman ve nasıl vegan oldunuz?

Soru 2: Vegan olmadan önce aile ve çevre ilişkileriniz nasıldı? Vegan olduktan sonra değişim oldu mu?

Soru 3: Vegan olduktan sonra dünyaya bakışınızda değişimler oldu mu? Olduysa ne gibi değişimler?

Soru 4: Çevrenizde başka veganlar var mı? Vegan topluluklara üye misiniz?

- Vegan olarak yalnız hissettiğiniz zamanlar oluyor mu? Oluyorsa nasıl başa çıkıyorsunuz?

Soru 5: Bitkiler, hayvanlar ve insanlar sizin gözünüzde nasıl bir ilişki/bağ içinde?

Soru 6: Sizce hayatın anlamı nedir?

- Veganlığın hayatın anlamını ve amacını belirlemede nasıl bir rolü var?

Soru 7: Sizce din nedir?

- Dini inanca sahip misiniz? Evetse ibadet ediyor musunuz? Bağlılık düzeyiniz nedir?
- Yüce bir gücün varlığına inanıyor musunuz?

Soru 8: Dinle maneviyat arasında nasıl bir ilişki görüyorsunuz?

Soru 9: Sizce maneviyat nedir?

Soru 10: Veganlık ile din arasında nasıl bir ilişki olduğunu düşünüyorsunuz?

Soru 11: Veganlık ile maneviyat dünyanız arasında ilişki görüyor musunuz? Manevi doyuma ulaşmada veganlık nasıl bir etkiye sahip?

Soru 12: Birine vegan olmayı tavsiye eder misiniz? Veganlık ne vadediyor?

Soru 13: Veganlığın endüstrileşmesi hakkında neler düşünüyorsunuz?

BİBLİYOGRAFYA

Adams, Carol J. *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*. Çev. Güray Tezcan ve Mehmet Emin Boyacıoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım 2017.

Aelst, Peter Van., ve Stefaan Walgrave. "New media, new movements? The role of the internet in shaping the 'anti-globalization' movement." *Cyberprotest: New Media, Citizens and Social* Movements içinde, ed. Wim van de Donk, Brian D.Loader ve Paul G.Nixon, Dieter Rucht, 87-107. London: Routledge, 2004.

Aksürmeli, Zeynep Serap T., ve Hayati Beşirli. "Vegan Kimliğinin Oluşumu: Vegan Olmak ve Vegan Kalmak." *Akademik Hassasiyetler* 6, no. 12 (2019): 223-249.

Albayrak, H. Şule. "Religious Pluralism and Religion-State Relations in Turkey." *Religions* 10, no. 1 (2019): 1-16. https://doi.org/10.3390/rel10010061.

Albayrak, Sadık. *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*. İstanbul: İgdaş, 1997.

Altaş, Ayşu. "Vegetarianism and Veganism: Current Situation in Turkey in the Light of Examples in the World." *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 5, no. 4 (2017): 403-421. DOI: 10.21325/jotags.2017.157.

Alvaro, Carlo. "Ethical Veganism, Virtue, and Greatness of the Soul." *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 30, no. 6 (2017): 765-781. https://doi.org/10.1007/s10806-017-9698-z.

Ammerman, Nancy T. "Spiritual But Not Religious? Beyond Binary Choices in the Study of Religion." *Journal for the Scientific Study of Religion* 52, no. 2 (Haziran 2013): 258-278. https://doi.org/10.1111/jssr.12024.

Amato, Paul R., ve Sonia A. Patridge. *The New Vegetarians: Promoting Health and Protecting Life.* New York: Plenum Press, 1989.

Anık, Mehmet. *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*. İstanbul: Açılımkitap, 2012.

Apak, Hıdır, ve Muhammet Cevat Acar. "Dindarlığın Bir Boyutu Olarak Maneviyat." *Din Bilimleri: Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar* içinde, ed. M. Nesim Doru ve Ömer Bozkurt, 365-378. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018.

Arneil, Barbara. *Politics & Feminism*. Oxford: Blackwell Publishers, 1999.

Aupers Stef., ve Dick Houtman. "Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality." *Journal of Contemporary Religion* 21, no. 2 (Mayıs 2006): 201-222. DOI: 10.1080/13537900600655894.

Ayten, Ali. *Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan-Doğa İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Bauman, Zygmunt. *Kimlikler*. Çev. Mesut Hazır. Ankara: Heretik Yayınları, 2019.

Baumeister, Roy F. *The Cultural Animal: Human Nature, Meaning, and Social Life*. New York, Oxford University Press, 2005.

Beck, Ulrich. *Risk Toplumu*. Çev. Kazım Özdoğan ve Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yayınları, 2011.

Becker, Carl L. *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*. USA: Yale University Press, 1932.

Bell, Daniel. "The Return of the Sacred: The Argument About the Future of Religion." *Bulletin of American Academy of Arts and Sciences* 31, no. 6 (Mart 1978): 29-55. https://www.jstor.org/stable/3823029?seq=1#metadata_info_tab_contents.

Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, ve Steven M. Tipton. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life.* USA: University of California Press, 1985.

Benner, David G. "Toward a psychology of spirituality: Implications for personality and psychotherapy," *Journal of Psychology and Christianity* 8, (1989): 20

Berg, Maarten C. "New age advice: ticket to happiness?." *Journal of Happiness Studies* 9, (2008): 361-377. DOI:10.1007/s10902-006-9038-x.

Berger, John. *About Looking*. New York: Random House, 1980.

Berger, Peter L. *Invitation to Sociology*: *A Humanistic Perspective*. New York: Anchor Books, 1963.

Billington, Ray. *Felsefeyi Yaşamak: Ahlak Düşüncesine Giriş*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2011.

Birnbaum, Norman. "Comte," *The Encyclopedia Americana* içinde, vol. 7. New York: Americana Corporation, 1968.

Bischoff, Erich. *The Kabbala: An Introduction to Jewish Mysticism and Its Secret Doctrine*. USA: Weiser Books, 1998.

Bloch, Jon P. "Alternative Spirituality and Environmentalism." *Review of Religious Research* 40, no. 1 (1998): 55-73. https://doi.org/10.2307/3512459.

Bourdieu, Pierre. *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Çev. Derya Fırat ve Günce Berkkurt. Ankara: Heretik Yayınları, 2015.

Bowers, Victoria L. "Transpersonal psychology and mature happiness in the context of counseling." *Counselling Psychology Quarterly* 33, no. 4 (2019): 572-582. DOI: 10.1080/09515070.2019.1634518.

Bölükbaşı, Adem. "Yeni Çağın Yeni Dinî Formları Karşısında İslâmcılık." *Bilgi* 24 (2012): 35-55.

Broom, Donald M. *Sentience and Animal Welfare*. UK: Cabi, 2014.

Brubaker, Roger, ve Frederick Cooper. "'Beyond 'Identity'." *Theory and Society* 29, no.1 (Şubat 2000): 1-47.

Bruce, Steve. "The New Age and Secularization." *Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality* içinde, ed. Steven Sutcliffe ve Marion Bowman, 202-236. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000.

Buergelt, P.T., D. Paton, B. Sithole, K. Sangha, P.S.D.V Prasadarao, L. Campion, ve J. Campion. "Living in Harmony with Our Environment: A Paradigm Shift." *Disaster Resilience: An integrated approach* içinde, ed. D. Paton ve D.M. Johnston, 289-307. Springfield: Charles C. Thomas, 2017.

Burkhardt Margaret A., ve Mary Gail Nagai-Jacobson. S*pirituality: Living Our Connectedness*. USA: Thomson Learning, 2002.

Caban, Cyhnthia Lopez. "Veganism: From Counterculture to Mainstream Movement." *The Weekly Journal*. 29 Mayıs 2019. https://www.theweeklyjournal.com/lifestyle/veganism-from-counterculture-to-mainstream-movement/article_6b1a2a22-818a-11e9-863e-a3369f2f54d2.html.

Calhoun, Craig. "Şu Anda Kapitalizmi Tehdit Eden Nedir?." *Kapitalizmin Geleceği Var mı?* içinde, çeviren: Bülent O. Doğan. Ed. Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Micheal Mann ve Craig Calhoun, 152-188. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

Calvert, Samantha Jane. "'Ours is the Food That Eden Knew': Themes in the Theology and Practice of Modern Christian Vegetarian." *Eating and Believing Interdisciplinary Perspectives on Vegetarianism and Theology* içinde, ed. Rachel Muers ve David Grumett, 123-134. New York: T&T Clark, 2008.

Campbell, Colin. "The Easternisation of the West: Or, How the West was Lost." *Asian Journal of Social Science* 38, no. 5 (2010): 738-757. DOI: 10.1163/156853110X522911.

Carette, Jeremy., ve Richard King. *Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion* .Oxfordshire: Routledge, 2005.

Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. 1. Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi. Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı. 2008.

Cazenave, Noel A. *Conceptualizing Racism: Breaking the Chains of Racially Accomadative Language*. London: Rowman & Littlefield, 2016.

Chan, Joei. “Vegan Social Media: How Food Trends and Social Movements Grow Online.” *Linkfluence*. Erişim 2 Mayıs 2020. https://www.linkfluence.com/blog/vegan-social-media-how-food-trends-grow-online.

Cherry, Elizabeth. “Veganism as a Cultural Movement: A Relational Approach.” *Social Movements Studies* 5, no 2 (2006): 155-170. https://doi.org/10.1080/14742830600807543.

Chile Love M., ve Gareth Simpson. “Spirituality and community development: Exploring the link between the individual and the collective.” *Community Development Journal* 39, no. 4 (2004): 318-331. doi: 10.1093/cdj/bsh029.

Chioranda, Maria. “Climate Activist Greta Thunberg Says 'Go Vegan'.” https://www.plantbasednews.org/news/greta-thunberg-says-go-vegan, Erişim: 17 Şubat 2020.

Chiorando, Maria. “SUCCESS: 'Cube Of Truth' Vegan Activists Campaign For Animal Rights.” *Plant Based News*, 8 Kasım 2017, Erişim 3 Mayıs 2020. https://www.plantbasednews.org/news/success-cube-truth-vegan-activists-campaign-for-animal-rights.

Choné, Aurélie. “Ecospirituality.” *Rethinking Nature: Challenging Disciplinary Boundaries* içinde, ed. Aurélie Choné, Isabelle Hajek ve Philippe Hamman, 38-48. New York: Routledge, 2017.

Cicirelli, Victor G. “Religious and Nonreligious Spirituality in Relation to Death Acceptance or Rejection.” *Death Studies* 35, no. 2 (2011): 124-146. doi:10.1080/07481187.2011.535383.

Coates, John. “From Ecology to Spirituality and Social Justice.” *Spirituality and Social Work: Selected Canadian Readings* içinde, ed. John Coates, John R. Graham, Barbara Swartzentruber ve Brian Ouellette, 213-228. Toronto: Canadian Scholars’ Press Inc., 2007.

Collins, Pat. “New Age Spirituality.” *The Furrow* 49, no. 2 (Şubat 1998): 91-97. https://www.jstor.org/stable/27663593.

Comte, Auguste. *The Positive Philosophy of Auguste Comte*. vol.1. Kitchener: Batoche Books, 2000.

Cook, Christopher, C. H. “Addiction and spirituality.” *Addiction* 99 (2004): 539-551. doi:10.1111/j.1360-0443.2004.00715.x.

Cornett, Carlton. *The Soul of Psychotherapy: Recapturing the Spiritual Dimension*. New York: The Free Press, 1998.

Cosgrave, William. “Christian Spirituality Today.” *The Furrow* 46, no. 9 (Eylül 1995): 501-509. https://www.jstor.org/stable/27662994.

Cox, Harvey. “Piyasa Tanrısı.” Çev. Ali Köse. *Marife* 5, no. 1 (2005): 197-204.

Cox, James L. *Kutsalı İfade Etmek: Din Fenomenolojisine Giriş*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004

Coward, Harold., Ronald Neufeldt, ve Eva Neumaier. *Readings in Eastern Religions*. Kanada: Wilfrid Laurier University Press, 2nd Ed. 2007.

Cremo, Michael A., ve Mukunda Goswami. *Divine Nature: A Spiritual Perspective on the Environmental Crisis*. Sydney: The Bhaktivedanta Book Trust, 1995.

Curtiss, F. Homer. *Reincarnation*. California: Willing Publishing Company, 1949.

Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Çekin, Murat D. “Et Yemeye Etik Bakış.” *Hayvan Etiği* içinde, ed. M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı ve Tuncay Sandıkçı, 151-58. İstanbul: İsar Yayınları, 2019.

Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.

Davie, Grace. “Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?,” *Social Compass* 37, no. 4 (1990): 455-469. https://doi.org/10.1177/003776890037004004.

Davie, Grace. *The Sociology of Religion*. Los Angeles: Sage Publication, 2007.

Dedopulos, Tim. *Kabbalah: An Introduction to the Esoteric Heart of Jewish Mysticism*. Dubai: Cartlon Books, 2012.

della Porta Donatella., ve Michael Kaeting. “How many approaches in the social sciences? An epistemological introduction.” *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective* içinde, ed. Donatella della Porta ve Michael Kaeting, 19-39. New York: Cambridge University Press, 2008.

Delgado, Cherly. “A Discussion of the Concept of Spirituality.” *Nursing Science Quarterly* 18, no. 2 (Nisan 2005): 157-162. doi:10.1177/0894318405274828.

Demirzen, İsmail. “Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi.” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10, no.3 (2010): 97-109.

de Souza, Marian. “Contemporary Spirituality: An Introduction to Understandings in Research and Practice.” *Spirituality across Disciplines: Research and Practice* içinde, ed. Marian de Souza, Jane Bone ve Jacqueline Watson, 1-7. Switzerland: Springer, 2016.

Dobson, Andrew. *Ekolojizm*. Çev. Cengiz Yücel. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2. Baskı. 2017.

Doris, Lin. “What Is Veganism?.” *ThoughtCo.*, 26 Haziran 2019, https://www.thoughtco.com/what-is-veganism-127598.

Domanska, Ewa. “Beyond Anthropocentrism in Historical Studies.” *Historein* 10 (2010): 118-130. http://dx.doi.org/10.12681/historein.11.

Donovan, Josephine. *Feminist Theory: The Intellectual Traditions*. New York: Continuum International Publishing Group, 3. Basım. 2006.

Douglas, Mary. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. New York: Routledge, 1966.

Douglass, Herbert E. *Messenger of the Lord: The prophetic ministry of Ellen G. White*. Nampa, ID: Pacific Press, 1998.

Doyle, Derek. “Have We Loked Beyond the Physical and Psychosocial?” *Joumal of Pain and Sypmtom Manaqement* 7, no. 5 (Temmuz 1992): 302-311. https://doi.org/10.1016/0885-3924(92)90063-N.

Dubos, René. *The God Within*. New York: Charles Scribner’s Sons, 1972.

Düzgüner, Sevde. *Maneviyat Algısı ve Yansımaları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.

Eagleton, Terry. *The Meaning of Life: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2007.

Edara, Inna Reddy. “Exploring the Relation between Karma, Qi, Spirituality, and Subjective Well-Being among People in Taiwan.” *Journal of Psychological Research* 01, no. 02 (2019): 19-31. DOI: 10.30564/jpr.v1i2.575.

Elkins, David N., L. James Hedstrom, Lori L. Hughes, J. Andrew Leaf, ve Cheryl Saunders. “Toward a Humanistic-Phenomenological Spirituality: Definition, Description and Measurement.” *Journal of Humanistic Psychology* 28, no.4 (Güz 1988): 11, DOI: 10.1177/0022167888284002.

Elliott, Anthony. “Beck’s Sociology of Risk: A Critical Assessmnet.” *Sociology* 36, no. 2 (Mayıs 2000): 293-315. https://doi.org/10.1177/0038038502036002004.

Ellison, Craig W. “Spiritual Well-Being: Conceptualizing and Measurement.” *Journal of Psychology and Theology* 11, no. 9 (1983): 330-388. https://doi.org/10.1177/009164718301100406

Emmons, Robert A. “Religion in the Psychology of Personality: An Introduction.” *Journal of Personality* 67, no. 6 (Aralık 1999): 873-888. https://doi.org/10.1111/1467-6494.00076.

Erkol, Ahmet. “İslam Kozmoloji Öğretisinde Allah - Tabiat ve İnsan İlişkisi Bağlamında Doğa ve Doğanın Korunması.” *Marife* 18, no. 2 (2018): 573-589.

Farnham Timothy J., ve Stephen R. Kellert. “Building the Bridge: Connecting Science, Religion, and Spirituality with the Natural World.” *The Good in Nature and Humanity* içinde, ed. Stephen R. Kellert ve Timothy J. Farnham. 1-7. Washington: Island Press, 2007.

Fenton, Steve. *Etnicity: Racism, Class and Culture*. London: Macmillan Press, 1999.

Flanagan, Kieran. "Introduction." *A Sociology of Spirituality* içinde, ed. Kieran Flanagan ve Peter C. Jupp, 1-27. Aldershot: Ashgate, 2007.

Foer, Jonathan Safran. *Hayvan Yemek*. Çev. Garo Kargıcı. İstanbul: Siren Yayınları, 5. Baskı, 2019.

Foltz, Richard C. *Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures*. Oxford: Onewold, 2006.

Foltz, Richard C. "Is Vegetarianism Un-Islamic?" *Studies in Contemporary Islam* 3, no. 1 (2001): 39-54.

Franklin, Adrian. *Animals and Modern Cultures: A Sociology of Human-Animal Relations in Modenity*. London: Sage Publication, 1999.

Frasch, Pamela D. "Addressing Animal Abuse: The Complementary Roles of Religion, Secular Ethics, and the Law." *Society & Animals* 8, no. 1 (2000): 331-348. DOI: 10.1163/156853000X00200.

Fredrickson, George M. *Racism: A Short History*. New Jersey: Princeton University Press, 2002.

Fuller, Robert C. "Secular Spirituality." *The Oxford Handbook of Secularism* içinde, ed. Phil Zuckerman ve John R. Shook, . 571- New York: Oxford University Press, 2017.

Fuller, Robert C. *Spiritual But Not Religious: Understanding Unchurched America*. New York: Oxford University Press, 2011.

Furseth, Inger., ve Pål Repstad. *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives*. Farnham: Ashgate, 2007.

Gaard, Greta. "Living Interconnections with Animals and Nature." *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* içinde, ed. Greta Gaard, 1-12. USA: Temple University Press, 1993.

Gaarder, Emily. *Women and the Animal Rihgts Movement*. London: Rutgers University Press, 2011.

Gandhi, Sohan Lal Jain. "The Jain Principle of Ahimsa (Nonviolence) and Ecology." http://www.totetu.org/. Erişim: 25 Mart 2021.

Gannon, Sharon. *Yoga ve Vejetaryenlik*. Çeviren: Yeliz Utku Konca. İstanbul: Paloma Yayınevi, 2016.

Garrison, Ednie Kaeh. "U.S. Feminsim- Grrrl Style! Youth (Sub)Cultures and the Technologics of the Third Wave." *Feminist Studies* 26, no.1 (Bahar 2000): 141-170. https://www.jstor.org/stable/3178596?seq=1#metadata_info_tab_contents.

Gecewicz, Claire. “New Age’ beliefs common among both religious and nonreligious Americans,” Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/01/new-age-beliefs-common-among-both-religious-and-nonreligious-americans.

Germov, John., ve Lauren Williams. “Exploring the Social Appetite: A Sociology of Food and Nutrition.” *A Sociology of Food and Nutrition: The Social Appetite* içinde, ed. John Germov ve Lauren Williams, 3-18. Australia: Oxford Universtiy Press, 4. Basım, 2017.

Gibbs, Graham R. *Analyzing Qualitative Data*. London: Sage Publications, 2007.

Giddens, Anthony. *İklim Değişikliği Siyaseti*. Çeviren: Erhan Baltacı. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.

Goodman, Michael K. “Towards Visceral Entanglements: Knowing and Growing the Economic Geographies of Food.” *The Sage Handbook of Economic Geography* içinde, ed. Andrew Leyshon, Roger Lee, Linda McDowell ve Peter Sunley, 242-257. London: Sage Publications, 2011.

Gregory, Dick. *The Shadow That Scares Me*. Ed. James R. McGraw. New York: Doubleday, 1968.

Griffin, Nathan Stephens. *Understanding Veganism: Biography and Identity*. UK: Palgrave MacMillan, 2017.

Groenewald, Thomas. “A Phenomenological Research Design Illustrated.” *International Journal of Qualitative Method* 3, no. 1 (2004): 42-55. https://doi.org/10.1177/160940690400300104.

Gross, Zehavit. “Spirituality, Contemporary Approaches to Defining.” *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development* içinde, ed. Elizabeth M. Dowling ve W. George Scarlett, 424-425. California: Sage Publications, 2006.

Gül, Fikri. “İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe.” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 14 (2013): 17-21.

Gyatso, Geshe Kalsang. *Buddhism in the Tibetan Tradition*. London: Penguin/Arkana, 1984.

Hamilton, Jill. “Introduction.” *Vegetarianism* içinde, ed. Jill Hamilton, 5-9. USA: Greenhaven Press, 2009.

Hamilton, Malcolm. “An Analysis of the Festival for Mind-Body-Spirit.” *London Beyond New Age: Exploring Alternative Spirituality* içinde, ed. Steven Sutcliffe ve Marion Bowman, 188-200. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000.

Hamilton, Malcolm. “Eating Ethically: 'Spiritual' and 'Quasi-religious' Aspects of Vegetarianism.” *Journal of Contemporary Religion* 15, no. 1 (2000): 65-83, https://doi.org/10.1080/135379000112143

Harper, A. Breeze (ed). *Sistah Vegan: Black Female Vegans Speak on Food, Identity, Health, and Society*. New York: Lantern Books, 2010.

Harper, A. Breeze. “Vegans of Color, Racialized Embodiment, and Problematics of the “ Exotic.” *Cultivating Food Justice: Race, Class and Sustainability* içinde, ed. Alison Hope Alkon ve Julian Agyeman, 221-238. USA: The MIT Press, 2011.

Heath, Maureen P. *The Christian Roots of Individualism*. USA: Palgrave Macmillan, 2019.

Heelas, Paul., ve Linda Woodhead. *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Hill, Peter C., Kenneth I. Pargament, Ralph W. Hood Jr, Michael E. Mccullough, James P. Swyers, David B. Larson, Brian J. Zinnbauer. “Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure.” *Journal for the Theory of Social Behaviour* 30, no. 1 (Mart 2000): 51-77. https://doi.org/10.1111/1468-5914.00119.

Hogg, Michael A., ve Dominic Abrams. *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. London: Routledge, 1998.

hooks, bell. *Where We Stand: Class Matters*. London: Routledge, 2000.

Hollan, Michael. “‘It’s not food, it’s violence’: Vegan protesters clash with grocery store customers.” *New York Post*, 19 Eylül 2019, Erişim 3 Mayıs 2020. https://nypost.com/2019/09/19/its-not-food-its-violence-vegan-protesters-clash-with-grocery-store-customers/;

Howard, Evan B. *The Brazos Introduction to Christian Spirituality*. Grand Rapids, Mich.: Brazos Press, 2008.

Huber, John Thomas., ve Douglas A. MacDonald. “An Investigation of the Relations Between Altruism, Empathy, and Spirituality.” *Journal of Humanistic Psychology* 52, no. 2 (2012): 206-221. DOI: 10.1177/0022167811399442.

Hucvirî. *Keşfu’l-mahcûb*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.

Hughes, Donald J. *An Environmental History of the World: Humankind’s Changing Role in the Community of Life*. London, Routledge, 2001.

Hungelmann, Joann, Eileen Kenkel-Rossi, Loretta Klassen, ve Ruth Stollenwerk. "Focus on spiritual well-being: Harmonious interconnectedness of body-mind-spirit: Use of the Jarel spiritual well-being scale." *Geriatric Nursing* 17, no.6 (1996): 262-266. https://doi.org/10.1016/S0197-4572(96)80238-2.

Hwang, Hyesun., ve Kee-Ok Kim. "Social media as a tool for social movements: the effect of social media use and social capital on intention to participate in social movements." *International Journal of Consumer Studies* 39 (2015): 478-488. https://doi.org/10.1111/ijcs.12221.

Ingold, Tom. "From Trust to Domination: An Alternative History of Human-Animal Relations." *Animals and Human Society: Changing Perspectives* içinde, ed. Aubrey Manning ve James Serpell, 1-22. London: Routledge, 1994.

Irvine, Leslie. *If You Tame Me: Understanding Our Connection with Animals*. USA: Temple University Press, 2004.

Ives, Christpher D., David J. Abson, Henrik Von Wehrden, Christian Dorninger, Kathleen Klaniecki ve Joern Fischer. "Reconnecting with nature for sustainability." *Sustainability Science* 13 (2018): 1389–1397. https://doi.org/10.1007/s11625-018-0542-9.

Ivtzan, Ive Angeliki Papantoniou, "Yoga meets positive psychology: Examining the integration of hedonic (gratitude) and eudaimonic (meaning) wellbeing in relation to the extent of yoga practice," *Journal of Bodywork and Movement Therapies* 18, no.2 (2014): 183-189. https://doi.org/10.1016/j.jbmt.2013.11.005.

Jacobs, Anne C. "Spirituality: History and contemporary developments – An evaluation." *Koers – Bulletin for Christian Scholarship* 78, no. 1 (2013): 1-12. http://dx.doi.org/10.4102/ koers.v78i1.445.

James, Wiliam.*Dinsel Deneyimin Çeşitleri*. Çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.

Jasper, James M. "The American Animal Rights Movement." *Animal Rights: The Changing Debate* içinde, ed. Robert Garner, 129-142. New York: New York University Press, 1996.

Jasper, James M. *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago: The University of Chicago Press, 1997.

Jenkins, Richard. "Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium." *Max Weber Studies* 1, no. 1 (Kasım 2000): 11-32. https://www.jstor.org/stable/24579711.

Jeong, Dai-Yeun. “A Sociological Implication of Environment in Social Development.” *Korea Journal of Population and Development* 26, no. 2 (1997): 1-13.

Johnson, Lisa. “The Religion of Ethical Veganism.” *Journal of Animal Ethics* 5, no. 1 (2015): 31-68. https://www.jstor.org/stable/10.5406/janimalethics.5.1.0031.

Johnston, Hank, Enrique Larana, ve Joseph R. Gusfield, “Identities, Grievances, and New Social Movements.” *New Social Movements: From Ideology to Identity* içinde, ed. Hank Johnston, Enrique Larana ve Joseph R. Gusfield, 4-35. USA: Temple University Press, 1994.

Kalkandelen, Zülal. *Vegan Devrimi ve Hayvan Özgürlüğü*. İstanbul: Kült Yayınları, 2018.

Kalkandelen, Zülal, ve Can Başkent. *Veganizm: Ahlakı, Siyaseti ve Mücadelesi*. İstanbul: Propaganda Yayınları, 2013.

Kaushik, Navneet K, Anup Aggarwal, Mohita Singh, Shelja Deswal, Prinya Kaushik. “Vegetarian Diets: Health Benefits and Associated Risks.” *IAIM* 2, vol. 3 (2015): 206-210.

Kellert, Stephen R. *Building for Life: Designing and Understanding Human-Nature Connection*. USA: Island Press, 2005.

Khan, Richard. “Anthropocentrism.” *Encyclopedia of Environment and Society* içinde, ed. Paul Robbins. California: Sage Publications, 2007.

King, Ursula. “Spirituality.” *A New Handbook of Living Religions* içinde, ed. John R. Hinnels, 667-681. London: Penguin Books, 1997.

Kirman, M. Ali. *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.

Klein, Constantin., Ralph W. Hood, Christopher F. Silver, Barbara Keller ve Heinz Streib. “Is “Spirituality” Nothing but “Religion”? An Indirect Measurement Approach.” *Semantics and Psychology of Spirituality: A Cross-Cultural Analysis* içinde, ed. Heinz Streib ve Ralph W. Hood Jr, 71-85. Switzerland: Springer, 2016.

Koenig, Harold G., Dana E. King, ve Verna Benner Carson. *Handbook of Religion and Health*. New York: Oxford University Press, 2nd Edition, 2012.

Koenig, Harold G. “Religion Spirituality, and Health: Understanding the Mechanisms.” *Spiritual Dimension of Nursing Practice* içinde, ed. Verna Benner Carson & Harold G. Koenig, 33-61. USA: Templeton Foundation Press, 2008.

Koh, Jusuck. “Ecological Design: A Post-Modern Design Paradigm of Holistic Philosophy and Evolutionary Ethic.” *Landscape Journal* 1, no. 2 (1982): 76-84. https://www.jstor.org/stable/43322596.

Koşum, Adnan. *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Kovel, Joel. *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu Mu, Dünyanın Sonu Mu*. Çev. Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 2017.

Kurtz, Paul. *Skepticism and Humanism: The New Paradigm*. New Brunswick, N .J.: Transaction, 2001.

Küçükalp Kasım, ve Ahmet Cevizci. *Batı Düşüncesi: Felsefi Temeller*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 5. Basım. 2018.

Lane, Julia A. "The Care of Human Spirit." *Journal of Professional Nursing* 3, no. 6 (1987): 332-337. https://doi.org/10.1016/S8755-7223(87)80121-7.

Lapierre, Lawrence L. "A Model for Describing Spirituality." *Journal of Religion and Health* 33, no. 2 (Yaz 1994): 153-161. https://www.jstor.org/stable/27510796.

Leah, Ronnie. "Anti- Racism Studies: An Integrative Perspective." *Race, Gender & Class* 2, no.3 (Bahar 1995): 105-122. https://www.jstor.org/stable/41674711.

Leitzmann, Claus. "Vegetarian Nutrition: Past, Present, Future." *The American Journal of Clinical Nutrition* 100, no. 1 (Temmuz 2014): 496-502. https://doi.org/10.3945/ajcn.113.071365.

Libby, Ronald T. *Eco-Wars: Political Campaigns and Social Movements*. New York: Colombia University Press, 1998.

Linzey, Andrew. "So Near and Yet So Far: Animal Theology and Ecological Theology." *The Oxford Handbook of Religion and Ecology* içinde, ed. Roger S. Gottlieb, 348-363. New York: Oxford University Press, 2006.

Lipka, Michael., ve Claire Gecewicz. "More Americans now say they're spiritual but not religious." Pew Research Center. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/09/06/more-americans-now-say-theyre-spiritual-but-not-religious/

Lorde, Audre. "Age, Race, Class and Sex: Women Redefining Difference." *Race, Class, and Gender: An Anthology* içinde, ed. Margaret L. Andersen ve Patricia Hill Collins, 15-21. USA: Cengage Learning, 9. Basım. 2016.

Mace Jenny L., ve Steven P. McCulloch. "Yoga, Ahimsa and Consuming Animals: UK Yoga Teachers' Beliefs about Farmed Animals and Attitudes to Plant-Based Diets." *Animals* 10, no. 3 (2020): 1-19. https://doi.org/10.3390/ani10030480.

MacKinlay, Elizabeth. *Spiritual Dimension of Ageing*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2001.

Mann, Susan Archer, ve Douglas J. Hufmann. "The Decentering of Second Wave Feminism and the Rise of Third Wave." *Science & Society* 69, no.1 (Ocak 2005):

56-91.
https://www.jstor.org/stable/40404229?seq=1#metadata_info_tab_contents.

Masri, Al-Hafiz B.A. *Animals in Islam*. Petersfield: The Athene Trust, 1987.

Maurer, Donna. *Vegetarianism: Movement or Moment*. Philadelphia: Temple University Press, 2002.

McClelland, Norman C. *Encyclopedia of Reincarnation and Karma* (North Carolina: MacFarland, 2010.

Mcmillan, John, ve John Coveney. "Editorial: What Took You So Long? Sociology's Recent Foray Into Food." *Health Sociology Review* 19, no. 3 (Eylül 2010): 282-284. https://doi.org/10.1080/14461242.2010.11003042.

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. USA: Sprinfield, 11. Basım 2003.

Middleton, Russell., ve Snell Putney. "Religion, Normative Standards, and Behavior," Sociometry 25, no. 2 (Haziran 1962): 141-152. https://www.jstor.org/stable/2785946

Miles, Robert, ve Malcolm Brown. *Racism*. London: Routledge, 2003.

Miller, William R., ve Carl E. Thoresen. "Spirituality, Religion and Health: An Emerging Reserch Field." *American Psychologist* 58, no. 1 (2003): 24-35. DOI: 10.1037/0003-066x.58.1.24.

Mirza, Gözde Aynur. *Yeni Dinselleşme Eğilimleri ve Maneviyat Arayışları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2018.

Mohamad, Mardiana., AbdLatif AbdRazak, ve Salami Mutiu. "Meaning in Life among Muslim Students." *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 30 (2011): 743-747. DOI: 10.1016/j.sbspro.2011.10.145.

Mohan, Dushiela Lala., ve Koos Uys. "Towards Living with Meaning and Purpose: Spiritual Perspectives of People at Work." *SA Journal of Industrial Psychology* 32, no. 1 (2006): 53-59. https://doi.org/10.4102/sajip.v32i1.228.

Mollaer, Fırat. "Kimlik: Can Alıcı Bir Mesele ve Banalleşen Bir Kelime." *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık* içinde, ed. Fırat Mollaer, 7-17. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.

Moore, Heather. "Veganism." *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare* içinde, ed. Marc Bekoff. USA: Greenwood Press, 2nd ed., 2009.

Morelli, John. "Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals." *Journal of Environmental Sustainability* 1, no. 1 (2011): 1-9. DOI: 10.14448/jes.01.0002.

Moritz, Craig., ve Rosa Agudo. “The Future of Species Under Climate Change.” *Science* 341, no. 6145 (Ağustos 2013): 504-508.

Munro, Lyle. *Confronting Cruelty*. Leiden: Brill, 2005.

Nasr, Seyyed Hossein. “The Quran as the Foundation of Islamic Spirituality.” *Islamic Spirituality: Foundations* içinde, ed. Seyyed Hossein Nasr, 53-65. USA: Routledge, 1987.

Neuman, W. Lawrence. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Seventh Edition. USA: Pearson, 2014.

Nisbet, Elizabeth K., John M. Zelenski. “The NR-6: a new brief measure of nature relatedness.” *Frontiers in Psychology* 4, (November 2013): 1-11. doi:10.3389/fpsyg.2013.00813.

Noske, Barbara. “Speciesism, Anthropocentrism, and non-Western Cultures.” *Anthrozoös* 10. no. 4. (1997): 183-190. https://doi.org/10.2752/089279397787000950.

Ok, Üzeyir. “Türkiye'de Din Psikolojisi: Neredeyiz ve Nereye Gidebiliriz?.” *İslami Araştırmalar Dergisi* 19, no. 3 (2006): 441-456.

Oliver, Abraham., ve Luis Cordeiro-Rodrigues. “Racism, Speciesism and Suffering.” *Animals, Race, and Multiculturalism* içinde, ed. L. Mitchell ve Luis Rodrigues, 147-174. Cham: Springer, 2017.

Olgun, Hakan. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Prostetanlık*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2019.

Osorio, Felipe Bravo. “Environmental Ethics and Science: Resilience as a Moral Boundary.” *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 30 (2017): 121-134. https://doi.org/10.1007/s10806-017-9657-8

Öğüt, Salim. “İhram.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. https://islamansiklopedisi.org.tr/ihram.

Öncü, Ayşe ve Petra Weyland. “Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadeleleri.” *Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler* içinde, ed. Ayşe Öncü ve Petra Weyland, 9-39. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2010.

Öztürk, Yaşar Nuri. “Kurban Kesmek İbadet Mi?.” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* no. 2 (2000): 1-5.

Page, Donna D.“Veganism and Sincerly Held “Religious” Beliefs in the Workplace: No Protection Without Definiton.” *Journal of Labor and Employment Law* 7, no. 2 (2005): 363-408.

Pandergrast, Nick. "Environmental Concerns and the Mainstreaming of Veganism." *Impact of Meat Consumption on Health and Environmental Sustainability* içinde, ed. Talia Raphaely ve Dora Marinova, 106-123. USA: IGI Global, 2016.

Parekh, Bhikhu. "Kimliğin Mantığı." Çev. Suat Aksoy. *Kimlik Politikaları: Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık içinde*, ed. Fırat Mollaer. 53-76. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.

Pargament, Kenneth I. "The Psychology of Religion and Spiritaulity? Yes and No." *The International Journal for the Psychology of Religion* 9, no. 1 (1999): 3-16. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0901_2.

Patton, Michael Quinn. *Qualitative Research & Evaluation Methods*. California: Sage Publication, 3rd editon. 2002.

Pernetta, John. *Mangrove Forests, Climate Change and Sea Level Rise: Hydrological Influences on Community Structure and Survival, with Examples from the Indo-West Pacific*. Switzerland: IUCN, 1993.

Peterson, Marilyn. *Vegan Bite By Bite*: *A Recipe for Transition*. Los Angeles: 3 Ton Tomato Press, 2012.

Phillips, Clive. *The Welfare of Animals: The Silent Majority*. Amsterdam: Springer, 2009.

Piedmont, Ralph. "Does Spirituality Represent the Sixth Factor of Personality? Spiritual Transcendence and the Five-Factor Model." *Journal of Personality* 67, no. 6 (1999): 985-1014. https://doi.org/10.1111/1467-6494.00080.

Pike, Sarah M. *New Age and Neopagan Religions in America*. New York: Columbia University Press, 2004.

Pinto-Moura, Regina. *Religious Addiction, Mental Health and Spirituality: A Psycho Religious Approach in the Context of the Brazilian Community*. USA: Xulon Press, 2008.

Plante, Thomas G. "What Do Spiritual and Religious Traditions Offer the Practicing Psychologist?." *Pastoral Psychology* 56, no. 4 (Ocak 2008): 429-444. DOI: 10.1007/s11089-008-0119-0.

Plumwood, Val. *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. Çev. Başak Ertür. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım. 2017.

Pollack, Detlef. "Varieties of Secularization Theories and Their Indispensable Core." *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 90, no.1 (2015): 60-79. https://doi.org/10.1080/00168890.2015.1002361.

Pullen, Lisa., Inez Tuck ve Krisitin Mix. "Mental Health Nurses' Spiritual Perspectives." *Journal of Holistic Nursing* 14, no. 2 (1996): 85-97. https://doi.org/10.1177/089801019601400202.

Raman, N. S. S. "Reincarnation and Personal Immortality: The Circle and the End of History in Hinduism." *Progress, Apocalypse, and Completion of History and Life after Death of the Human Person in the World Religions* içinde, ed. Peter Koslowski, 8-21. Netherlands: Springer, 2002.

Reid, Pamela Trotman. "Racism and Sexism: Comparisons and Conflicts." *Eliminating Racism: Profiles in Controversy* içinde, ed. Phyllis A. Katz ve Dalmas A. Taylor, 203-221. New York: Springer, 1998.

Revell, Lynn. "The return of the Sacred.*" Marxism, Mysticism and Modern Theory* içinde, ed. Suke Wolton, 111-134. London: Palgrave Macmillan, 1996.

Robertson, Roland, ve Kathleen E. White. "What is Globalization?." *The Blackwell Companion to Globalization* içinde, ed. George Ritzer, 54-83. London: Blackwell Publishing, 2007.

Roof, Wade Clark. *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. New Jersey: Princeton University Press, 1999.

Rosen, Steven J. *Essential Hinduism*. Westport: Praeger, 2006.

Ross, Linda. "Why the increasing interest in spirituality within healthcare?." *Spiritual Assessment in Healthcare Practice* içinde, ed. Wilfred McSherry ve Linda Ross, 5-16. Keswick: : M & K Publishing, 2010.

Ruhsar, Türkan. *Veganlığa Ezoterik Bakış*. İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi, 2016.

Ryder, Richard D. *Victims of Science*. London: Davis-Poynter, 1975.

Salander, Pär. "Who needs the concept of 'spirituality'?." *Psychooncology* 15, no.7 (Temmuz 2006): 647-649. https://doi.org/10.1002/pon.1060.

Saritoprak, Zeki. *Islamic Spirituality: Theology and Practice for the Modern World*. London: Bloomsbury, 2018.

Saroglou, Vassilis. "Religion, Spirituality, and Altruism." *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality (Vol 1): Context, Theory, and Research* içinde, ed. Kenneth I. Pargament. 439-457 Washington, D.C.: American Psychological Association, 2013.

Saucier, Gerard., ve Katarzyna Skrzypin´ska. "Spiritual But Not Religious? Evidence for Two Independent Dispositions." *Journal of Personality* 74, no. 5 (Ekim 2006): 1257-1292. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2006.00409.x.

Schwartz, Richard H. *Judaism and Vegetarianism*. New York: Lantern Books, 2001.

Sessanna, Loralee, Deborah Finnel ve Mary Ann Jezewski. "Spirituality in Nursing and Health-Related Literature: A Concept Analysis." *Journal of Holistic Nursing* 25, no. 4 (Aralık 2007): 252-262. https://doi.org/10.1177/0898010107303890.

Sfeatcu, Ruxandra., Mihaela Cernuşcă-Miţariu, Camelia Ionescu, Mihai Roman, Sebastian Cernuşcă-Miţariu, Liliana Coldea, Gabriela Bota, ve Claudia Camellia Burcea. "The Concept of Wellbeing in Relation to Health and Quality of Life." *European Journal of Science and Theology* 10, no. 4 (2014): 123-128.

Shaikh, Zinnira. "Towards an Islamic Basis for Veganism." *Astrolabe: A CIS Student Research Journal* no.2 (2020): 128-147.

Sheikh, Rahil."Vegan and Muslim: Why I kept my plant-based diet secret from my family." *BBC*, 15 January 2020. https://www.bbc.co.uk/bbcthree/article/861ee752-c5ab-4c03-94ed-1fb7e8aab7e2.

Sheldrake, Philip. *A Brief History of Spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007.

Shepard, Michael J. "Spirituality and Jewish School: Models and Meanings." Religious Education 83, no. 1 (1988): 101-115. DOI: 10.1080/0034408880830108.

Shiner, Larry. "The Concept of Secularization in Empirical Research," *Scientific Study of Religion* 6, no. 2 (1967): 207-220. https://www.jstor.org/stable/i259925.

Siddiq, Abu Bakar. *Tarih Öncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

Singer, Peter. "All Animals are Equal, Animal Rights and Human Obligations." *Political Theory and Animal Rights* içinde, ed. Paul A. B. Clarke ve Andrew Linzey, 162-166. London: Pluto Press, 1990.

Singer, Peter. *Hayvan Özgürleşmesi*. Çev. Hayrullah Doğan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. Basım. 2018.

Singleton, Andrew. "Contemporary Sociological Approaches to Spirituality." *Spirituality across Disciplines: Research and Practice* içinde, ed.Marian de Souza, Jane Bone ve Jacqueline Watson, 39-50. Switzerland: Springer, 2016.

Sinnot-Armstrong, Walter. *Tanrısız Ahlak?*. Çev. Attila Tuygan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.

Son, Güzin Yasemin Tunçay., ve Meryem Bulut. "Yaşam tarzı olarak vegan ve vejetaryenlik." *International Journal of Human Sciences* 13, no. 1 (2016): 830-843. doi:10.14687/ijhs.v13i1.3614

Spaniol, Leroy. "Spirituality and Connectedness." *Psychiatric Rehabilitation Journal* 25, no. 4 (2002): 321-322. https://doi.org/10.1037/h0095006.

Spencer, Colin. *The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism*. Hanover: University Press of New England, 1995.

Spilka, Bernard. *Spirituality: Problems and directions in operationalizing a fuzzy concept*. Amerikan Psikoloji Birliğinde sunulan bildiri. Toronto: Ağustos, 1993

Sponsel, Leslie E. "Spiritual Ecology." *Encyclopedia of Psychology and Religion* içinde, ed. D.A. Leeming. Heidelberg: Springer, 2016.

Stark, Rodney. "Secularization, R.I.P." *Sociology of Religion* 60, no. 3 (1999): 249-273. https://doi.org/10.2307/3711936.

Stepaniak, Joanne. *The Vegan Sourcebook*. Los Angeles: Lowell House, 2. Basım. 2000.

Sutherland, Rory. "How Veganism Became Mainstream." The Spectator. 9 Kasım 2019. https://www.spectator.co.uk/2019/11/how-veganism-became-mainstream/.

Swinton, John. *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a 'Forgotten' Dimension*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2003.

Tacey, David. *The Spirituality Revolution: The Emergence of Contemporary Spirituality*. New York: Brunner-Routledge, 2004.

Tanyi, Ruth A. "Towards clarification of the meaning of spirituality." *Journal of Advanced Nursing* 39, no. 5 (2002): 500-509. https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2002.02315.x.

Tart, Charles. *Transpersonel Pyschologies*. El Cerrito, CA: Psychological Processes Inc., 1983.

Taylor, Bron. "Earth and Nature-Based Spirituality (Part I): From Deep Ecology to Radical Environmentalism." *Religion* 31 (2001): 175-193. doi:10.1006/reli.2000.0256.

Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. Çev. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Taylor, Nik., ve Heather Fraser. "Resisting Sexism and Speciesism in the Social Sciences: Using Feminist, Species- Inclusive, Visual Methods to Value the Work of Women and (other) Animals." *Gender, Work and Organization* 26, no. 3 (2019): 343-357. https://doi.org/10.1111/gwao.12246.

Taylor, Yvette. "Complexities and Complications: Intersections of Class and Sexuality." *Theorizing Intersectionality and Sexuality* içinde, ed. Yvette Taylor, Sally Hines ve Mark E. Casey, 37-55. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2010.

The World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Tillich, Paul. *Culture of Theology*. New York: Oxford University Press, 1959.

Tlili, Sarra. *Animals in the Qur'an*. New York: Cambridge University Press, 2012.

Torres, Bob, ve Jenna Torres. *Vegan Freak Being Vegan in a non-Vegan World*. Oakland: PM Press, 2010.

Turner, Robert P., David Lukoff, Ruth Tiffany Barnhouse, ve Francis G. Lu. "Religious of Spiritual Problem: A Culturally Sensitive Diagnostic Category in the DSM-IV." The *Journal of Nervous and Mental Disease* 183, no. 7 (1995): 435-444. DOI: 10.1097/00005053-199507000-00003.

van Manen, Max. *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*. New York: State University of New York, 1990.

Van Ness, Peter H. "Spirituality and Secularity." *Way Supplement* 73 (1992): 68-79.

Vaughan, Frances. "Spiritual Issues in Psychotherapy." *The Journal of Transpersonal Psychology* 23, no. 2 (1991): 105-119.

Waaijman, Kees. *Spirituality: Forms, Foudations, Methods*. Leuven: Peeters Publishers, 2002.

Walach, Harald. "Secular spirituality – what it is. Why we need it. How to proceed." *Journal for the Study of Spirituality* 7, no. 1 (2017): 7-20. DOI: 10.1080/20440243.2017.1290028.

Wall, Derek. *The Rise of the Green Left: Inside the Worldwide Ecosocialist Movement*. New York: Pluto Press, 2010.

Wall, Derek. *Yeşil Politika: Tarihi, Paydaşları ve Kavramları ile…*. Çev. İlknur Urkun Kelso. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2013.

Wallerstein, Immanuel. *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Walters, Kerry S., ve Lisa Portmess (ed). *Ethical Vegetarianism from Pythagoras to Peter Singer*. New York: State University of New York Press, 1999.

Walters, Kerry S., ve Lisa Portmess (ed). *Religious Vegetarianism: From Hesiod to the Dalai Lama*. New York: State University of New York Press, 2001.

Washington, Haydn, Bron Taylor, Helen Kopnina, Paul Cryer, ve John J Piccolo. "Why ecocentrism is the key pathway to sustainability" The Ecological Citizen 1, no. 1 (2017): 35-41.

Watson, Ansley. "Vegetarianism, Types Of," *Cultural Encyclopedia of Vegetarianism* içinde, ed. Margaret Puskar-Pasewicz, 242-243. USA: Greenwood, 2010.

Webb, Jon R., Loren Toussaint, ve Chris S. Dula. "Ritualistic, Theistic, and Existential Spirituality: Initial Psychometric Qualities of the RiTE Measure of Spirituality." *Journal of Religion & Health* 53, no. 4 (Ağustos 2014): 972-985. 10.1007/s10943-013-9697-y.

Weitzenfeld, Adam., ve Melanie Joy, "An Overview of Anthropocentrism, Humanism, and Speciesism in Critical Animal Theory." *Counterpoints* 448, (2014): 3-27. https://www.jstor.org/stable/42982375

Weston, Kath. "Me, Myself, and I." *Theorizing Intersectionality and Sexuality* içinde, ed. Yvette Taylor, Sally Hines ve Mark E. Casey, 15-36. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2010.

Whorton, James C. "Historical Development of Vegetarianism." *The American Journal of Clinical Nutrition* 59, no. 5 (Mayıs 1994): 1103-1109. https://doi.org/10.1093/ajcn/59.5.1103S.

Wilson, Bryan. "Sekülerleşme." Çev. Ali Bayer. *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, ed. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçıoğlu, 9-24. Ankara: Otto, 2015.

Wilson, William J. *The Bridge over the Racial Divide: Rising Inequality and Coalition Politics*. California: University of California Press, 1999.

Wood, Matthew. "The Sociology of Spirituality Reflections on a Problematic Endeavor." *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion* içinde, ed. Bryan S. Turner, 267-285. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.

Wrenn, Corey Lee. "Resisting the Globalization of Speciesism: Vegan Abolitionism as a Site for Consumer-Based Social Change." *Journal for Critical Animal Studies* 9, no. 3 (2011): 9-27.

Wright, Laura. *The Vegan Studies Project: Food, Animals, and Gender in the Age of Terror*. Athens GA: University of Georgia Press, 2015.

Wuthnow, Robert. *After Heaven: Spirituality in America since the 1950s*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Yegen, Ceren, ve B. Oğuz Aydın. "Postmodern Bir Kimlik Olarak Veganlık ve Bir Çevrimiçi Vegan Ağının Analizi." *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, no. 28 (2018): 91-114. https://doi.org/10.16878/gsuilet.436034.

Yıldırım, Ali., ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin, 11. Baskı, 2018.

Yılmaz, Sezen Ravanoğlu. "The Role of Social Media Activism in New Social Movements: Opportunities and Limitations." *U.U. International Journal of Social Inquiry* 10, no. 1 (2017): 141-164.

Yamane, David. "Spirituality," *Encyclopedia of Religion and Society* içinde, ed. W. H. Swatos Jr., Walnut Creek: AltaMira Press, 1998.

Young, Richard A. *Is God a Vegetarian?: Christianity, Vegetarianism, and Animal Rights*. USA: Open Court, 1999.

Yuval-Davis, Nira. "Intersectionality and Feminist Politics." *European Journal of Women Studies* 13, no. 3 (2006): 193-209. DOI: 10.1177/1350506806065752.

Zinnbauer, Brian J., ve Kenneth I. Pargament. "Religiousness and Spirituality." *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* içinde, ed. Raymond F. Paloutzian ve Crystal L. Park, 21-42. New York: The Guilford Press, 2005.

Zinnbauer, Brian J., Kenneth I. Pargament, Brenda Cole, Mark S. Rye, Eric M. Butter, Timothy G. Belavich, Kathleen M. Hipp, Allie B. Scott, ve Jill L. Kadar. "Religion and Spirituality: Unfuzzying the Fuzzy." *Journal for the Scientific Study of Religion* 36, no. 4 (Aralık 1997): 549-564. https://www.jstor.org/stable/1387689.

Zinnbauer, Brian J., Kenneth I. Pargament, ve Allie B. Scott. "The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects." *Journal of Personality* 67, no. 6 (Aralık 1999): 889-919.

Zuckerman, Phil., Luke W. Galen, ve Frank L. Pasquale. *The Nonreligious: Understanding Secular People and Societies*. New York: Oxford University Press, 2016.

Web-Site Kaynakları

https://entdergi.com/vegan-sayisi-2020-guncellemesi/. (14 Mayıs 2021)

https://ihsaneliacik.com/hayvan-kesmeye-hayir-bayrama-evet/ (19 Nisan 2021)

https://www.merriam-webster.com/dictionary/spirituality (12 Nisan 2020)

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/speciesism. (15 Mart 2020)

https://sozluk.gov.tr/ (27 Ekim 2019)

https://tvd.org.tr/. (19 Nisan)

https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism (29 Ekim 2019)

https://veganspirituality.com/index.html (10 Mart 2020)